

Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 2001

Redactie:

Prof. dr Ad Knotter (SHCL), voorzitter

Dr Willibrord Rutten (SHCL), secretaris en eindredacteur

Dr Theo Engelen (KUN)

Dr Ernst Homburg (UM)

Dr Annemieke Klijn (UM)

Prof. dr Joep Leerssen (UvA)

Beeldredactie:

Drs Jac van den Boogard (SHCL)

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg**

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis van
Limburg XLVI**

Onder redactie van Ad Knotter en Willibrord Rutten

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2001

Cip-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. -Dl. 4 (1959) - ...-
Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek XLVI-2001/ onder red. van A. Knotter en W.J.M.J. Rutten

Siso limb 939 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg; sociaal-economische geschiedenis; jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publishers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

© 2001 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht

Kopijverzorging: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Fotoreproducties: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie: Unigraphic

Drukwerk: Unigraphic

Bindwerk: Boekbinderij Tindemans

Inhoud

Paul Arnold	3
'Went v'r jet dunt dan dunt v'r 't jot! De geschiedenis van de Kerkraadse Stichting Steun Onderontwikkelde Streken, later S.O.S. Wereldhandel, 1959-1986	
Annemarie Cottaar en Leo Lucassen	45
Naar de laatste Parijse mode. Strohoedenmakers uit het Jekerdal in Nederland 1750-1900	
Gertjan de Groot	83
Pielemannen en cassettendraagsters; conducteurs en sorteesters. Mannen- en vrouwenarbeid bij De Sphinx aardewerkfabriek en de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek te Maastricht vóór 1940	
Frank Veraart en Adri André de la Bruhèze	133
Fietsen in de Nederlandse bergen. Achterblijvend fietsgebruik in het zuiden van Limburg in historisch perspectief	
Ad Knotter	159
Paradoxen van de grens. Ongelijke ontwikkeling, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn	
Judith Schueler en Ad Knotter	175
Het verleden van de steenkolenmijnbouw op het West-Europese vasteland. Een overzicht van documentatiecentra en musea	
Over de auteurs	190
Jac van den Boogard	193
Vlaggen en vaandels in foto's	
Jaarverslag 2000	213
Contribuanten en begunstigers	240

Paul Arnold*

'Went v'r jet dunt dan dunt v'r 't jot!'

De geschiedenis van de Kerkraadse Stichting Steun Onderontwikkelde Streken, later S.O.S. Wereldhandel, 1959-1986¹

De oplettende bladenlezer kent ze vast wel: de opvallende paginagrote advertenties van Fair Trade. In helder zwart-wit tonen zij steeds twee mensen - de één gekleurd de ander blank - die de lezer recht in de ogen kijken. In de ruimte tussen beiden zweven de woorden 'with love', in grote stoere letters. De één symboliseert de boeren en ambachtslieden in Afrika, Azië en Latijns-Amerika, de ander de consument in het Westen. Wat hen bindt is Fair Trade: eerlijke handel op basis van respect en wederzijds vertrouwen. De in Culemborg gevestigde Fair Trade Organisatie staat voor een vorm van ontwikkelingssamenwerking die het zelf introduceerde: het bevorderen en drijven van eerlijke handel met de Derde Wereld. De advertenties, onderdeel van een uitgekende mediacampagne, hebben er toe bijgedragen dat de principes van de eerlijke handel inmiddels bij een groot publiek bekend zijn. Veel minder bekend is dat Fair Trade zijn wortels heeft in Kerkrade en een voortzetting is van de aldaar in 1959 opgerichte Stichting Steun Onderontwikkelde Streken, afgekort: S.O.S. Dit artikel richt de blik op de beginjaren van de Fair Trade Organisatie.

De geschiedenis van de Stichting Steun Onderontwikkelde Streken is het verhaal van enkele idealisten, van mensen met een missie. Meer nog, het verhaal van één mens in het bijzonder: Paul Meijs (1919-1984). Overtuigd katholiek, gevormd volgens de idealen van de katholieke sociale beweging met zijn nadruk op solidariteit, verantwoordelijkheid en gerechtigdheid, ontwikkelde hij een rotsvast geloof in de maakbaarheid van een betere, meer rechtvaardige wereld. Onder zijn gedreven leiding groeide het initiatief van een klein clubje jonge fondsenwerfers uit Kerkrade uit tot een multinationale handelsorganisatie voor producten uit de Derde Wereld. Meijs en de zijnen waren richtinggevers. Hun streven: mensen helpen zichzelf te helpen, vormt nog steeds de grondgedachte van de 'eerlijke handel', een vorm van ontwikkelingssamenwerking die bewezen heeft effectief te zijn.

Tussen Mijn en Kerk

Limburg: Een katholieke samenleving in beweging

In de eerste helft van de vorige eeuw maakte het plattelandleven in veel Limburgse gemeenten plaats voor het jachtige bestaan in een geïndustrialiseer-

* Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

¹ Dit artikel is gebaseerd op een kort onderzoek uitgevoerd in opdracht van de Fair Trade Organisatie waarvoor een aantal direct betrokkenen zijn geïnterviewd. Afschriften van deze interviews berusten bij het SHCL en zijn ter inzage. De titel is Kerkraads dialect: 'als we iets doen dan doen we het goed!'

de en verstedelijkte samenleving. Grotendeels debet aan deze ontwikkeling was de uitbouw van de mijnindustrie.

De mijnen en een toenemend aantal toeleveringsbedrijven zorgden niet alleen voor een verschuiving van de werkgelegenheid, ook de omvang ervan nam geweldig toe. Om de duizenden nieuwe arbeidsplaatsen bezet te krijgen, moest men arbeiders van elders aantrekken. Vanuit alle windstreken kwamen zij naar Zuid-Limburg, zowel uit binnen- als buitenland. Zij brachten nieuwe talen, religies en politieke overtuigingen mee. De gesloten agrarische, katholieke samenleving kwam onder druk te staan. Voor de kerkleiders van het bisdom Roermond en voor de zielzorgers in de mijnstreek rees de vraag hoe men de daaraan verbonden problemen het hoofd kon bieden. De explosief groeiende bevolking, de daaraan gekoppelde woningnood en de toenemende mobiliteit hadden elders in Europa geleid tot groei van socialistische denkbeelden en van geloofsafval. Door ernst te maken met het uitvoeren van de voorschriften van Rerum Novarum (1891) hoopte men deze ontwikkeling in Limburg te kunnen stuiten. Onder impuls van de katholieke sociale leider H.A. Poels, koos Limburg voor een katholiek organisatiepatroon. Poels' wilde aantonen dat sociale vooruitgang ook volgens het harmoniemodel kon worden gerealiseerd. Als tegenwicht tegen het socialisme plaatste hij een eigen doctrine. Dat eigene vond hij in de leer van het solidarisme of het corporatieve denken, dat een middenweg wilde aangeven tussen liberalisme en socialisme door de saamhorigheid voorop te stellen en een bundeling na te streven van de sociale krachten in de maatschappij. Het vraagstuk van de sociaal-economische ordening zocht het solidarisme tot een oplossing te brengen door te kiezen voor de economische orde van de gezamenlijke medeverantwoordelijkheid. Deze doctrine had een grote werfkracht onder de katholieken. Zij stelde niet de materiële belangen primair, maar streefde naar geestelijke ontwikkeling, culturele vorming, medezeggenschap en maatschappelijk overleg. Door middel van mentaliteitsbeïnvloeding, maatschappelijke scholing en gemeenschapsoriëntatie, werd gepoogd een christelijke maatschappij en cultuur op te bouwen, passend binnen een geïndustrialiseerde en verstedelijkte samenleving.²

Vormde heel katholiek Nederland tot het midden van de jaren 1960 een gesloten gemeenschap, nergens was die geslotenheid zo compleet als in Limburg. Boven de grote rivieren namen katholieken een minderheidspositie in. Meer dan in het bijna honderd procent katholieke Limburg had men er geleerd rekening te houden met levensbeschouwelijk en politiek andersdenkenden. Doorgaans was er ook een groter potentieel aan leken met een hogere opleiding aanwezig, waardoor katholieke leken meer gewend waren aan het deelnemen aan overleg en het meedragen van verantwoordelijkheid. In Limburg lagen de kaarten anders. Hier strekte het machtsbereik van de kerkelijke overheid zich niet alleen uit over het kerkelijk leven en de daarmee direct verbonden sectoren

² J.F.R. Phillips, *Gezondheidszorg in Limburg: groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen, 1850-1940*. Maaslandse Monografieën 32 (Assen 1980) 262-264.

van het gemeenschapsleven, maar ook over vrijwel alle profane activiteiten. Ten behoeve van de versteviging van de eenheid zorgde het episcopaat met een hele reeks van uitspraken voor duidelijke richtlijnen, op de uitvoering waarvan de lagere geestelijkheid nauwlettend toezag. Op alle terreinen van het maatschappelijk leven ontstonden eigen organisaties, waarvan het lidmaatschap de katholieke vanzelfsprekend vond of onder dwang van bovenaf aanvaardde.³ Soms geschiedde de dwang in de vorm van dreigen met kerkelijke sancties, maar niet altijd, want de Limburgse katholieke was vanuit een sterk hiërarchisch denken bereid om te gehoorzamen. Ook was hij trots op hetgeen in de emancipatiestrijd al was bereikt en daarin vond hij de motivering om de katholieke zaak toegevoerd te blijven.

Het bisschoppelijk mandement 'De katholieken in het openbare leven van deze tijd' van 1 mei 1954, waarin het lidmaatschap van de socialistische vakbeweging en van de VARA werd verboden en dat van de Partij van de Arbeid ontreden, markeerde in zekere zin een ommakeer. De storm van protest die opstak in kringen van andersdenkenden, maar ook onder katholieke intellectuelen, opende velen de ogen. Menig weifelende katholieke zag zich voor een keuze geplaatst en besloot die dwingende kerk te verlaten. Het zou nog tot 1957 duren, ná de opmerkelijke winst van de PvdA bij de in 1956 gehouden verkiezingen voor de Tweede Kamer, vooraleer in de jaarlijkse zogeheten Prosynodale Vergadering en in de daaraan voorafgaande pastoraalvergaderingen voorzichtig de vraag aan de orde gesteld werd of het pastorale beleid in het bisdom wellicht had gefaald. Stappen op weg naar een werkelijke verandering van dat beleid werden echter pas in de tweede helft van de jaren zestig genomen.

'Il Baluardo' ('Het Bolwerk')

Om iets te kunnen begrijpen van hetgeen de oprichters van S.O.S. motiveerde en inspireerde is het noodzakelijk dat we onze wereld van internet, individualisme en jachtig consumptisme even achter ons laten, om terug te blikken op een tijd waarin het leven zoveel eenvoudiger en ongecompliceerder leek. Een tijd waarin kerk, gezin en werkgemeenschap, centraal stonden. In het navolgende zal gepoogd worden een beeld te schetsen van het 'katholieke' leven, zoals de mensen die aan de basis van S.O.S. stonden dat in hun jeugd jaren hebben gekend. Een jeugd onder de rook van de mijn en in de schaduw van de kerk.

In de eerste decennia van de twintigste eeuw trad het Nederlandse katholicisme allengs gedurfd en met meer zelfbewustzijn naar buiten. 'Getuigen van het geloof', dat was de nieuwe leus van de zich emanciperende katholieken in ons land, geheel in lijn met de oproep van Pius XI tot Katholieke Actie. Want, zo heette het in die dagen: 'Dit bovennatuurlijk werk kan niet door de hiërarchie alleen geschieden, zelfs niet met de medehulp van priesters en kloosterlingen: alle Christus-ledematen, ook de leken, moeten zich door dezelfde geest laten

³ F. Hermans, 'Van katholieke conformisme naar groeiende openheid', in: H.G.M. Derks ed., *Met betrekking tot Limburg* (Amsterdam 1966) 343-364.

beheersen en hun deel dragen van de algemene arbeid, om in de algemene vreugde te mogen delen'.⁴

Voorop stond de binnenkerkelijke verkondiging, de bezinning en de bezieling. De kinderen leerden op de lagere school de catechismus van buiten, eerst de kleine, later de grote. Het vak stond bovenaan de lijst, vlak na 'gedrag en vlijt'. Op de middelbare scholen werd al dat onderricht in het geloof nog eens verder uitgebreid. In menig huisgezin had het Canisiusbijbeltje een plaats gevonden. Soms vormden ze het hele boekenbezit. En dan was er de zondagse preek. Een kennelijke beproeving voor veel pastoors en kapelaans en voor veel van hun 'dierbare parochianen'. Vaak veerde de kerk op als er een vreemd gezicht op de kansel verscheen: paters, die konden preken! Gevoed en gesterkt werd men ook door de sacramenten; zo ontving men 'genade van bijstand'. De biecht en de communie verschaften de gelovige steeds weer nieuwe pantsring tegen het kwaad en nieuwe moed om de wereld aan te kunnen. En er was zoveel meer dat meehielp de gelovige te scholen voor de confrontatie met 'de boze buitenwereld': de Mariacongregatie of een andere godsdienstige vereniging, de Vrouwenbond of de retraite. Vooral voor het debat met andersdenkenden diende men goed geschoold te zijn. Zo konden protestanten, met hun vaak fenomenale kennis van de bijbel, de ongeoefende katholieke leek ernstig in verlegenheid brengen. Daar moesten de specialisten op af: de priesters van 'het Schild', het 'Comité ter bekering van Nederland', of de geoefende leken van de Propagandaclubs en het 'Gilde van de Klare Waarheid'. Na zoveel jaren in het defensief te hebben verkeerd, kon de kerk in het offensief gaan.

Manifestaties waren aan de orde van de dag, met als absoluut hoogtepunt: de Katholiekendagen. Sedert 1919 werden de Katholiekendagen op nationaal niveau gehouden. Om de drie jaar, steeds in een andere stad. Het waren grootse feesten: lange stoeten met vlaggen en wimpels en defilerende jongeren langs bisschoppen op balkons. Stadions vol met zingende en biddende mensen: heel de wereld moest zien dat 'wij katholieken' met velen waren. Tijdens de crisisjaren nam al dat heilig idealisme enigszins af om na de oorlog nog even hoog op te vlammen. Toen, eind jaren 1940, waren het vooral jongeren die gehoor gaven aan oproepen tot samenkomst. Zo wisten met name de paters Wesseling (pater Piet) en Jelsma, die dankzij hun bijdragen aan het tweewekelijkse blad *Karakter* en met hun KRO-radioprogramma 'Dit is leven' grote populariteit genoten, duizenden jonge mensen naar Utrecht en Alphen aan de Rijn te lokken voor hun 'dagen van de vreugde'.⁵

Ondanks al die manifestaties en al dat enthousiasme bleef de Nederlandse katholieke toch een nuchtere katholieke. Liever dan al die, soms toch wat hol klinkeende retoriek, al dat gepreek en gezwaai met vlaggen, was hem de daad. In zijn keurig geordende wereldje bleef hij vóór alles zakelijk van aard en vroeg hij

4 D. Bont en C.F. Pauwels ed., *De katholieke Kerk. Godsdienstleer en Apologie, I: Boek 1-13* (Utrecht 1942) 674-676.

5 *Limburgsch Dagblad*, vrijdag 17 augustus 1951.

prestaties te leveren. Die 'doe-katholiek' stelde zich achter geen vorm van geloofsverkondiging spontaner en overtuigder op dan achter de missie. Hier vond die pragmatisch ingestelde katholiek een taak die welhaast voor hem geschapen leek: 'de overvloeiende rijkdom van ons geloof en onze liefde aan de minder begunstigden mede te delen'.⁶ Opnieuw was het paus Pius XI die alle gelovigen opriep naar best vermogen mee te helpen, dit keer aan het missiewerk. Was het niet door prediking in de heidenlanden zelf, dan toch op zijn minst door steunverlening aan de missionarissen. Geen enkele West-Europese katholieke gemeenschap heeft zoveel zonen en dochters uitgezonden naar de verste uithoeken van deze planeet en deze zo ruimhartig geldelijk ondersteund als de Nederlandse.

Ook achter de missie schaarde zich een veelheid aan organisaties. De pauselijke missiegenootschappen maakten doelgerichte propaganda via de drukbezochte parochiekerken. In ieder huis stond wel een missiebusje, hing een missiekalender of verscheen geregeld een missieblaadje. Missienaakringen bloeiden, en elke week toonde de Katholieke Illustratie wel enkele paters, broeders of zusters met de vruchten van hun arbeid.

Toen kardinaal Ottaviani, vlak voor het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965), zijn belangrijkste redevoeringen en artikelen bundelde, gaf hij zijn boek de naam mee van 'Il Baluardo', het bolwerk. Misschien is dat, achteraf, een adequate benaming voor het gebouw van de Nederlandse katholieken in de eerste helft van de twintigste eeuw. 'In onze eenheid ligt onze kracht' was het parool. En de doorsnee katholiek stemde daar van harte mee in. Om tegen de verschillende dwaallere van de tijd beschermd te blijven, groepeerde hij zich binnen de burchtmuren om zich eerst dan, voorgegaan door een aantal 'aanvoerders', 'leiders' en 'voormannen', naar buiten te wagen. Alleen door 'onder ons' te blijven kon men het erfgoed der vaderen verdedigen en de maatschappelijke positie van de katholieken als bevolkingsgroep verbeteren. Midden in die burcht, geschraagd door een eigen politieke partij, een eigen vakvereniging, een eigen pers, eigen sportbonden, jeugdwerk en een bonte verzameling van clubs en ontspanningsverenigingen, stond het katholieke huisgezin: 'het oertype van alle menselijke gemeenschappen'.⁷

Een sociaal voelend mens

Paul Meijs was een man met een missie. Ongetwijfeld heeft hij als adolescent kennis genomen van de ideeën van Poels en de zijnen, die er nadrukkelijk voor pleitten dat eenieder, ongeacht de stand waartoe hij behoorde, zijn verantwoordelijkheid nam bij de opbouw van een sociaal rechtvaardige mijnstreek. Mogelijk heeft hij thuis horen praten over de felle strijd die in de jaren tussen 1909 en 1919 in Kerkrade en omgeving werd gevoerd door mijnwerkers die onaf-

⁶ D. Bont en C.F. Paauwels ed., *De Katholieke Kerk. Godsdienstleer en Apologie, III: Boek 26-40* (Utrecht 1946) 1079-1082.

⁷ Michel van der Plas en Jan Roes, *De kerk gaat uit: familiealbum van een halve eeuw katholiek leven in Nederland* (Bilthoven 1973) 129-160.

hankelijk van de geestelijkheid en de burgerij hun politieke- en vakbondsbelangen wensten te behartigen. Een strijd die, ondanks het feit dat de mijnwerkers zich loyaal verklaarden aan het katholieke geloof, stuk liep op de gecombineerde macht van het establishment.⁸ Het is ook waarschijnlijk dat hij op de hoogte was van de in brede katholieke kring gevoerde discussie over het wezen van het kapitalisme. Een discussie die vooral na het verschijnen van *Quadragesimo Anno*, de tweede pauselijke encycliek over het sociale vraagstuk, aan betekenis won. Men was het er in die kringen over eens dat het kapitalisme had geleid tot ontarding van het individualisme en dientengevolge tot een onrechtvaardige verdeling van de aardse goederen. Met name onder jongeren bestond de overtuiging dat het kapitalistische productiesysteem de katholieke maatschappijleer met voeten trad en daarom in zijn fundamenten moest worden veranderd.⁹ Rond het midden van de jaren 1930 kwam Paul Meijs tot de conclusie dat naast alle mooie en begripvolle woorden, ook daden nodig waren. Hij besloot politiek actief te worden, omdat de politiek meer mogelijkheden leek te bieden ook daadwerkelijk iets te doen aan de leniging van de sociale nood. Wellicht heeft ook het feit dat hij door de geringe financiële draagkracht van zijn ouders niet voor priester kon gaan studeren, aan dit besluit bijgedragen.

In 1936, amper 17 jaar oud, werd Paul Meijs leider van de KVP-propagandaclub in Bleijerheide. Tijdens het eerste jaar van de Duitse bezetting sloot hij zich aan bij de Nederlandse Unie en trad hij op als districtsleider van de Nederlandse Uniejeugd in het district Kerkrade-Simpelveld en als hoofdleider van de Nederlandse Uniejeugd in Bleijerheide. De Nederlandse Unie was een in juli 1940 opgerichte politieke groepering die zich tot doel had gesteld om in samenwerking met de Nederlandse autoriteiten en die van de bezetter, een maatschappij op te bouwen op basis van brede nationale samenwerking, een harmonische economische structuur en sociale rechtvaardigheid. Weigering van steun aan Duitsland in de oorlog tegen de Sovjetunie werd de aanleiding tot de opheffing van de Unie in december 1941. Vlak na de Tweede Wereldoorlog werd Meijs gekozen in het bestuur van de Kerkraadse gemeentelijke KVP-centrale en, enkele jaren later, in het bestuur van de KVP-statenkring Heerlen.¹⁰

Paul Meijs zag 'de politiek' ruim, als een middel om het lot van hen, die het minder getroffen hadden, te verbeteren. Overdag reisde hij als vertegenwoordiger van Mignon de Blok, een Eindhovense firma in tabakswaaren, door vrijwel geheel Midden- en Zuid-Nederland. 's Avonds en in het weekeinde bezocht hij vergaderingen en partijbijeenkomsten en hield hij 'spreekuur', als een soort zelfbenoemde ombudsman en maatschappelijk werker. Zijn deur stond altijd open, geen hulpvraag liet hij onbeantwoord. Maar het stroperige politieke bedrijf, waar goede bedoelingen vaak vastliepen in eindeloze discussies of sneuvelen

⁸ L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940*. Maaslandse Monografieën 42 (Assen/Maastricht 1986)181-193.

⁹ *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XIV (Haarlem 1979) 223-225.

¹⁰ Knipselcollectie P. Meijs, (blad en datum onbekend, 1964).

Dhr J.Meys. (Foto coll. Fair Trade Culemborg)

in partijpolitieke schermutselingen, bood niet altijd een uitlaatklep voor zijn dadendrang. Zijn ervaringen als leider in de jeugdbeweging hadden hem geleerd dat veel van zijn idealen aansloten bij die van jongeren. Bovendien waren jonge mensen, ongebonden en onbelast met de zorg voor carrière of gezin, veel eerder bereid om voor die idealen de handen uit de mouwen te steken. In 1953 besloot hij in zijn woonplaats een afdeling van de KVP-Jongerenorganisatie op te richten. In korte tijd wist hij een aantal in politiek geïnteresseerde jonge mensen om zich heen te verzamelen, niet slechts om te discussiëren over God en de toestand in de wereld, maar vooral ook om hen dienstbaarheid aan de samenleving bij te brengen. Onder zijn bezielende leiding groeide het clubje uit tot de meest actieve KVP-Jongerenafdeling in de provincie. Elk jaar werden één of meer grote acties op touw gezet voor de medemens in nood. Ook toen Meijs in 1956 gekozen werd tot voorzitter van de KVP-statenkring Heerlen en niet lang daarna, tot lid van het kringbestuur Limburg van de KVP, bleef hij veel tijd besteden aan 'zijn' Kerkraadse jongeren. Op zijn

Paul Meys in het magazijn met twee schalen van Venezolaans vlechtwerk (foto Wout van de Hoef, 1968).

eigen verzoek werd hij namens het 'senioren kringbestuur' aangewezen als afgevaardigde in het kringbestuur van de jongerenorganisatie. Als zodanig trachtte hij steeds elke vergadering van de KVP-Jongerenafdeling Kerkrade bij te wonen.

Van melkactie tot Stichting S.O.S.

Enny Wolak gaat naar Parijs

In de eerste helft van 1958 besloot Enny Wolak, een 23-jarige medewerkster in het centraal archief van de steenkoolmijnonderneming 'Laura en Vereeniging', de daad bij het woord te voegen. Al meer dan tien jaar was zij een trouw lid van de discussieclub voor jongeren 'Dit is Leven', waarin zij twee keer per maand met gelijkgestemden en onder leiding van een kapelaan of een pater van gedachten wisselde over tal van sociale en godsdienstige onderwerpen. Tijdens die discussieavonden was het werk van sociaal bewogen priesters als Abbé Pierre in Parijs en Père Pire in Hœi herhaaldelijk ter sprake gekomen. Niet verwonderlijk, want met hun hartstochtelijke noodkreten via de radio en de geschreven pers wisten deze priesters, die zich solidair hadden verklaard met de allerarmsten, in het midden van de jaren 1950 herhaaldelijk de aandacht op zich te vestigen.

Enny Wolak werd, als één van de velen in die dagen, bijzonder gegrepen door die verhalen van zelfopoffering en solidariteit met de zwakkeren. Zó zeer, dat ze in 1958 het besluit nam Abbé Pierre te volgen naar het door hem buiten Parijs gestichtte Emmäus, om in dit toevluchtsoord voor de verschoppelingen van Parijs haar vakantiedagen door te brengen.

Enny Wolak groeide op in een katholiek Kerkraads arbeidersmilieu. Haar vader, een bovengronds mijnwerker van Poolse afkomst, runde in zijn vrije uren een agentschap in verzekeringen. Haar moeder bestierde het huishouden. In het leven van de familie Wolak speelde het geloof een belangrijke rol. Vader en moeder vervulden steeds trouw hun kerkelijke plichten en trachtten dit ook over te brengen op hun kinderen. De wekelijkse kerkbezoeken riepen bij dochter Enny evenwel een groeiend gevoel van onbehagen op. Veel méér voldoening putte zij uit de bijeenkomsten van de club 'Dit is Leven'. Naast discussies over de inhoud en betekenis van bijbelteksten en de steeds door een ander lid van de groep verzorgde referaten over sociale en maatschappelijke onderwerpen, werd er jaarlijks ook één grote actie op touw gezet voor een goed doel. Juist die combinatie van praten en doen sprak de nuchtere en praktisch ingestelde Enny Wolak bijzonder aan. Ook al ging zij nog steeds naar de kerk, het was in de club 'Dit is Leven' dat zij geïnspireerd raakte door de boodschap van christelijke naastenliefde.

Midden in de zomer van 1958 vertrok Enny Wolak naar Parijs. Ondergebracht in één van Abbé Pierre's zogenaamde 'cité's', een verzameling golfplaten onderkomens op een braakliggend terrein even buiten 'de lichtstad', werd ze bijzonder getroffen door het lot van de verschoppelingen die er onderdak hadden gevonden. Aldaar leerde Enny Wolak de jonge Fransman Alain Godon kennen. Een vrijwilliger, net als zij; een hemelbestormer met een ringbaardje, een vetkuif en een romantische inborst. Hij vertelde haar over een andere Nederlandse vrijwilligster in het 'leger' van de Abbé: een meisje uit Den Haag. Klaarblijkelijk verliefd, vroeg hij of hij Enny mocht vergezellen naar Nederland, zodat hij de Haagse kon bezoeken. Na twee weken harde arbeid, moe maar voldaan en vol indrukken, lifte Enny samen met Alain terug naar Kerkrade. Terwijl zij het dagelijkse leven weer opnam, reisde Alain door naar Den Haag. Enkele dagen later stond hij weer op de stoep bij de familie Wolak. De Haagse bleek opnieuw uitgevlogen, naar Sicilië dit keer, alwaar zij zich had aangesloten bij een groepje vrijwilligers rond Danilo Dolci, de 'Siciliaanse Abbé Pierre'. Na een kort verblijf in Kerkrade besloot de jonge Fransman haar te volgen.

Enny Wolak was inmiddels druk doende de boodschap van Abbé Pierre uit te dragen. In *De Mijn*, het personeelsblad van de mijnen Laura en Julia, deed ze verslag van haar verblijf tussen de verschoppelingen van Parijs. En op de discussie-avonden van de club 'Dit is Leven' bezon ze zich samen met haar vrienden op een concrete hulpactie. De brieven van Alain Godon, inmiddels in Sicilië werkzaam voor Danilo Dolci, gaven de plannen richting. Zijn berichten over de armoedige omstandigheden waarin de kleine vissers en hun gezinnen op dit eiland ver-

keerden, deed de Kerkraadse jongelui besluiten 'iets' voor Sicilië te doen. Aan twee zaken, zo liet Godon aan Enny Wolak weten, bestond een bijzonder nijpend gebrek: medicijnen en goede baby- en kindervoeding. Beseffend dat aan de inzameling van medicamenten teveel haken en ogen zaten, kozen de leden van de club 'Dit is Leven' ervoor zich te richten op de aanschaf van melkpoeder.

De vraag was: hoe? Het clubje vrienden was te gering in getal om een substantiële bijdrage te kunnen leveren aan de oplossing van het hongerprobleem in Sicilië. Frans Roukens, die naast zijn lidmaatschap van de club 'Dit is Leven' ook al jaren lid was van de KVP-Jongeren, bracht uitkomst. Deze jongerenorganisatie, zo vertelde hij, was al tijden aan het theoretiseren over de honger in de wereld en de noodzaak van hulpverlening aan 'onderontwikkelde gebieden'. Wellicht was het mogelijk om met hen tot een bepaalde vorm van samenwerking te komen. Hij drong er bij zijn clubgenote op aan de zaak van Danilo Dolci bij de KVP-Jongeren te komen bepleiten. Hoewel zij zich niet bijzonder voor politiek interesseerde, besloot Enny Wolak gehoor te geven aan die oproep. Op een zondagochtend in de late herfst van 1958, toog zij samen met Frans Roukens naar het Kerkraadse Volkshuis, het gebouw waar de KVP-Jongeren gewoonlijk bij elkaar kwamen, om er verslag te doen van haar belevenissen in Parijs en van de noden in Sicilië. Het was daar dat ze Paul Meijs ontmoette. Het verhaal gaat, dat Meijs na afloop van Enny's spreekbeurt opstond en haar vroeg of ze al een plan had. Verder dan het verzamelen van oud papier of van de 'Sunlight-punten' op de dozen zeepoeder van dat merk, was ze met haar clubje niet gekomen, antwoordde ze. Waarop Paul Meijs zei: 'Went v'r jet dunt dan dunt v'r 't jot!'²⁴ Met die woorden gaf hij het startsein voor een levendige discussie die nog diezelfde ochtend resulteerde in de eerste ruwe plannen voor wat de 'Melkactie Sicilië' zou gaan heten. Toen Enny Wolak die dag naar huis fietste wist ze dat ze een aantal geestverwanten had ontmoet en dat haar plan werkelijkheid zou worden.

De Melkactie voor Sicilië

Voor de KVP-Jongeren kwam het voorstel van Enny Wolak als geroepen. De zomervakanties waren al lang en breed voorbij en er waren nog geen plannen gemaakt voor de jaarlijkse kerstactie. Omdat de tijd drong nam Paul Meijs het heft in handen en verdeelde hij de taken. Het plan was simpel: in korte tijd moest heel Kerkrade op de hoogte worden gebracht van de noodsituatie in Sicilië en dienden er voldoende manschappen te worden geworven om een grootscheepse inzamelingsactie te kunnen houden. Terwijl zijn 'eigen' jongeren een folder ontwierpen, wist hij, gebruik makend van zijn omvangrijke netwerk, een groot deel van de Kerkraadse lagere scholen en jeugdverenigingen te bewegen tot het verlenen van bijstand. Op woensdagmiddag 17 december, dwarrelde in elke Kerkraadse woning een folder op de mat, die met zijn wervende tekst en

²⁴ 'Als we iets doen, dan doen we het goed'. A.G.L. Bijnens-Wolak, 'Toespraak', in: *Jubileumboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van S.O.S. Wereldhandel* (Kerkrade 1984) 7.

zijn foto's van ondervoede kinderen, een indringend beroep deed op het 'kerstgevoel'. Spoedig, zo lieten de jongeren weten, zouden ze weer langs komen, met een collectebus. Tezelfdertijd publiceerden zowel het *Limburgsch Dagblad* als de *Zuid-Limburger* omvangrijke artikelen over de op handen zijnde actie, waarbij in ronkende bewoordingen werd opgeroepen gul te geven.¹²

Op 21 december 1958 was het zover. Tussen twaalf en vier togen de leden van de Kerkraadse KVP-Jongerenafdeling en van de club 'Dit is leven' gewapend met collectebussen op pad. Paul Meijs en Enny Wolak bemanden het tijdelijke coördinatiecentrum dat ten huize van de laatste was ingericht. Toen daar 's avonds de balans werd opgemaakt bleek een bedrag van f. 3.289,60 te zijn opgehaald. Die nacht sliepen pa en ma Wolak met de opbrengst in een schoenendoos onder het bed. Daar was het veilig. Toen Alain Godon enkele dagen later vernam van het succes van de actie besloot hij meteen al liftend af te reizen naar Kerkrade. Paul Meijs, gepokt en gemazeld als voormalig KVP-propagandist, zag hierin een uitstekende p.r.-mogelijkheid. Hij regelde een zaaltje in het Volkshuis en nodigde de Limburgse pers en iedereen die aan de actie had mee geholpen uit voor een feestelijke bijeenkomst op 4 januari. Na de symbolische aanbieding van de 3240 blikken melkpoeder aan Alain Godon, maakte Meijs bekend dat de Kerkraadse jongeren, gesterkt door het succes, besloten hadden hun acties voort te zetten. Nog diezelfde middag werd er een 'Komitee S.O.S., Steun Onderontwikkelde Streken' opgericht. Paul Meijs werd tot voorzitter benoemd, Enny Wolak, inmiddels toegetreden tot de KVP-JO., tot algemeen secretaresse en Frans Roukens tot penningmeester. Kapelaan Joosten van de St. Lambertusparochie fungeerde als geestelijk adviseur. Op tweede paasdag, zo lieten zij weten, zou de volgende 'bliksemactie' gehouden worden. Tot die tijd zouden ze zich met organisatorische zaken bezig houden.

De Stichting S.O.S. en de strijd tegen het communisme

Sedert het einde van de Tweede Wereldoorlog waren de Verenigde Staten en haar Europese bondgenoten enerzijds en de Sovjet-Unie en de daarmee verbonden satelliet-staten anderzijds, steeds heftiger tegenover elkaar komen te staan in wat de 'Koude Oorlog' was gaan heten. Toen Mao Zedong na een bloedige burgeroorlog in 1949 de Chinese Volksrepubliek proclameerde en er spoedig ook elders in Zuid-Oost Azië onrust uitbrak, groeide in het Westen de overtuiging dat het communisme de wereld dreigde te overspoelen. Vanaf dat moment verschenen er steeds vaker verontruste artikelen in de Nederlandse dagbladen waarin de vrees werd uitgesproken dat de zogenaamde onderontwikkelde gebieden weerloos waren tegen de propaganda uit Moskou. Het waren met name ook de kerken die niet moe werden hun gelovigen te wijzen op het gevaar van de oprukkende 'rode horden'. De Limburgse clerus was in dat opzicht bijzonder actief. In de jaren vijftig trok een lange stoet predikers, meest missiepaters op verlof, langs de Limburgse kerken, gemeenschapshuizen en marktpleinen met de boodschap de rijen te sluiten en de beurs te openen voor

¹² *Limburgsch Dagblad*, 5 en 20 december 1958; *Zuid-Limburger*, 5 december 1958.

de bedreigde missiegebieden. Een van de meest bekende predikers uit die tijd, Pater Leppich, een Duitse jezuïet met de bijnaam 'Draufgänger Gottes', wist in de zomer van 1959 in elke Limburgse stad die hij aandeed duizenden toehoorders te trekken.¹³ Vrijwel wekelijks verschenen er ingezonden stukken en paginagrote artikelen in de Limburgse pers, die in steeds schrillere kleuren verhaalden over armoede, honger en de nobele strijd van de 'frontsoldaten in habijt'.

Ook de KVP en de KVP-Jongeren zagen het als hun taak te wijzen op het gevaar dat de hongerende massa's in de wereld bedreigde. Het lijkt erop dat via hen ook Paul Meijs, die zich bij zijn charitatieve bezigheden tot dan toe nog nooit in politieke zin had uitgelaten, en zijn Kerkraadse clubje, gedwongen werden stelling te nemen. Waarschijnlijk tegen heug en meug, al verschaffen de bronnen hierover geen duidelijkheid.¹⁴

Het bleef lang stil rond het comité-S.O.S. Van de bij de oprichting aangekondigde paasactie werd nooit meer iets vernomen. In juni 1959 plaatste de Joker, het maandblad van de KVP-Jongeren in Limburg, een artikel waarin de door pater Leppich verwoorde stelling: 'In de mate dat wij falen, wint het communisme', nadrukkelijk werd onderschreven. Waar iedereen het voornamelijk bij praten liet, pleitten de jongeren voor daden. Vervolgens werd een, zij het indirecte, link gelegd tussen de bestrijding van het communisme en het comité-S.O.S., dat inmiddels een stichting in wording bleek te zijn: 'Uw kringbestuur heeft dit begrepen en heeft bij voorbaat reeds alle medewerking toegezegd. Er is zelfs al veel meer gebeurd. Er is een Stichting in wording. De Stichting S.O.S. (Steun Onderontwikkelde Streken). Deze Stichting stelt zich ten doel de honger in deze gebieden te bestrijden. Maar wat veel mooier is, dat is het feit, dat deze Stichting is voortgekomen en gedragen wordt door onze politieke jongerenorganisatie. Op volle toeren wordt aan de voorbereiding gewerkt. Wees ervan overtuigd, dat straks ook op jou een beroep wordt gedaan. Geef je medewerking spontaan! Heb dan het beeld van die hongerende moeder voor ogen, met het communistische spook op de achtergrond. (...) Het werk dat gedaan wordt, dat gedaan is, is een werk van christelijke naastenliefde, een werk van christenplicht. Een werk ook van effectieve afweer van het communisme'.¹⁵

De 'senioren' dreigden evenwel roet in het eten te gooien. Al jaren was het de kaderleden van de partij een doorn in het oog dat de verschillende jongerenafdelingen vooral bezig waren met 'actie voeren'. In hun ogen dienden de jongeren zich veel meer met de 'echte' politiek bezig te gaan houden.¹⁶ In augustus kondigde het Partijbestuur een reorganisatie van de KVP-JO aan, die erin voorzag de jongeren strakker hiërarchisch in te kaderen. Voortaan zouden de programma's van de verschillende jongerenafdelingen door een landelijke centrale jongerengroep, en op kringniveau door een kringjongerengroep worden

¹³ *Limburgsch Dagblad*, 8 en 9 juli 1959; *De Nieuwe Limburger*, 8 en 9 juli 1959.

¹⁴ E. Bijmens-Wolak zegt tijdens interview van 29-2-2000, dat S.O.S. zich vanaf het allereerste begin niet-partijgebonden verklaarde.

¹⁵ *Joker*, Maandblad van de K.V.P.-Jongeren in Limburg 4 (juni 1959) 2.

¹⁶ *Joker*, Maandblad van de K.V.P.-Jongeren in Limburg 4 (november 1959) 2.

Het voormalige Ursulinenklooster, Holzstraat 19, Kerkrade, werd in 1967 deels als kantoor en magazijn in gebruik genomen (foto 1952, uit: R. Zwaak, Kerkrade in de jaren '50, 1991).

samengesteld. Lukraak actie voeren was er niet meer bij. In heel Limburg kwamen de KVP-Jongeren tegen de aangekondigde plannen in het geweer. Nergens waren de protesten heviger dan in Kerkrade. Niet verwonderlijk, want juist de afdeling Kerkrade had zich altijd het meest actie-bereid getoond. Op 13 september werd in het Kerkraadse Volkshuis een grote 'protestmeeting' gehouden, alwaar Paul Meijs liet weten dat hij zijn functie binnen de jongerenorganisatie neerlegde¹⁷

Het vertrek van de 'grote stuwer en initiatiefnemer' bracht een ware exodus van leden op gang. Maar de getrouwen onder de KVP-jongeren bleken geenszins van plan hun acties op te geven. In eendrachtige samenwerking met Paul Meijs, die nu niet langer geacht werd de jongeren in de door het partijbestuur gewenste richting te sturen, werd ijverig voortgewerkt aan de oprichting van de stichting S.O.S. Op 6 oktober 1959 wist het *Limburgsch Dagblad* te melden dat de Stichting S.O.S. een feit was. Het Kerkraadse initiatief, zo berichtte de krant, was uitgegroeid tot een Limburgse aangelegenheid. Naast Paul Meijs, Enny Wolak en Frans Roukens, respectievelijk voorzitter, secretaresse en penningmeester van de nieuwe stichting, traden Jo Schleypen, de kringvoorzitter van de KVP-JO. in Limburg, Sjo Drummen, voorzitter van de KVP-JO. Statenkring Gulpen en Sjra Beterams, voorzitter van de KVP-JO. Statenkring Horst, op als leden. S.O.S. stond officieel op eigen benen, maar bleef bij gebrek aan een eigen apparaat, in feite opereren onder de vlag van de KVP-Jongerenorganisatie. Het KVP partijbestuur, in heel het land geconfronteerd met een uittocht van jeugdleden, had inmiddels besloten de verregaande hervormingsplannen aanzienlijk af te zwakken. Het blijven varen onder de vlag van de KVP-Jongerenorganisatie betekende wel dat

¹⁷ *De Nieuwe Limburger*, 10-9-1959.

de enkele maanden eerder in de Joker geformuleerde politieke doelstelling, 'de bestrijding van het communisme', gehandhaafd bleef, zij het in afgezwakte vorm. De *Maas- en Roerbode* formuleerde het zo: 'Doel van de Stichting S.O.S. is de honger te lenigen in de vele onderontwikkelde gebieden en de drijfveren moeten gezien worden als 1. daad van christelijke naastenliefde; 2. door middel van het lenigen van de honger de bewoners uit de greep van het communisme te houden'.¹⁸

Op zoek naar geschikte doelen voor toekomstige S.O.S.-acties, was Paul Meijs nog vóór de oprichting van de stichting in contact getreden met het Centraal Missie Commissariaat in Den Haag. De directeur van dit eerbiedwaardige instituut, pater J.B. van Croonenburg c.s.s.p., reikte hem een groot aantal adressen aan van missieposten die wel wat hulp konden gebruiken. Ook hadden enkele missionarissen die in het moederland van hun welverdiende vakantie genoten en van het bestaan van S.O.S. op de hoogte waren gesteld, de weg naar de woning van de familie Meijs in de Pannesheiderstraat weten te vinden. Hun bedes om hulp en de adviezen uit Den Haag stijsden Paul Meijs en de zijnen in hun overtuiging dat actie meer dan ooit geboden was. Drie concrete hulpvragen, zo had pater Van Croonenburg hen duidelijk gemaakt, riepen om voorrang. In Tefé, midden in het uitgestrekte Amazonegebied, 'de groene hel van Brazilië', smeekte een missiepater om melkpoeder voor zijn hongerende gemeenschap. Een andere pater, werkzaam onder de paria's van Sirvel, India, had verzocht om een geldelijke bijdrage in de bouw van een coöperatieve beendermeelfabriek en van een eenvoudige leerlooierij. En in Kameroen waren het de missionarissen zelf die hulp nodig hadden: door vitaminegebrek waren ze niet in staat naar behoren te functioneren. Een zending blikgroenten zou hen weer op weg helpen.¹⁹ Wellicht enigszins overmoedig geworden door het grotere potentieel aan mankracht - S.O.S. werd nu immers gedragen door alle afdelingen van de Limburgse KVP-JO - besloten Paul Meijs en de zijnen de handschoen op te pakken en de drie hulpvragen tegelijk te beantwoorden. Een gigantische klus: een bedrag van minstens twintigduizend gulden moest bij elkaar gebedeld worden. Terstond organiseerde Meijs zijn 'stoottroepen'. De drie stichtingsleden, Jo Schleypen, Sjo Drummen en Sjra Beterams kregen de vrije hand om in hun regio's inzamelingsacties op touw te zetten. Geassisteerd door Enny Wolak en de Kerkraadse KVP-JO., nam Meijs de organisatie van acties in Kerkrade en omgeving op zich. Alles en iedereen wist hij met zijn grenzeloze enthousiasme en optimisme voor zijn karretje te spannen. Kajotters en kajotsters, verkenners, gidsen en de leerlingen van diverse lagere scholen, heel de jeugd van Kerkrade trok gewapend met collectebussen door de straten. Hijzelf ging voorop en was iemand huiverig om te geven, dan praatte hij die persoon eenvoudig het geld uit de beurs.

¹⁸ *Maas- en Roerbode*, 7-10-1959.

¹⁹ *Zuid-Limburger*, 7-10-1959.

Ondanks al die inspanningen bleven de opbrengsten mager. Met collecteren alleen, zo werd duidelijk, zouden ze hun doel nooit bereiken. Paul Meijs, die alles las wat ook maar zijdelings met 'de missie' te maken had, besloot tegen het einde van het jaar contact op te nemen met 'Misereor' in Aken. Deze Duitse bischoppelijke organisatie, zo wist hij, beschikte niet alleen over een goed georganiseerd netwerk van missionarissen en hulpverleners, maar ook over zeer ruime fondsen. Een gouden greep: 'Misereor' bleek bereid mee te betalen aan de totstandkoming van de beendermeelfabriek en de leerlooierij in India en stelde daarnaast haar hele netwerk beschikbaar, waardoor het mogelijk werd hulpaanvragen ter plaatse te toetsen. Gesterkt verdubbelden de Kerkraadse jongeren hun inspanningen. Aan het begin van het nieuwe jaar werden overal in Limburg jeugdverenigingen en scholen benaderd en bereid gevonden mee te werken. Het geheel werd ondersteund door een serie artikelen in de Limburgse dagbladen en in het maandblad van de Limburgse KVP-JO; artikelen die duidelijk de hand van Paul Meijs verraden.

De kaderleden van de Limburgse KVP waren nog steeds niet erg ingenomen met de inspanningen van 'hun' jeugdleden voor S.O.S. Ook de kerk had inmiddels kritiek laten horen. S.O.S., zo werd gezegd, begaf zich te veel op het terrein van de missie. Meijs voelde zich geroepen die kritiek in de pers te weerleggen.²⁰ Zijn woorden wisten het KVP-kader echter niet te overtuigen. Toen de Limburgse KVP-functionarissen en de KVP-fractieleden in de Eerste en Tweede Kamer in 1960 werden aangeschreven met het verzoek begunstiger te worden van S.O.S., waren de reacties nogal zuinig.²¹ Later dat jaar ontving secretaresse Enny Wolak een brief van het landelijke KVP-bestuur, waarin het de Stichting S.O.S. te verstaan gaf zich te distantiëren van verdere acties die op het terrein van de missie lagen. Dit was voor Paul Meijs, Enny Wolak en Frans Roukens het sein om de banden met de KVP door te snijden. De contacten met de jongerenorganisatie bleven evenwel gehandhaafd. Vanaf dat moment is er nooit meer sprake geweest van een politieke motivering voor hun werk. De 'strijd tegen het communisme' moesten anderen maar uitvechten.

De periode 1960-1967

Fondsenwerving

Begin 1960, in het februarinummer van de *Joker*, ontvouwde Paul Meijs zijn gedachten over wat het betekende christen te zijn, over de hulp aan onderontwikkelde gebieden en de rol die hij daarin zag weggelegd voor de stichting S.O.S. Deze gedachten vormen tot op de dag van vandaag de ruggengraat in het denken en doen van de beweging voor eerlijke handel met de Derde Wereld. 'De steun, die S.O.S. wil bieden betreft niet zozeer het stillen van honger. Dat is immers steun die slechts over een zeer korte tijdsperiode effect sorteert. Daar zit niets blijvends in. Vandaag te eten. Morgen het oude liedje: Honger. Deze steun

²⁰ *Limburgs Dagblad*, 3-12-1959.

²¹ Archief Fair Trade te Culemborg (voortaan afgekort als AFT). Verslag over het jaar 1960.

zou het hongersterven uitstellen van vandaag op morgen. Meer niet. De steun die S.O.S. wil geven bestaat uit steun bij de aanpak, de opbouw en daarna de instandhouding van een gezonde economie daar ter plaatse. Daarvan alleen kunnen de bewoners van de onderontwikkelde gebieden uiteindelijk heil, meer blijvend heil verwachten. [...] Bovendien zijn de mensen uit de onderontwikkelde streken met deze steun straks in staat op hun eigen (economische) benen te staan. En daarop dient al onze steun gericht te zijn'.²² Geen incidentele noodhulp meer, maar het bevorderen van zelfredzaamheid, zo mag de nieuwe filosofie van Paul Meijs en de zijnen worden samengevat.

Met het toenemen van het aantal hulpaanvragen werd het noodzakelijk de geldinzamelingen een bredere en meer solide basis te verlenen. Beproefde actiemiddelen als collectes, tombola's en fancyfairs bleven nog geruime tijd in zwang, aangevuld met de verkoop van loten, lucifers, ballpoints, paaseieren, oliebollen en formulieren van de Wereldmissietoto. Eind 1960 werd gestart met een geheel nieuwe manier van geld inzamelen, die spoedig zou uitgroeien tot een actie van nationale omvang. Paul Meijs had het plan opgevat om alle girorekeninghouders in Nederland aan te schrijven en te vragen bij te dragen aan de leniging van de honger in de wereld. Daartoe ontwierp hij een folder die duidelijk de intentie had de gemoedrust van de burger te verstoren zodat deze uit schuldgevoel de beurs zou trekken.²³ Die opzet slaagde volledig. Het resultaat van een eerste proef onder alle girorekeninghouders in Kerkrade was van dien aard dat begin 1961 werd besloten de rest van de provincie bij de actie te betrekken. Opnieuw met succes. Spoedig daarna werd de giroactie ook buiten de provinciegrenzen geïntroduceerd. Eerst in vijf willekeurig gekozen plaatsen (Den Haag, Winterswijk, Volendam, Oisterwijk en Drachten), daarna in de rest van het land. Het geheel werd ondersteund door een aantal radiopraatjes van pater Van Croonenburg via de K.R.O.²⁴

Natuurlijk was het ondenkbaar dat het handjevol S.O.S.-ers in hun vrije tijd in staat zouden zijn alle zeventienhonderdduizend girorekeninghouders die Nederland op dat moment rijk was aan te schrijven. Paul Meijs had berekend dat alleen al het schrijven van de enveloppen zeventienhonderdduizend manuren zou kosten. De leerlingen van een groot aantal Limburgse middelbare scholen werden bereid gevonden dit karwei voor hun rekening te nemen.²⁵ En 's avonds, vaak tot diep in de nacht, kwamen Paul Meijs, Enny Wolak, Frans Roukens en een aantal hulpkrachten bij elkaar om folders te vouwen en enveloppen te vullen. Het was, naar verluidt, een mooie tijd waarin hard gewerkt werd, maar ook veel gelachen. In 1960 bracht de actie onder de girorekeninghouders f 1.325,50 op. In 1961, op het hoogtepunt van de actie, brachten diezelfde girorekeninghouders maar liefst f 116.679,04 bij elkaar; bijna 90 procent van alle inkomsten van de stichting. In 1962 bedroegen de inkomsten uit donaties f 78.054,40, in 1963:

²² *Joker*, Maandblad van de K.V.P.-Jongeren in Limburg 5 (februari 1960) 1-2.

²³ *De Nieuwe Limburger*, 8-12-1960.

²⁴ *Maas- en Roerbode*, 4-1-1961.

²⁵ *De Nieuwe Limburger*, 28-1-1961.

Het magazijn van Fair Trade in Culemborg. (Foto Jubileumnummer Handelskrant 40 jaar Fair Trade 1999)

f 41.657,49 en in 1967: f 52.313,78. Wie eenmaal een bijdrage had gestort werd steeds opnieuw aangeschreven. Met veel donateurs ontstond een vaste relatie.

De groei van de inkomsten ziet men weerspiegeld in het totaalbedrag dat jaarlijks aan de verschillende projecten in de 'onderontwikkelde gebieden' werd besteed. In 1960 konden nog slechts drie projecten worden gerealiseerd, voor een bedrag van f 8.236,-. In 1961 besteedde S.O.S., in eendrachtige samenwerking met 'Misereor', f 100.100,- aan in totaal acht projecten, variërend van de bouw van een ziekenhuis en de inrichting van enkele schooltjes en werkplaatsen, tot de aankoop van een veestapel. Ook in de daaropvolgende jaren werd steeds voor om en nabij de f 100.000,- geïnvesteerd in projecten in Afrika, Azië en Zuid-Amerika.²⁶

De Stichting S.O.S. onderscheidde zich van andere organisaties op het terrein van de ontwikkelingshulp doordat zij uitsluitend initiatieven of projecten financierde die zich na een eenmalige investering zelf konden bedruipen. Daarbij werd nooit vrijblijvend geld geschonken. De hulp geschiedde op basis van renteloze leningen, die al naar de gebleken rentabiliteit van het project, na een bepaald aantal jaren geheel of gedeeltelijk moesten worden afgelost óf in een schenking konden worden omgezet. Om in contact te blijven en om enig toezicht uit te kunnen oefenen, werd de projecthouders gevraagd om elk half jaar een rapport in te dienen over het verloop van hun onderneming. Na ont-

²⁶ AFT, Jaarverslagen 1960-1966.

vangst van een rapport werd meestal een van tevoren bepaald bedrag van de lening afgeboekt en omgezet in een gift. Het merendeel van de uitstaande leningen werd zo, na verloop van enkele jaren, geheel of gedeeltelijk uit de boeken geschrapt.²⁷

De beoordeling van aanvragen - elke aanvrager diende een uitgebreide vragenlijst in te vullen - en van de halfjaarlijkse verslagen vergde steeds meer tijd. In de loop van 1961 werd daarom besloten om naast het werkbestuur, gevormd door de drie oprichters, een Commissie Beoordeling Projecten te gaan vormen. Paul Meijs wist een 'aantal representatieve figuren uit Limburg' te bewegen zitting te nemen in deze commissie, die tot taak kreeg alle binnengekomen aanvragen te beoordelen en te toetsen aan de doelstellingen van S.O.S.²⁸ Hoewel geen van hen bijzonder was ingevoerd in de ontwikkelingsproblematiek, beschikten zij wel allen over kennis en ervaring die voor bepaalde deelaspecten van belang waren. Aangestoken door het enthousiasme, de gedrevenheid en het idealisme van Meijs en de zijnen, werden de commissieleden spoedig volwaardige bestuursleden van de Stichting S.O.S.²⁹

Het effect van de giroactie was tegen het einde van 1962 grotendeels weggeëbd. Het aantal hulpvragen bleef evenwel stijgen, zo ook de hoogte van de aangevraagde kredieten. Een drietal nieuwe acties moest S.O.S. daarom opnieuw onder ieders aandacht brengen. Begin 1963 werden honderdduizend nieuwe folders verstuurd naar evenzoveel adressen verspreid over het land, met de bede één gulden over te maken op het gironummer van S.O.S. Vrijwel gelijktijdig met de folderactie ontvingen alle Nederlandse artsen, specialisten en verpleegkundigen een oproep bij te dragen aan de bouw van een ziekenhuis in Nyassaland. Later dat jaar werd een 'noodkistenactie' gepland. De bedoeling van deze actie was dat zes kisten onder muzikale begeleiding langs alle steden en dorpen van Limburg zouden worden gevoerd, 'met de opzet dat zij dagelijks tot aan de nok toe zullen worden gevuld'. Met pecunia wel te verstaan! Tezelfdertijd zouden alle telefoonabonnees in de plaats waar de kist zich op dat moment bevond, onder het motto 'Telefoon voor u', per telefoon worden aangespoord een bijdrage te leveren.³⁰ Het spectaculaire 'noodkistenplan' is nooit gerealiseerd; er kleefden teveel praktische bezwaren aan de uitvoering. Ook de telefoonactie werd bijgesteld. Het kleine clubje vrijwilligers bleek simpelweg niet in staat alle Limburgse telefoonabonnees persoonlijk aan te spreken. Besloten werd ook nu weer het vertrouwde en beproefde actiemiddel in te zetten: de folder. Alle acties hadden ook dit keer weer het gewenste resultaat. Het ziekenhuis in Nyassaland kon, mede dankzij een substantiële bijdrage van 'Misereor', gerealiseerd wor-

²⁷ AFT, Jaarverslag 1961. Ook: *Wereldhandel* 1 (1973) 2.

²⁸ Het jaarverslag over 1961 noemt als leden van de Stichting S.O.S.: ir L. Sauter, drs J.H.J. Drenth, W. Meijs, J. de Vries, E. Hermans en als adviseurs: J.B. van Croonenburg Cssp en J. Peters. Eerst in het jaarverslag over 1963 wordt de Commissie Beoordeling Projecten officieel opgevoerd, leden: E. Wolak, ir L. Sauter, drs J.H.J. Drenth, drs J.J. Coenen, drs J.J. Pagen en drs J.J.F. Cremers.

²⁹ *De Nieuwe Limburger*, 9 mei 1961; *Limburgs Dagblad*, 8 juli 1961; AFT, Jaarverslag 1963.

³⁰ *De Nieuwe Limburger*, 6 december 1962; *Limburgs Dagblad*, 6 december 1962; *De Zuid Limburger*, 6 december 1962.

Opening van het hoofdkwartier van S.O.S. door burgemeester Drs Gijsen. (Foto Weekblad "De Zuid Limburger" donderdag 3 november 1977)

den. In Brazilië en Suriname konden een aantal landbouwscholen worden bekostigd, in Macau verrezen een aantal werkplaatsten voor Chinese vluchtelingen en in Tanganyka konden woningen en een irrigatiesysteem worden aangelegd.³¹

Om het bestuur te ontlasten van de vele routinewerkzaamheden op administratief gebied, werd in de loop van 1962 besloten een betaalde kracht in dienst te nemen. In een woonhuis aan de Onze Lieve Vrouwestraat in Kerkrade werden twee kamers gehuurd en als kantoorruimte in gebruik genomen. Op 19 januari 1963 vond de officiële opening en inzegening plaats van het nieuwe, uiterst sober ingerichte, hoofdkwartier van S.O.S. Ten overstaan van alle medewerkers, de pers, de burgemeester en vertegenwoordigers van het Kerkraadse bedrijfsleven, ging Paul Meijs nog eens uitgebreid in op de filosofie van S.O.S. 'Onze Stichting S.O.S. hanteert als enig motief voor de hulpverlening: de Christelijke liefde tot de naaste. Daarom verleent zij daar hulp waar deze het meest noodzakelijk is en waar ze het best tot gelding kan komen. Dit gecombineerd met het feit, dat S.O.S. zelf geen initiatieven neemt, deze slechts stimuleert en financiert, verklaart op zichzelf reeds, dat onze contacten met de missie veelvuldig en uitermate hartelijk zijn. Wij wensen hiermede op geen enkele wijze een voorkeur te demonstreren voor projecten van missie, ieder ander initiatief van zending of van wie dan ook, kan evenzeer op onze volle sympathie en zo mogelijk financiële steun rekenen, mits vallend binnen de doelstelling van onze Stichting'.³²

De vaste kracht hield het na enkele maanden voor gezien en nam ontslag. Het zuinige loontje en de spartaanse werkomstandigheden bleken niet bevorderlijk voor het ontstaan van een vruchtbare werkrelatie. Vanaf maart 1963 namen Paul Meijs, Enny Wolak en alle andere 'hulptroepen' het administratieve werk zelf maar weer ter hand. Dat de S.O.S.-ers niet stil zaten, zou spoedig blijken.

³¹ *De Zuid-Limburger*, 24 september 1964.

³² Knipselcollectie P. Meijs, manuscript van de toespraak bij de opening van het kantoor van S.O.S. (19 januari 1963); *De Nieuwe Limburger*, 21 januari 1963.

Het eerste bedrijfspand van SOS in de Holzstraat 82 te Kerkrade. (Foto coll. Fair Trade Culemborg)

Rond het midden van het eerste lustrumjaar werd in alle Limburgse dagbladen een nieuw grootscheeps 'drukwerkoffensief' aangekondigd. Maar liefst vijfhonderdduizend nieuwe folders lagen klaar om verstuurd te worden, in wat de ultieme poging moest worden om nog gedurende 1964 het miljoen gulden aan verstrekte kredieten vol te krijgen.³³ Ook al bleek dit laatste te hoog gegrepen, toch leverde de actie weer een groot aantal nieuwe donateurs op. In de loop van 1965 en 1966 konden met de ter beschikking gestelde gelden enkele nijverheidsscholen en landbouwprojecten worden gerealiseerd in India en Pakistan.

Aan het eind van 1964 besloot Paul Meijs zijn partijactiviteiten binnen de KVP te beëindigen, al bleef hij nog lid van Provinciale Staten.³⁴ Dat dit besluit niet alleen door zijn vele drukke werkzaamheden werd ingegeven, laat zich raden. Al langer was hij teleurgesteld in zijn starre en conservatieve partijgenoten. Zo had hij zich in een interview voor een van de Limburgse dagbladen laten ontvallen dat in het partijkader nog maar weinig idealisme te bespeuren viel. Kranige aanpakkers, aldus Meijs, mensen die bereid waren het vuile werk te doen, werden node gemist.³⁵ Lang bleef hij niet buiten spel staan, zijn missie was immers nog lang niet volbracht. Begin 1968 stond hij samen met enkele geestverwanten

³³ *De Nieuwe Limburger*, 6 augustus 1964; *Limburgs Dagblad*, 5 augustus 1964.

³⁴ Knipselcollectie P. Meijs, blad en datum onbekend (1964).

³⁵ *De Nieuwe Limburger*, 27 oktober 1964.

uit de vroegere KVP-JO, mensen die ook bij de ontwikkeling van S.O.S. betrokken waren geweest of nog steeds betrokken waren, aan de basis van een nieuwe landelijke progressieve partij: de Politieke Partij Radikalen (P.P.R.).³⁶ In 1970 werd hij voor deze partij gekozen tot lid van de Kerkraadse gemeenteraad, een functie die hij tot 1982 zou blijven vervullen.

Een nieuwe werkwijze gloort

Onder de projecten die S.O.S. gefinancierd had bevonden zich een aantal die op productie gericht waren. Juist zij werden geacht een deel van het ter beschikking gestelde geld terug te betalen. Soms al binnen één jaar na de totstandkoming van een dergelijk project ontving het bestuur van S.O.S. signalen waaruit bleek dat de 'partners' de grootste moeite hadden het hoofd boven water te houden. Anderen groeiden tot een bepaald niveau en bleven vervolgens steken. Navraag leerde steevast dat de producenten hun producten in eigen omgeving niet tegen een redelijke prijs konden slijten. S.O.S. had wel de voorwaarden geschapen voor een kwalitatief goede en geregelde productie, maar door het ontbreken van een afzetmarkt schoten de producenten er niet veel mee op. In Kerkrade brak men zich het hoofd over de vraag hoe dit probleem kon worden opgelost. Pater Laurens Bohnen, een salesiaan werkzaam in een sloppenwijk van Port-au-Prince op Haïti, bracht uitkomst.³⁷ Bohnen had in de loop der jaren diverse kredieten ontvangen waarmee hij een naaiatelier en een houtsnijwerkplaats had ingericht. Op die manier verschaftte hij werk en genereerde hij inkomsten voor enkele van zijn schooltjes. Toen de pater een veertigtal arbeiders in dienst had raakte de lokale afzetmarkt verzadigd. Een groot deel van de productie dreigde in handen te vallen van slechtbetalende opkopers en louche tussenhandelaren. Pater Bohnen zag zijn levenswerk bedreigd. In 1966 schreef hij Paul Meijs een brief, waarin hij zijn probleem omstandig uit de doeken deed en vervolgens vroeg of hij de leningen in natura kon afbetalen. Paul Meijs, die in pater Bohnen een geestverwant herkend had en al jaren een hartelijke correspondentie met hem onderhield, besloot zijn vriend te helpen. In 1966 werd overeengekomen dat Bohnen, bij wijze van proef en op kosten van S.O.S., een lading houten beeldjes naar Kerkrade zou verschepen die Paul Meijs vervolgens aan de man zou trachten te brengen. Die proef slaagde wonderwel. In een mum van tijd had Meijs, een rasverkoper, de beeldjes aan de man gebracht. Lag de oplossing van het probleem wellicht hier in Nederland, in het rijke Europa? Paul Meijs dacht van wel; een plan begon te dagen. Diverse besprekingen met andere organisaties voor ontwikkelingshulp in binnen- en buitenland, Misereor voorop, volgden. Ook zij kampten met dezelfde problemen

³⁶ Het betreft hier drs J.J.G. Tonnaer, op dat moment burgemeester van Schinveld en drs J.J.H. Cremers uit Sittard, adjunct-secretaris en later adjunct-directeur van het Limburgse Groene Kruis. In de jaren 1950 waren beiden voorzitter van de KVP-JO in respectievelijk Kerkrade en Sittard. J.J.H. Cremers is ruim twintig jaar bestuurslid van S.O.S. geweest.

³⁷ Voor een portret van pater Laurens Bohnen zie: F. Geraets, *Boven het maaiveld. 100 potretten van markante Limburgers uit de twintigste eeuw*, (Weert 1999) 27-30.

en ook zij waren van mening dat er een grote behoefte bestond aan een Europese verkooporganisatie. Van de reguliere handel hadden ideële instellingen niet veel te verwachten, die stond slechts winstmaximalisatie voor. Andere kanalen waren er niet of nauwelijks, op wat beperkte initiatieven van toevallige groepjes na. Zelf doen, luidde het devies. "Misereor" wist ook hoe: door rechtstreeks in contact te treden met de individuele producenten, met de in de ontwikkelingslanden steeds veelvuldiger voorkomende coöperatieven of met andere verkoopbemiddelende organisaties die werkten aan de lotsverbetering van de mensen ter plaatse. Het bestuur van S.O.S. besloot de mening te peilen van een aantal organisaties in Midden- en Zuid-Amerika, waar met steun van 'Misereor' het coöperatieve verkoopsysteem al heel behoorlijk was uitgebouwd. Die bleken zonder uitzondering enthousiast over eventuele steun vanuit Europa. Veel coöperaties kampten immers met moeilijkheden. Door gebrek aan ervaring en de concurrentie van commerciële bedrijven was hun toekomst ongewis. Eind 1966 hakte Paul Meijs de knoop door. In overleg met zijn echtgenote, zijn vrienden in het bestuur en zijn adviseurs in Aken, besloot hij zijn baan bij Mignon de Blok op te geven om per 1 januari 1967 full-time in dienst te treden van de Stichting S.O.S. Een S.O.S. dat voortaan een andere koers zou varen.

De periode 1967-1973

Handel

De start van 'het nieuwe S.O.S.' was moeizaam. Hoewel reeds in februari contacten werden gelegd met coöperaties en produktiegroepen in diverse ontwikkelingslanden, kon pas in juli met de verkoop van de eerste partij goederen worden begonnen. Veel producenten bleken niet voorbereid op export naar Europa. Bovendien moest rekening worden gehouden met een levertijd van ten minste twee maanden als gevolg van de lange duur van het transport. Begin juli was het dan eindelijk zo ver. Met enige trots maakte Meijs kenbaar dat hij nu in de gelegenheid was iets terug te doen voor al diegenen die de Stichting S.O.S. door de jaren heen hadden gesteund. Tegen een bijzondere prijs, zo luidde het, konden de begunstigers 'bijzonder mooie en exclusieve aanbiedingen' in hun bezit krijgen, variërend van houtsnijwerk uit Haïti, vlechtwerk uit de Filippijnen tot sieraden uit Macau.³⁸ De reacties waren overweldigend, de vraag overtrof het aanbod vele malen.

Met het stijgen van de vraag rezen ook moeilijkheden. Grotere investeringen werden noodzakelijk, terwijl de bestelde artikelen vooruit betaald moesten worden, omdat de meeste producenten niet bij machte waren grotere zendingen uit eigen middelen te financieren. In feite betekende dit een dubbele investering want door de hoge omzetsnelheid diende een voorraad te worden aangehouden die minimaal gelijk was aan de te bestellen hoeveelheden. Tevens bleek dat diverse producenten de bedoelingen van de Stichting S.O.S. verkeerd interpreteerden. Zij brachten prijzen in rekening die in geen enkele verhouding stonden

³⁸ *Handelskrant* 20 (juli 1999) 8.

tot de normale handelsprijzen, al lagen die doorgaans op een zodanig laag niveau dat van een permanente onderbetaling gesproken kon worden. Daar kwam nog bij dat sommige prijzen zeer nadelig beïnvloed werden door een overdaad aan verpakking en inefficiënte verzending. Paul Meijs, inmiddels geassisteerd door een betaalde administratieve kracht, trad frequent met de overzeese partners in contact teneinde een en ander te corrigeren.³⁹

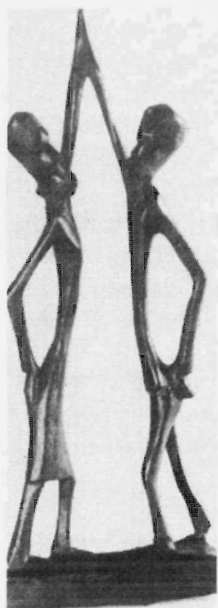
De voorraadvorming en de alsmaar toenemende administratieve werkzaamheden maakten een verhuizing naar een meer doelmatige huisvesting noodzakelijk. Die vond de stichting in het gebouw van de voormalige kleuterschool aan de Holzstraat 19 in Kerkrade. De Ursulinen, die het pand in eigendom hadden, bleken bereid enkele leegstaande klaslokalen te verhuren. De rest van het complex bleef nog geruime tijd in gebruik van de 'Mater Amabilis School'. Meijs' zuinigheid voorkwam dat al te veel geld en tijd werd besteed aan de verbouwing en inrichting. Reeds in oktober 1967 kon het nieuwe onderkomen, bestaande uit twee kantoren en een magazijn, in gebruik worden genomen.

Waren de eerste goederenzendingen nog voornamelijk afkomstig van projecten die door S.O.S. zelf waren gefinancierd, tegen het einde van het jaar nam het aantal verzoeken van zelfstandige productiegroepen om te bemiddelen bij de verkoop van hun producten sterk toe. Veel van dergelijke groepen en coöperaties bestonden nog maar net en konden slechts met moeite het hoofd boven water houden. Navraag leerde dat individuele producenten huiverig waren zich aaneen te sluiten, uit vrees de twijfelachtige gunsten van opkopers en tussenhandelaren te verliezen. In veel gevallen waren de producenten financieel afhankelijk van de opkopers; gebonden aan leningen tegen woekerrentes. Meijs en de zijnen constateerden dat berusting, een gebrek aan geloof in de eigen mogelijkheden, één van de belangrijkste redenen was voor het gebrek aan ontwikkeling. Van verzet tegen de heersende verhoudingen was slechts zelden sprake. De kans was immers groot dat men er nadien nog slechter aan toe was dan voorheen. In S.O.S.-kring groeide de overtuiging dat mensen alleen via het verschaffen van een geregeld bestaan uit hun lethargie konden worden gewekt. Niet langer kon worden volstaan met een incidentele kapitaalinjectie, het ging er nu om werkgelegenheid te creëren en veilig te stellen. Door het garanderen van de verkoop van de producten en het bieden van een behoorlijke prijs zou er een zekerheid en een geloof in eigen kunnen ontstaan, welke men voordien niet of nauwelijks kende. Tevens zou men door middel van voorlichting en educatie de producenten de weg kunnen wijzen naar meer efficiënte productiemethoden en op den duur naar zelfstandigheid.⁴⁰

Mensen leren zichzelf te helpen was nog steeds het uitgangspunt. Daaruit volgde dat alleen organisaties, instellingen of personen, die geen eigenbelang of winst beoogden maar verbetering van het algemeen welzijn, voor S.O.S. acceptabel waren als handelspartners. Bij de keuze van partners speelden nog

³⁹ AFT, Jaarverslag Stichting SOS Kerkrade 1967.

⁴⁰ *Limburgs Dagblad*, 11 september 1969; *Wereldhandel* 1 (1973) 2.

Danspaar. Het eerste beeldje uit Haiti dat in de collectie van SOS werd opgenomen, 1967. (Foto coll. Fair Trade Culemborg)

een aantal andere overwegingen een rol:

- a. de producten moesten handmatig vervaardigd zijn;
- b. de kostprijs diende in hoge mate bepaald te zijn door de factor arbeid en niet door de factor grondstoffen;
- c. de producten moesten rechtstreeks van de producenten betrokken worden;
- d. uitbreiding van huisvlijt of atelierarbeid mocht niet ten koste gaan van andere bronnen van bestaan, meestal landbouw.⁴¹

In 1967, het jaar van overgang, werd voor een totaal van f 52.979,59 aan goederen gekocht uit een zevental Aziatische en Zuid- en Midden-Amerikaanse landen. De verkoop had een opbrengst van slechts f 30.123,10. Een cijfer dat ongetwijfeld hoger was geweest indien alle bestelde goederen op tijd waren gearriveerd. Naast de verkoop van goederen werd aan tien projecten financiële bijstand verleend, waarmee in totaal een bedrag was gemoeid van f 67.552,-. In 1968 was de overgang van een fondsenverstrekende hulpinstelling naar een handelsorganisatie vrijwel compleet. In dat jaar werden nog slechts twee projecten gefinancierd die buiten het terrein van de verkoopbemiddeling lagen. Kosten: f 18.800,-. Aan de import van goederen werd daarentegen een bedrag besteed van f 136.622,08. Er werden voornamelijk zaken gedaan met 'sociale koöperatieve verkooporganisaties' in de partnerlanden. Projecten geïnitieerd door de katholieke missie hadden slechts een bescheiden aandeel in deze cijfers. Met de toegenomen import groeide ook de omzet, deze bedroeg in 1968: f 99.000,-. Nog steeds leunde de verkoop voornamelijk op de ongeveer 25.000 vaste donateurs die de Stichting S.O.S. toen telde. Daarnaast trok Paul Meijs,

⁴¹ AFT, Jaarverslagen Stichting SOS Kerkrade 1967 en 1968.

soms vergezeld van een van de medewerkers of een bestuurslid, met een auto vol beeldjes, aardewerk, sieraden en andere snuisterijen, langs kerken, gemeenschapshuizen en parochiecentra en bracht zijn spullen persoonlijk aan de man.

In 1969, aan de vooravond van het tienjarig bestaan van de stichting, leken de grenzen bereikt. In een interview met het *Limburgsch Dagblad* zei Paul Meijs: 'Steeds krijgen wij opnieuw aanvragen binnen van mensen die ook via de S.O.S. hun spullen aan de man willen brengen. Tot nu toe hebben wij niemand af moeten wijzen, maar als dat zo door gaat worden wij wel gedwongen. (...) Wij zouden eigenlijk over een groter kapitaal moeten beschikken om alle aanvragen te kunnen opvangen'.⁴² Die bede werd vrijwel meteen verhoord. Nog diezelfde maand deed een nieuw fenomeen zijn intrede in Nederland: de wereldwinkel.

Schaalvergroting

De nieuwe manier van omgaan met de ontwikkelingslanden waartoe S.O.S. in 1967 het initiatief nam, was in die tijd hoogst actueel. De tweede wereldhandelsconferentie (UNCTAD), die in 1968 plaats vond in New Delhi, had als motto 'geen hulp maar handel'. De Nederlandse politieke partijen, de nieuwe progressieve partijen D'66 en P.P.R. voorop, plaatsten de problematiek van wat de 'Derde Wereld' was gaan heten nadrukkelijk op de politieke agenda. De verzorgingsstaat had zekerheid en welvaart gebracht, maar ook een groeiend besef dat die welvaart was gebaseerd op een systeem dat de (economische) ongelijkheid in de wereld in stand hield. Met name onder jongeren groeide de kritiek jegens het kapitalistisch vooruitgangdenken met zijn consumptieverslaving.

De jaren 1960 werden getekend door een hoge moraliteit. Het was een bij uitstek 'ethisch' tijdperk, waarin sociale betrokkenheid als een grote deugd gold. Die betrokkenheid strekte zich breed uit, niets minder dan de hele wereld was haar werkterrein. De aandacht voor het lot van mensen in de Derde Wereld, de vrees voor een nucleaire catastrofe, de zorg voor het mondiale leefmilieu, dat alles getuigt daarvan. In dat kader past de oprichting, in 1969, van de eerste wereldwinkel door een groepje 'kritisch-linkse' jongeren in Breukelen. Hoewel de schappen werden gevuld met producten van S.O.S. Kerkrade, stond in deze winkel niet de kassa centraal, maar de stencilmachine. De producten vormden slechts het vehikel voor de verkondiging van 'de boodschap'. Een boodschap die gekenmerkt werd door begrippen als mentaliteitsverandering, bewustwording en emancipatie. De wereldwinkel moest het ontmoetingspunt worden voor alle groeperingen die 'een onvrede voelen ten aanzien van de bestaande maatschappij en die door analyse en informatieverbreiding daaraan daadwerkelijk iets willen veranderen'.⁴³

Het initiatief van de jongeren uit Breukelen sloeg aan. Eind 1970 telde ons land reeds meer dan vijftig wereldwinkels, verenigd in de 'Stichting Wereldwinkel'. Een aantal dat in de maanden en jaren die volgden explosief zou blijven groeien.

⁴² *Limburgsch Dagblad*, 11 september 1969.

⁴³ *Eindhovens Dagblad*, 9 oktober 1970.

Vrijwel gelijktijdig met de introductie van de wereldwinkels in Nederland, begonnen de contacten die enkele jaren tevoren gelegd waren met hulporganisaties in de buurlanden vruchten af te werpen. Vrijwel elke Kerkradenaar ziet Aken en omgeving als zijn achterland, terwijl ook de Belgische grensstreek hem niet vreemd is. Het mag dan ook geen verbazing wekken dat Paul Meijs op zijn rondtochten met koopwaar de Duitse en de Belgische grensstreek niet oversloeg. Ook daar organiseerde hij verkooptentoonstellingen; ook daar wist hij vele, vaak jeugdige, idealisten te enthousiasmeren en tot actie aan te zetten. Organisaties en actiecomités in België als: 'Hulpactie voor Zuid-Amerika', 'Kinderen van de Wereld' en 'Oxfam' klopten steeds vaker bij S.O.S. aan voor adviezen en bijstand. Enny Wolak, die na haar huwelijk in België was gaan wonen, startte met hulp van enkele familieleden en vrienden een eigen S.O.S.-vestiging in Genk. Nog veelvuldiger waren de contacten met het Duitse 'Aktion Dritte Welt Handel', een samenwerkingsverband van katholieke en protestantse jeugdorganisaties waarin onder andere 'Misereor', 'Brot für die Welt', 'Welthungerhilfe', 'Caritas Verband Freiburg', en 'Terre des Hommes Gruppe Deutschland' waren vertegenwoordigd. Vanaf 1969 werd S.O.S. voor al deze organisaties de voornaamste leverancier van goederen uit de ontwikkelingslanden.⁴⁴ Geleidelijk rijpte in Kerkrade het idee om te komen tot één grote West-Europese organisatie voor de handel met de Derde Wereld.

Met de komst van de wereldwinkels en met de op gang komende internationalisering, kreeg de stichting S.O.S. de wind in de zeilen. Het handjevol klaslokalen en het tot magazijn omgebouwde gymlokaal in de voormalige meisjesschool aan de Kerkraadse Holzstraat bleken spoedig te klein. Met toestemming van de zusters Ursulinen werd de inrit langs het gebouw overkapt, een ingreep die de beschikbare magazijnruimte in één klap verdubbelde. Ondanks het uiterst bescheiden karakter van dit 'bouwwerk', vond Paul Meijs de Limburgse commissaris van de koningin, mr dr Ch. van Rooy, bereid om op 9 november 1969 de openingshandelingen te komen verrichten.⁴⁵ Lang bood deze uitbreiding geen soelaas. Luttele maanden later was het magazijn opnieuw tot de nok toe gevuld. De zaken floreerden. In een artikel voor *De Nieuwe Limburger* werd een opgetogen Paul Meijs opgevoerd: 'Het loopt fantastisch. [...] Vorig jaar [1969] hadden we een omzet van f 256.000,-, dit jaar hopen we het half miljoen te halen. Volgend jaar mik ik op het miljoen. [...] op het ogenblik begint de verkoop in Duitsland op gang te komen. [...] We moeten ons magazijn uitbreiden en in Utrecht moet een hulpmagazijn komen, en in Duitsland zullen we drie magazijnen nodig hebben'.⁴⁶

Dat dit bepaald geen grootspraak was kon de oplettende krantenlezer nog geen jaar later zelf constateren: 'De SOS is zo sterk gegroeid dat ze behalve een hoofdmagazijn in Kerkrade nu vier depots in West-Duitsland heeft en plannen

⁴⁴ *Limburg Vandaag* 3 (september/oktober 1971).

⁴⁵ *Limburgs Dagblad*, zonder datum (tussen 1 en 13 november 1977).

⁴⁶ *De Nieuwe Limburger*, 24 september 1970.

maakt voor een vijfde in de buurt van Keulen en een zesde bij Hannover. In België komt een tweede magazijn in Brussel'.⁴⁷ Nog diezelfde zomer van 1971 raakte de centrale in Kerkrade uit haar ruimtegebrek. Allereerst kocht de Stichting S.O.S. het pand Holzstraat 19 van de zusters Ursulinen. Vervolgens wisten Meijs en zijn bestuurders een architect, een aannemer en een aantal bouwleveranciers zover te krijgen dat zij belangeloos, dan wel tegen kostprijs, expertise en materialen ter beschikking stelden voor de bouw van een nieuw magazijn en twee extra kantoorruimtes. Voor de concretisering van de uitbreidingsplannen werd de medewerking ingeroepen van de in Nijmegen gevestigde Internationale Bouworde. Die stuurde twee ploegen Italiaanse bouwgezellen naar Kerkrade, allen vrijwilligers. Op 7 juli 1971 stonden de Italianen voor het eerst op de steigers; rond de kerstdagen was de bouw gereed. En opnieuw wist Paul Meijs een coryfee te strikken om het nieuwe gebouw te komen inwijden. Op 13 januari 1972 verrichtte de Rotterdamse hoogleraar en Nobelprijswinnaar prof. dr Jan Tinbergen, de openingshandelingen door een symbolische 'muur van handelsbelemmeringen' omver te gooien. De schrijvende pers en de televisie waren erbij. Trots maakte Meijs de jaarcijfers over 1971 bekend: de omzet was met maar liefst f 727.500,- gestegen tot f 1.179.800,-. Het gestelde doel was ruimschoots overschreden.⁴⁸

De doelstellingen nader omschreven

Begin oktober 1970 omschreef Paul Meijs de kerntaak van de stichting als volgt: 'De SOS stelt zich ten doel de omstandigheden van de mens in de ontwikkelingslanden te verbeteren door de daar geproduceerde goederen te kopen en hier te verkopen'. En even verderop: 'Wanneer zij loon naar werken krijgen, kunnen zij in hun eigen onderhoud voorzien en worden zij zich bewuster van hun omgeving'. Op die manier, zo was Meijs' stellige overtuiging zou er een proces van 'natuurlijke ontplooiing' op gang worden gebracht. Onder invloed van het militante geluid van de wereldwinkeliers liet Meijs voor het eerst ook iets van een politiek gemotiveerd standpunt horen, al bleef hij uiterst voorzichtig: 'De SOS stelt zich in politieke zin neutraal op ook al erkent de stichting de noodzaak van een mentaliteitsverandering in de westerse wereld'.⁴⁹ Een jaar later bleken de gedachten over de doelstellingen en het beleid voor de toekomst zover uitgekristalliseerd, dat Paul Meijs ze in druk liet verschijnen. In de brochure 'Ontwikkelings-Strategie van S.O.S. voor de periode 1970-1980' werd vastgelegd waarop het beleid van de stichting zich in het eerstvolgende decennium ging richten. Er was nu sprake van een drieledige doelstelling:

1. de concrete hulpverlening;
2. het bevorderen van een bewustwordingsproces in de ontwikkelingslanden;
3. het stimuleren van een mentaliteitsverandering in de westerse landen.

⁴⁷ *De Volkskrant*, 7 juli 1971.

⁴⁸ *De Zuid-Limburger*, 8 juli 1971 en 21 januari 1972; *Limburgs Dagblad*, 6 januari 1972; *De Limburger*, 14 januari 1972.

⁴⁹ *Eindhovens Dagblad*, 9 oktober 1970.

Paul Meijs gaf heel duidelijk aan waar voor hem de prioriteit lag: 'Het beleid, zoals dat door de Stichting in de afgelopen jaren is gevoerd, zal worden voortgezet omdat de praktijk heeft geleerd, dat de resultaten hiervan buiten verwachting groot zijn. [...] S.O.S. zal zich blijven specialiseren op import van goederen uit ontwikkelingslanden'. Het verkondigen van een politieke boodschap achtte hij, hoewel belangrijk, niet de hoofdtaak van S.O.S. Die taak lag meer op het terrein van 'pressiegroepen'. De samenwerking met dit soort groepen bood zijns inziens interessante perspectieven, al was het maar dat 'daardoor door onze organisatie volle aandacht kan worden besteed aan de concrete hulpverlening en de pressie primair bij de samenwerkende organisatie kan liggen'. Wel zag S.O.S. het als haar plicht te wijzen op de vele handelsbarrières die de rijke landen hadden opgeworpen en die een daadwerkelijke ontwikkeling van de landen in de Derde Wereld in de weg stonden.⁵⁰ Veel méér heil zag Meijs in een verdere expansie van S.O.S. Immers vergroting van de financiële mogelijkheden kwam direct ten goede aan de partnerlanden. De internationalisering kreeg daarom in de jaren 1971-1973 absolute prioriteit.

S.O.S. in binnen- en buitenland

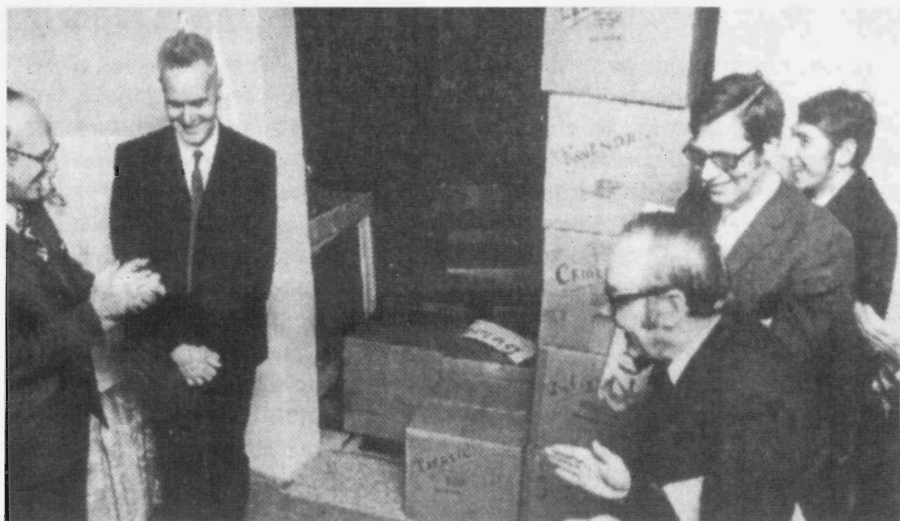
Waren de totale verkopen in 1971 al tot ver boven het bedrag van 1 miljoen gulden gestegen, in de jaren 1972 en 1973 zette de groei versneld door. In 1972 werd een omzet gehaald van f 1.601.000,-; in 1973 beliepen de verkopen een bedrag van f 2.556.000,-. Wanneer men de omzetcijfers nader beschouwt, dan valt op dat de groei vrijwel geheel op het conto van de Belgische en Duitse partners geschreven kon worden. In Nederland stegen de verkopen in die jaren slechts marginaal: van f 358.000,- in 1971, tot f 442.000 in 1973. De buitenlandse omzet daarentegen steeg van f 822.000,- in 1971, tot f 2.114.000,-⁵¹ Het was daarom niet meer dan logisch dat vertegenwoordigers van de Duitse en Belgische partners een stem kregen in het bestuur. In 1971 traden twee Belgen en vier Duitsers toe tot het bestuur van S.O.S.⁵² Tezelfdertijd lieten ook een aantal Oostenrijkse en Zwitserse organisaties blijken dat zij zich bij het werk van S.O.S. wensten aan te sluiten. Meijs' ideaal, één Europese handelsorganisatie met Kerkrade als basis, leek werkelijkheid te gaan worden.

Aan het eind van 1971 werd de internationalisering van S.O.S. door het bestuur tot speerpunt van het beleid verklaard. In het jaarverslag van 1971 werd daarover als volgt bericht: "De strategie van S.O.S. is voortdurend gericht op één 'handelsorganisatie' voor West-Europa in een samenwerking met andere organisaties. [...] Het zal duidelijk zijn, dat een veelvoud aan organisaties, die zich in het kader van een sociaal-economische handel belasten met import van goederen, ook een veelvoud aan beslissingen betekent ten aanzien van partner-

⁵⁰ P. Meijs, *Ontwikkelings-Strategie van S.O.S., Stichting Ontwikkelings-Samenwerking Kerkrade-Nederland, voor de periode 1970-1980* (Kerkrade 1971) 1-14, 42-44.

⁵¹ AFT, bijlage bij een persbericht bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van S.O.S.-Wereldhandel (1984).

⁵² Voor België: G. van Asperdt uit Brussel en Mevr. A.G.L. Bijnens-Wolak uit Genk; voor Duitsland: E. Mock uit Aachen, H. Neyer uit Meckenheim, E.E. Pioch uit Stuttgart en H. de Vries uit Wuppertal-Barmen.

In gebruikname van de nieuwbouw op 13 januari 1972. Tweede van links Prof. Timbergen (Foto Weekblad "De Zuid Limburger" donderdag 3 november 1977)

keuze, artikelen, adviezen, in- en verkoopprijzen, et cetera. Daarnaast wordt garantie voor afname en waken tegen overproductie vrijwel onmogelijk. Daarbij komt een veelvoud aan kosten ten laste van de verkoop van artikelen. Argumenten, die allen spreken voor één centrale inkooporganisatie in het belang van de partners in de Derde Wereld".⁵³

Ook in 1972 en in 1973 waren de voornaamste activiteiten van de Stichting S.O.S. gericht op een verdere internationalisering in Europa. De contacten in Oostenrijk en Zwitserland begonnen zich te vertalen in stijgende verkoopcijfers. De banden met de Engelse organisatie OXFAM werden verstevigd en in Frankrijk werd gepoogd een voet tussen de deur te krijgen. Er werd zelfs gedacht over verkoopacties in het noorden van Italië. Begin 1973 kreeg de stichting waarmee S.O.S. in Duitsland samenwerkte rechtspersoonlijkheid als naamloze vennootschap. Onder de noemer 'Dritte Welt Handel GmbH', met de hoofdvestiging in Wuppertal en drie regionale depots in Fallingbostal, Frankfurt en Stuttgart, werd zij de eerste dochteronderneming van S.O.S Kerkrade. Aan de oprichting van vergelijkbare dochterondernemingen in België, Oostenrijk en Zwitserland werd gewerkt. De bedoeling was dat zij allen, op nationaal niveau, zelfstandig zouden gaan opereren.⁵⁴

⁵³ Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHC), Jaarverslag S.O.S. 1971.

⁵⁴ SHC, Jaarverslag SOS 1972; *De Limburger*, januari 1973 (datum onbekend).

Eind 1972 bestond het algemene bestuur van S.O.S. uit elf Nederlanders, vier Duitsers en vijf Belgen; een viertal Oostenrijkers en Zwitsers woonden de vergaderingen als toehoorders bij.⁵⁵ Haar taak: 'de algemene beleidsomlijning voor alle organen en organisaties, die in S.O.S.-verband activiteiten ondernemen'. Ten behoeve van de beleidsvorming en de controle op de uitvoering werd het bestuur opgesplitst in drie commissies: de projectpartnercommissie, de pedagogische commissie en de financiële commissie. De projectpartnercommissie kreeg tot taak nieuwe partners te beoordelen en te toetsen aan de normen die S.O.S. stelde voor hulpverlening (onder andere met betrekking tot de organisatiestructuur, de kwaliteit van de producten en de opleidings- en bewustwordingsactiviteiten). De pedagogische commissie ging zich in het bijzonder richten op de uitwerking van plannen en ideeën die te maken hadden met voorlichting en mentaliteitsbeïnvloeding. De taak van de financiële commissie beperkte zich niet alleen tot de bespreking van kwartaal- en jaarcijfers en van investeringsmogelijkheden, maar omvatte ook het (algemene) personeelsbeleid (aanname, ontslag, beloning). De basis voor de beleidsvorming werd gevormd door het door Paul Meijs geschreven 'Strategieplan 1970-1980'. Het algemeen bestuur kwam minimaal tweemaal per jaar bijeen. Voor de behandeling van de normale en dringende zaken werd een dagelijks bestuur gevormd, bestaande uit acht leden die ook zitting hadden in het algemene bestuur: drie Duitsers, drie Nederlanders en twee Belgen. Het dagelijks bestuur vergaderde in beginsel eenmaal per maand.

De S.O.S.-centrale in Kerkrade vormde het middelpunt van de organisatie. Met dertien bezoldigde medewerkers en een wisselend aantal vrijwilligers, leken de taken aardig verdeeld. In de praktijk had Paul Meijs alle touwtjes strak in handen. Hij verzorgde de inkoop van alle goederen en onderhield een groot deel van de verkoopcontacten; hij bereidde de bestuurlijke beslissingen voor; hij verzorgde de contacten met de pers en met instellingen, organisaties of personen die voor S.O.S. van belang konden zijn; hij voerde het financiële beheer over de stichting; hij nam het uitvoerend personeelsbeleid voor zijn rekening en hij voerde het projectmanagement in geval van speciale acties. De uitspraak 'S.O.S., dat is Paul Meijs', had nog maar weinig aan zeggingskracht ingeboet.⁵⁶

Hoewel gunstig gesitueerd ten opzichte van de belangrijkste buitenlandse partners, werd de excentrische ligging van het depot Kerkrade in Nederland meer en meer als een handicap ervaren. Bovendien waren de grenzen van de

⁵⁵ Voor Nederland: dr H.R. de Vries uit Heerlen, mr. L.E.Th. Brands uit Eygelshoven, drs. J.J. Coenen uit Heerlen, drs J.J.F. Cremers uit Sittard, mr. G.H.M.A. Dahmen uit Beegden op Heel, J.J. François uit Kerkrade, H. Jacobi uit Sittard, J.J. Pagen uit Heerlen, F.X.J. Roukens uit Schaesberg, drs L.H.G. van Wersch uit Kerkrade en drs J.G.C. Zwanikken uit Kerkrade; voor Duitsland: E. Mock uit Aachen, H. Neyer uit Meckenheim, E.E. Pioch uit Stuttgart en H. de Vries uit Wuppertal-Barmen; voor België: G. van Asperdt uit Brussel, A.G.L. Bijnens-Wolak uit Genk, F. Driessen uit Hamont, P.van Look uit Gent en P. Verhaegen uit Hamont. Van de Oostenrijkse en Zwitserse toehoorders zijn geen namen bekend.

⁵⁶ *Rapport over een kort onderzoek naar de functioneringsvoorwaarden van de Stichting Ontwikkelings Samenwerking te Kerkrade, uitgevoerd door N.V. Raadgevend Efficiency Bureau Bosboom en Hegener (Amsterdam 23 augustus 1974) 6-9.*

opslagcapaciteit al weer in zicht. Eind 1972 werd daarom in Haarlem een pand aangekocht, dat behalve als subdepot ook als S.O.S.-winkel voor directe verkoop aan het publiek werd ingericht. Nieuwe opslagruimte was om nog een reden dringend gewenst: directie en bestuur hadden besloten om in het nieuwe jaar te starten met de in- en verkoop van consumptiegoederen. De Stichting S.O.S. stond op de drempel van een nieuwe fase in haar bestaan.

De periode 1973-1977

Koffie

De stagnerende verkoop van kunstnijverheidsproducten stond aan de basis van het besluit om het accent te verschuiven naar de import van consumptiegoederen. Goederen als koffie, thee, jam en noten, zo werd geoordeeld, hadden een meer 'continue' karakter, waren minder onderhevig aan de grillen van de mode. Een meer regelmatige afzet, garandeerde een stabiel inkomen. Koffie had de voorkeur: de markt voor koffie was immers enorm. Juist omdat koffie op het boodschappenlijstje stond van vrijwel elk Europees huisgezin vormde het ook een ideaal middel in de strijd gericht op mentaliteitsbeïnvloeding. Aan de import van koffie waren evenwel grote risico's verbonden. De prijs voor de grondstof was laag, alleen inkoop op grote schaal kon in de Derde Wereld zoden aan de dijk zetten. Daarnaast was koffie een natuurproduct; weersinvloeden maakten de opbrengsten onvoorspelbaar. De prijzen op de internationale koffiemarkt schommelden voortdurend, niet alleen door de wisselende opbrengsten maar ook door speculatie. Voeg daarbij de overweging dat S.O.S. gewoon was producenten vooruit te betalen en het wordt duidelijk dat Meijs en de zijnen op het punt stonden zich in een ongewis avontuur te storten.

'Misereor' bracht opnieuw uitkomst. Een jonge ingenieur had met geld van deze organisatie in Guatemala een federatie van kleine koffiecoöperaties opgezet. Nu de bonen waren geoogst was hij op zoek naar afnemers. Via 'Misereor' kwam hij bij Paul Meijs terecht. Op diens aanraden besloot S.O.S. aan het begin van 1973 52.000 kg koffie aan te kopen van de Guatemalteekse coöperaties, voorlopig als proef. Met de aankoop van de relatief kleine hoeveelheid koffie, het vervoer, het branden, de opslag, het verpakken en het distribueren, was een investering gemoeid van circa f 500.000,-. Een enorm bedrag, dat, zo was de verwachting, via de verkoop wel weer terug zou vloeien. Maar ook nu gold: de kosten gingen voor de baten uit. In augustus, de koffie was inmiddels in de haven van Amsterdam gearriveerd, richtte Meijs zich per brief aan alle donateurs. Om te voorkomen dat S.O.S. op een bankkrediet zou zijn aangewezen verzocht hij zijn 'medewerkers en medewerksters' om een extra financiële bijdrage. Die was te meer nodig daar ook de opslagruimte diende te worden uitgebreid. Die extra steun kwam er. De verkoop, begeleid door een intensieve voorlichtingscampagne, werd een succes. Daags vóór de opening van een nieuwe magazijnruimte door prins Claus liet Paul Meijs enigszins overmoedig

**FAIR TRADE KOFFIE
OP KANTOOR EN
IN DE FABRIEK**

Sinds de Tweede Kamer na een blinde!! smaaktest Fair Trade koffie verkoopt alleen 'gewone' koffie, wordt er aan het Binnenhof Fair Trade koffie gedroomd. En na de Tweede Kamer volgden het Europees Parlement, een paar honderd gemeenten, 4 provinciechairs, en vele bedrijven en overheidsinstituten.

De afdeling Grootsverbruik legt de contacten en zorgt voor een gestaag stijgend aandeel in de koffiemarkt. Daarbij gesteund door een breed kwaliteitsassortiment en een uitstekende service op het gebied van koffiezetapparaten en -automaten. Huur, lease of verkoop zijn allen mogelijk.

Natuurlijk draagt elke Fair Trade koffiesoort (zowel in consumenten- als in grootsverbruikverpakking) het Max Havelaar keurmerk. Fair Trade is dan ook het merk met het breedste koffie-assortiment, goedgekeurd door de Stichting Max Havelaar.

DE FAIR TRADE SHOP

Fair Trade producten worden verkocht in ongeveer 600 Winkels, een aantal supermarkten en bovendien in de winkels van de Fair Trade Organisatie de Fair Trade Shops. In bijna alle grote steden is een Fair Trade Shop. Dit aantal zal zich uitbreiden, nu Fair Trade bezig is haar formule tot een franchiseketen om te zetten.

De Fair Trade Shops kennen een uniforme afstraling en inrichting en dragen de filosofie van de Fair Trade Organisatie uit. Ze staan voor kwaliteit en authenticiteit en voeren het brede Fair Trade assortiment. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ze het predikaat 'De cadeauwinkel van de Derde Wereld' hebben ontvangen.

MEER INFORMATIE

Wilt u op de hoogte blijven van de activiteiten van de Fair Trade Organisatie, neem u dan een abonnement op de Handelskrant of loop eens binnen bij een 'Werkeldwinkel' (de adresses vindt u in de Gouden Gids) of een Fair Trade Shop.

U kunt ook onze website bezoeken: www.fairtrade.nl

Fair Trade Organisatie
Postbus 115, 4100 AC Culemborg
Telefoon (0345) 54 51 51

Advertorial voor Fair Trade koffie. (Foto Jubileumnummer Handelskrant 40 jaar Fair Trade 1999)

weten: 'Als hij (de Guatamalteeke ingenieur) er niet in slaagt de oogst van 1974 tegen redelijke prijzen af te zetten, denken wij erover die in zijn geheel (2 miljoen kilo) te kopen'.⁵⁷

Ten einde dat voornemen waar te kunnen maken lanceerde S.O.S begin april 1974 de zogenaamde 1000 x 1000-actie. Opnieuw werden de donateurs gevraagd om een financiële bijdrage, een substantiële bijdrage dit keer, want grootse plannen kosten veel geld. Gehoopt werd dat 1000 mensen bereid zouden zijn Meijs en de zijnen een renteloze lening van f 1000,- te verstrekken. Met een bedrag van een miljoen kon een eerste grote koffieaankoop volledig worden voorgefinancierd. Andermaal bleek de trouwe achterban bereid diep in de buidel te tasten. Aan het eind van 1974 bleek dat de 'medewerkers' al voor bijna f 600.000,- renteloos ter beschikking hadden gesteld. Daarnaast had de koffie-

⁵⁷ Twentsche Courant - Overijssels Dagblad, 22 december 1973.

actie nog eens f 137.000,- aan donaties opgeleverd. Dat desondanks toch nog met geld van de bank moest worden gewerkt, was een kleine domper. Maar Meijs, de eeuwige optimist, was niet te stuiten. Hij dacht groot: 400.000 kilogram koffie waren op weg naar Kerkrade.⁵⁸

Problemen

Het eigenzinnige optreden van Paul Meijs was de bestuurders van de Duitse dochteronderneming, de 'Gesellschaft für Handel mit der Dritte Welt m.b.H', al tijden een doorn in het oog. De 'centrale import', de gebrekkige communicatie, het ontbreken van inspraak en de drang naar zelfstandigheid, stonden tijdens meerdere bestuursvergaderingen ter discussie. Toen in de zomer van 1974 bekend werd dat 'Geschäftsführer' B.R. Pooth op eigen houtje, buiten Kerkrade om, was begonnen met het importeren van goederen, werd hij op staande voet ontslagen. Paul Meijs nam daarop het besluit per 1 oktober zelf de directie over de Duitse dochter te gaan voeren. Dit alles kwam het bestuursklimaat binnen het internationale bestuur bepaald niet ten goede. Ook de Zwitserse en de Oostenrijkse partners drongen aan op grotere inspraak en een meer zelfstandige rol.⁵⁹

Tezelfdertijd werd Paul Meijs ook in eigen huis met groeiende tegenstand geconfronteerd. In de loop van 1974 werd de staf aanzienlijk uitgebreid. Tevens werd er in samenwerking met het Nijmeegse Centrum voor Ontwikkelings Samenwerking (C.O.S.) in die stad een tweede depot annex S.O.S.-winkel geopend. Het was met name vanuit dit nieuwe depot dat een steeds radicaler geluid opklonk. Een geluid dat gevoed werd door een sterk marxistisch georiënteerde achterban: een grote groep vrijwilligers bestaande uit studenten en leden van actie- en pressiegroepen. Dat geluid vond weerklank in Haarlem, bij de dochteronderneming in Genk, bij de nieuwkomers in Kerkrade en zelfs bij een deel van het bestuur van S.O.S. Die steeds luider klinkende stem voegde zich in het koor gevormd door de wereldwinkeliers, de grootste klant van S.O.S. en al jaren de zelfbenoemde waakhonden van de ideologie. Waar ging het om? Een document met de titel 'Geschilpunten tussen Kerkrade en de depots én wat doen we daarmee', gedateerd: december 1975, biedt enig licht. De schrijvers constateerden twee knelpunten:

- a. een verschil van inzicht over 'wat S.O.S. zou moeten zijn en zou moeten doen';
- b. een schrijnend gebrek aan inspraak.

S.O.S., zo betoogden zij, deed met zijn 'eerlijke handel' en zijn ageren tegen hoge invoerrechten en importheffingen niets aan de oorzaken van de ontwikkelingsproblematiek. Die lag volgens de depotmedewerkers niet in de handelsbelemmeringen, maar 'in het feit dat er uitbuiters en uitgebuitenen zijn'. Er moest daarom in hun ogen veel meer aandacht worden besteed aan mentaliteitsbeïnvloeding en -verandering in eigen land én er diende een fundamen-

⁵⁸ SHC, Jaarverslag S.O.S. Kerkrade 1974; *X min Y-Bulletin*, (november 1973) 7-9; *Limburgs Dagblad voor Oostelijk Zuidlimburg*, 27 april 1974; *Het Vrije Volk*, 20 juli 1974.

⁵⁹ *Rapport Bosboom & Hegener*, 23 augustus 1974; SHC, Jaarverslag S.O.S. Kerkrade 1974.

Opening van een nieuw magazijn in 1973. Paul Meys biedt ZKH Prins Claus een pak Indio-koffie aan.
(Foto Weekblad "De Zuid Limburger" donderdag 3 november 1977)

teel ander beleid te worden gevoerd ten aanzien van de keuze van projectpartners in de ontwikkelingslanden. Gedacht werd aan partners in landen met een 'progressief en anti-kapitalistisch' (lees: socialistisch) bewind. Verder werd betoogd dat 'het gebrek aan democratie en de sterk hiërarchische structuur van S.O.S. een fundamentele discussie over strategie en ideologie in de weg stonden'.⁶⁰

Vergaderingen en 'praatsessies' volgden elkaar in hoog tempo op. De druk op de centrale in Kerkrade werd steeds groter, de eisen driester. De rode haan kraaide! Voorwaarts moest het. Er was geen tijd te verliezen; er moest een betere, meer rechtvaardige wereld worden gecreëerd: 'De depots zijn niet van plan hun ideeën in de theoretische ijskast te zetten. De bevindingen van de bijeenkomst (over ideologie en strategie van S.O.S.-Kerkrade) worden zo snel mogelijk in praktijk omgezet'.

Paul Meijs, wars van 'zwart-wit-denken', had in 1974 al duidelijk te kennen gegeven hoe hij over de zaken dacht: 'Mijn kritiek richt zich niet tegen de akties als zodanig, maar wel tegen het ontbreken van alternatieven. [...] Een boycot van landen, die niet volgens een bepaalde methode gestructureerd zijn, betekent automatisch het boycotten van de mensen die er leven. Het betekent daarom ook, deze mensen de mogelijkheid onthouden om zich los te maken van eigen structuren, wat wederom betekent, dat de bestaande structuren zich langer of gemakkelijker kunnen handhaven. [...] Een wereldstructuur veranderen kan

⁶⁰ AFT, Klapper SOS Nijmegen, 'Geschildpunten tussen Kerkrade en de depots én wat doen we daarmee', december 1975.

slechts door het stellen van daden. Dat daartoe een proces van bewustwording noodzakelijk is, zowel in ontwikkelingslanden als in de industrielanden, is duidelijk. Maar het kernprobleem ligt in de ontwikkelingslanden, waar de mensen moeten leren geloven in de mogelijkheden hiertoe. Die mensen helpen is mogelijk wel het voornaamste wat dient te geschieden'.⁶¹

Dit was Meijs' boodschap. Een boodschap die net als die van de 'rode garde' (een term uit de koker van Meijs), voortkwam uit idealisme, maar dan wel geënt op een basis van realisme: help de mens zich te bevrijden van het fatalisme dat hem maakt tot wat hij is. Geef hem een mogelijkheid tot zelfontplooiing, want dat kan hem het zelfbewustzijn geven dat hij nodig heeft om vrij mens te zijn in een vrije wereld. Maar zijn medewerkers wilden niet langer luisteren. Zij vonden dit 'een visie, afkomstig uit de jaren vijftig'.⁶² En ook al konden zij hun stem laten horen via de stafvergaderingen, de projektpartnercommissie of de pedagogische commissie, die weg werd te omslachtig geoordeeld. Bovendien stonden Paul Meijs en het stichtingsbestuur, 'voor het merendeel samengesteld uit mensen die niet de ballen verstand hebben van ontwikkelingsproblematiek', werkelijke veranderingen in de weg. Na een aantal 'werknemersvergaderingen' werd een werkgroep geformeerd, die 'op zoek moest gaan naar een organisatievorm waarin de medewerkers het merendeel vormen qua beslissingsrecht'. Want, zo werd gesteld, 'een nieuwe werkelijk democratische organisatievorm opent de weg voor een grondige vernieuwing van S.O.S'.⁶³

In de luwte geplaatst

De progressieve katholiek Paul Meijs, een typische exponent van een vooroorlogse generatie die was gehard in het uitstellen van haar behoeftebevrediging, die was opgegroeid in een samenleving waarin met het gezag niet te spotten viel, zag zich ter linker zijde ingehaald en gepasseerd. Als gevolg van de steeds radicalere afwijzing van zijn visie zette hij 'de hakken in het zand'. Hij kon niet begrijpen dat zijn stafleden zo kortzichtig waren. Zijn methode had zijn waarde bewezen; hún waarheid klonk hem slechts als holle frasen in de oren. 'Zwevend idealisme', zo kwalificeerde hij de ideeën van zijn stafleden. Hun weigering de in zijn ogen simpele waarheid te zien, maakte hem meer halsstarrig en meer vastbesloten het heft stevig in handen te houden en zijn autoriteit te tonen. Met zijn onbuigzame houding staaftde hij de 'kritische' stafleden, in wezen geestverwanten, juist in hun afwijzing van zijn ideeën en zijn wijze van leidinggeven. De standpunten raakten meer en meer verhard, de sfeer openlijk vijandig. Enkele van Meijs' medestanders in het bestuur, voelden zich vervreemd van 'hun' S.O.S. en stapten op.⁶⁴ Een vernieuwd bestuur trad aan, waarin de stem van de 'kritische' stafleden prominent vertegenwoordigd was. Zij kregen de opdracht de

⁶¹ Knipselcollectie P. Meijs, brief aan de redactie van "De Tijd", 24 april 1974.

⁶² AFT, S.O.S.-Haarlem, 'Verslag bijeenkomst inzake imageverbetering SOS', 10-11-1975.

⁶³ AFT, Map Historie SOS, 'Ontwikkelingen binnen SOS' (zonder datum).

⁶⁴ Vóór 1976 verlieten mr. L.E.Th. Brands, drs J.J. Coenen, drs. L.H.G. van Wersch, en J.J. François het bestuur van S.O.S.; in de loop van 1976 en 1977 vertrokken ook dr H.R. de Vries, A.G.L. Bijmens-Wolak, F.X.J. Roukens.

impasse te doorbreken en het 'nieuwe S.O.S.' gestalte te geven. De problemen waren groot. De aanhoudende discussies en de daaruit voortvloeiende conflicten, dreigden het bedrijf te verlammen. Wie bekommerde zich nog om de projecten?

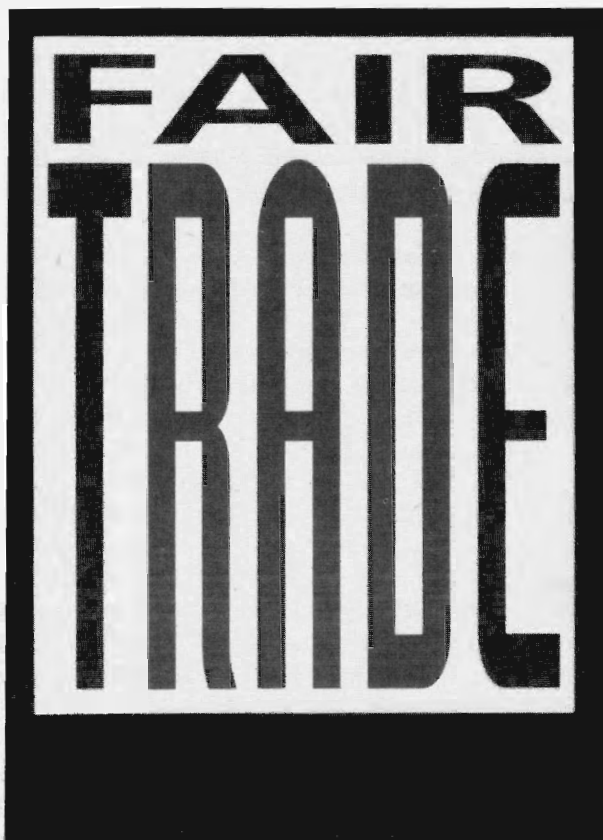
Die bekommernis was dringend gewenst. In de loop van de jaren 1975 en 1976 waren de bedrijfsresultaten sterk onder druk komen te staan, vooral als gevolg van een plotselinge terugval in de verkoop van kunstnijverheidsartikelen. De magazijnen raakten overvol. Medio 1976 was een voorraad ontstaan die een verkoopwaarde vertegenwoordigde van circa drie miljoen gulden. De afzetmogelijkheden via de bestaande ideële kanalen waren volstrekt niet toereikend om deze voorraden snel af te bouwen. Paul Meijs was desondanks van mening dat de projecthouders niet in de steek mochten worden gelaten en dat S.O.S. de morele verplichting had de producten van de projecten te blijven kopen. Bestuur en directie zagen slechts één oplossing: er moest naar afzetmogelijkheden worden gezocht via 'de normale handel'. Dat impliceerde evenwel dat S.O.S. door de fiscus zou worden aangeslagen voor de vennootschapsbelasting. Om dat te voorkomen werd door Meijs het plan gelanceerd een afzonderlijke rechtspersoon in het leven te roepen, een handelsorgaan, speciaal voor de contacten met de reguliere handel.⁶⁵ Spoedig rijpte het idee dat met een opsplitsing van S.O.S. in twee aparte stichtingen ook de interne verdeeldheid en de problemen met de buitenlandse dochters konden worden aangepakt. Een aantal bestuursleden was er namelijk van overtuigd geraakt dat het voor de stichting beter zou zijn indien Paul Meijs een stap terug zou doen.⁶⁶ Door S.O.S. op te splitsen in een niet-belastingplichtige 'holding', en een onafhankelijk daarvan opererende werkmaatschappij konden twee vliegen in één klap worden geslagen: enerzijds kon zo het geleende kapitaal uit de 1000 x 1000-actie veilig gesteld worden, anderzijds bood het de mogelijkheid Paul Meijs in de luwte te plaatsen door hem te benoemen tot directeur van de 'holding'.

Meijs' tegenstanders kregen hun zin. Op 31 december 1976 werden de statuten van de nieuwe stichting 'S.O.S. Wereldhandel' gepasseerd. Paul Meijs koos een plekje onder de hanenbalken. Als directeur van de 'holding' mocht hij zich niet langer met de uitvoerende werkzaamheden bezig houden. Zijn taak diende zich te beperken tot het beheer van de financiën en 'de grote beleidslijnen'. De Stichting S.O.S. Wereldhandel stond voortaan onder leiding van de gezamenlijke staven, met aan het hoofd, als een 'primus inter pares', een 'coördinator'.⁶⁷ De rol van Paul Meijs was uitgespeeld. Niet lang daarna trok hij zich teleurgesteld uit 'zijn' S.O.S. terug. Lang kon hij niet stilzitten. In 1979 startte Paul Meijs, samen met één van zijn zonen, een nieuwe handelsonderneming. Onder de noemer 'Kri Sol' (Kristelijke Solidariteit) pogde hij de reguliere handel te interesse-

⁶⁵ AFT, 'Verslag van de bestuursvergadering gehouden op 28 mei 1976'.

⁶⁶ Onder andere de nieuwe voorzitter drs. J. Mastenbroek, drs. J.J.F. Cremers, mr. G.H.M.A. Dahmen. Zij vormden het 'petit comité' dat de nieuwe bestuursconstructie voorbereidde. P. Meys jr. werd in een later stadium aan dat comité toegevoegd.

⁶⁷ Achtereenvolgens: Paul Meys jr., Piet Elands en Stefan Durwael.

Logo Fair Trade.

ren voor producten uit de Derde Wereld. Economische tegenwind en een falende gezondheid verhinderden dat dit initiatief tot bloei kon komen. Begin 1984, luttele maanden voor zijn dood, kreeg Paul Meijs ten langen leste het afscheid dat hij verdiende. Tijdens de feestelijke bijeenkomst ter ere van het 25-jarig bestaan van S.O.S. Wereldhandel werd duidelijk dat zijn filosofie en zijn ideeën over ontwikkelingswerk een bescheiden herwaardering ondergingen.

De periode 1977-1986

Verwarring

Het vertrek van Paul Meijs luidde enkele chaotische jaren in. De dochterondernemingen in Duitsland, Zwitserland en Oostenrijk besloten de banden met Kerkrade te verbreken en zelfstandig verder te gaan. S.O.S. had altijd goed verdiend aan het doorverkopen van produkten aan de dochterbedrijven. Die inkomsten vielen nu weg. Daarnaast werd er veel geld verloren door een aantal

foute inschattingen van de wereldkoffiemarkt en de ontwikkeling van de prijzen. In amper twee jaar tijd leed S.O.S. Wereldhandel een verlies van ruim twee miljoen gulden. De financiële reserves slonken als sneeuw voor de zon; het eigen vermogen raakte aangetast. De 'democratische structuur', waarvoor zo lang was gestreden, bleek uiteindelijk slechts verlamdend te werken. Een inventariserend onderzoek, een blik in eigen boezem, leverde een aantal onthutsende conclusies op:

- iedereen praat mee, niemand is verantwoordelijk;
- weinig mensen komen aan hun werk toe, er is geen tijd voor rust en bezinning;
- mensen zijn niet voldoende deskundig, niemand legt verantwoording af;
- van taken werden functies gemaakt, er zijn te veel mensen in dienst;
- kritiek en controle op de manier waarop functies en werkzaamheden worden ingevuld vindt zelden of nooit plaats;
- eindconclusie: 'S.O.S.-Wereldhandel is een stuurloze organisatie'.⁶⁸

Een aantal verontruste stafleden besloot het heft in handen te nemen en aan te sturen op een reorganisatie. Die kwam er, zij het halfslachtig. Taken en verantwoordelijkheden werden vastgelegd; er werden werkafspraken gemaakt en doelen voor de lange en de korte termijn geformuleerd. Medio april 1979 greep het bestuur in. Tegenvallende verkoopcijfers dwongen tot een meer rigoureuze aanpak: elf van de 36 personeelsleden werden ontslagen, het aantal projecten zou drastisch worden ingeperkt; drie van de acht S.O.S.-winkels werden gesloten en alle artikelen behalve de voedingswaren werden met dertien procent in prijs verhoogd. De dagelijkse leiding van S.O.S.-Wereldhandel werd in handen gelegd van een staf van zes personen onder voorzitterschap van Stefan Durwael, een van de weinige economen binnen de organisatie.⁶⁹

Reorganisaties en vertrek naar Culemborg

Geleidelijk kwam S.O.S.-Wereldhandel in wat rustiger vaarwater. Na veel vijven en zessen had de gezamenlijke staf in oktober 1978 een nota doen uitgaan onder de titel 'Verkoop en Vorming', waarin de nieuwe visie en doelstellingen van de stichting nader werden uiteengezet. S.O.S.-Wereldhandel, zo lieten de schrijvers weten, was tot de conclusie gekomen 'dat de ontwikkelingsproblematiek geen tegenstelling is tussen rijke en arme landen, maar een klassentegenstelling; de tegenstelling tussen hen die over de economische macht kunnen beschikken en zij die er niets over te vertellen hebben'. Dat had gevolgen voor het projectaanname- en inkoopbeleid: 'We zoeken naar groepen of landen die zich proberen te bevrijden van het westers economies systeem'. Kunstnijverheidsartikelen hadden niet langer de voorkeur, want die werden te vaak geproduceerd zonder dat dat leidde tot structurele economische veranderingen. Wellicht had ook de alsmaar teruglopende verkoop van deze producten iets met dit besluit te maken. Hoe het ook zij, alle kunstnijverheidproducerende projecten werden benaderd

⁶⁸ AFT, Reorganisatieplan 1979.

⁶⁹ *Op Zicht, berichten vanuit leven in Limburg* 1 (mei 1979) 1, 3.

met de boodschap dat het tijd werd over te schakelen op de vervaardiging van meer duurzame gebruiksgoederen. Tegelijkertijd namen de S.O.S-ers zich voor 'hier in Nederland strijd te voeren teneinde veranderingen binnen de kapitalistische economische ordening tot stand te brengen'. Informatieverstrekking werd gezien als het voornaamste wapen in die strijd; politieke bewustmaking het doel. Voortaan ging geen enkel artikel meer de deur uit zonder een deugdelijk achtergrondverhaal.⁷⁰

In 1980 en 1981 werden de contacten met een aantal socialistisch geleide landen verder uitgebouwd. Er werden relaties aangeknoopt met nieuwe projecten in landen als Zimbabwe, Tanzania, Cuba, Guinee-Bissau en Vietnam. Het assortiment food-producten werd aanzienlijk uitgebreid: honing uit Mexico, Tamilthee uit Sri Lanka, oploskoffie uit Tanzania, druivensap uit Algerije, ananas en lychees uit Vietnam, cashewnoten uit Mozambique en jam uit Guinee-Bissau. De omzet, die sedert 1978 sterk was gedaald, trok dankzij al die nieuwe 'food'-producten weer iets aan. Koffie bleef de grootste moneymaker. Minder goed ging het met de kunstnijverheid- en gebruiksartikelen. De economische teruggang in Nederland en de rest van Europa deed zich voelen.⁷¹ Die teruggang ontpopte zich in de jaren die volgden tot een heuse recessie. De dollarkoers (de Amerikaanse munt was hét betaalmiddel in het internationale handelsverkeer) schoot omhoog. Als gevolg daarvan zag S.O.S. Wereldhandel zich genooddaakt forse prijsverhogingen voor haar producten door te voeren. Van de weeromstuit liep de verkoop van kunstnijverheidsartikelen nog verder terug. Bovendien bleken de producten uit de 'progressieve' landen erg moeilijk verkoopbaar. De slechte kwaliteit, de hoge prijs en de onregelmatige aanvoer, zo moest in 1983 worden geconstateerd, maakten een heroverweging van het beleid noodzakelijk. Voortaan kregen ook andere landen weer een kans.⁷² Van de voorbije zeven jaar waren er zes met een negatief bedrijfsresultaat afgesloten. Begin 1984 werd daarom besloten tot een nieuwe reorganisatie. Na langdurig overleg, waarbij met name de mogelijkheden voor handhaving van het decentrale organisatiemodel ter sprake kwamen, werd uiteindelijk gekozen voor een verdere inkrimping van het personeelsbestand met vier arbeidsplaatsen. Het alternatief van centralisering was wel ter sprake gekomen, maar werd voorlopig in de ijskast gezet. De achterblijvers werd op het hart gedrukt dat de kosten omlaag moesten en dat de omzetten kost wat kost dienden te worden verhoogd.⁷³

Twee jaar later moesten staf en bestuur constateren dat de reorganisatie bij lange na niet het gewenste effect had gesorteerd. Nog steeds bestond er een structureel tekort tussen opbrengsten en kosten. Een door de accountants gecontroleerde doorrekening van omzet, kosten en opbrengsten leerde dat de stichting bij ongewijzigd beleid en bij handhaving van het bestaande organisa-

⁷⁰ SHC, 'S.O.S. Wereldhandel. Verkoop en Vorming, productenverkoop als mogelijkheid tot vormingswerk' (oktober 1978).

⁷¹ AFT, Jaarverslag S.O.S. Wereldhandel 1981.

⁷² AFT, Verslag vergadering algemeen bestuur, 24 mei 1983.

⁷³ AFT, 'Nieuw lange termijn plan' (zonder datum).

De Fair Trade Organisatie

Advertentie voor Fair Trade. (Foto Jubileumnummer Handelskrant 40 jaar Fair Trade 1999)

tiemodel structureel verliesgevend zou blijven. Tezelfdertijd werd duidelijk dat door de opeenvolgende inkrimpingen van het aantal personeelsleden de werkdruk in zowel de centrale als in de depots tot onaanvaardbare hoogte was gestegen. Voor een goede uitvoering van het werk zouden meer arbeidskrachten moeten worden aangetrokken. De staat van de financiën liet dat evenwel niet toe. Op 22 januari 1986 richtte de voorzitter van het bestuur zich per brief tot het voltallige personeel. Omwille van het voortbestaan van de organisatie, zo liet hij weten, restte nog slechts een reorganisatie van het organisatie-model: 'We hebben met man en macht gewerkt om dit model in stand te houden. Het is evenwel een duur organisatie-model met hoge huisvesting-, personeels- en distributiekosten. Vandaar het besluit om alle activiteiten van de stichting op een centraal punt te concentreren'.⁷⁴ In de maanden die volgden werden de vier Nederlandse depots en de centrale in Kerkrade gesloten. Nog eens vijf medewerkers verloren hun baan. Medio augustus betrokken de laatste zeventien medewerkers van S.O.S. Wereldhandel een voormalige meubelfabriek op een bedrijventerrein in Culemborg. De Limburgse fase van de Stichting Ontwikkelings Samenwerking was voorbij.

⁷⁴ AFT, brief van de voorzitter van het bestuur aan het personeel, 22 januari 1986.

Epiloog

In de jaren die volgden begon S.O.S. Wereldhandel aan een opmerkelijke opmars. Gestroomlijnd en geprofessionaliseerd wist het bedrijf met uitgekende campagnes en een voortdurende vernieuwing van haar productassortiment een steeds groter publiek te bereiken. Vooral de introductie van het Max Havelaar keurmerk, mede op initiatief van S.O.S. in 1988 tot stand gekomen, bleek een enorme stimulans bij de verbreiding van de principes van 'eerlijke handel'. In 1994 veranderde S.O.S. Wereldhandel haar naam in Fair Trade Organisation, meer passend bij de nieuwe uitstraling en de geest van de tijd. De reeds sedert 1991 bestaande afdeling 'partner-assistentie', die de producenten in de Derde Wereld ondersteuning verleent in de vorm van onder andere technische assistentie en trainingen, werd in een aparte stichting ondergebracht: Fair Trade Assistance.

In 1998 importeerde de Fair Trade Organisatie producten van meer dan 130 handelspartners in 33 landen. Met een omzet van 37,1 miljoen gulden was het bedrijf uitgegroeid tot de belangrijkste organisatie op haar gebied in Nederland.⁷⁵ In navolging van de Nederlandse organisatie zijn inmiddels ongeveer 100 Fair Trade importeurs actief in achttien Europese landen. De twaalf grootste importeurs, waaronder de Fair Trade Organisatie in Nederland en verschillende organisaties die oorspronkelijk door S.O.S. zijn opgericht, hebben hun krachten gebundeld in de European Fair Trade Association (EFTA). Zij werken intensief samen op het gebied van ondersteuning aan producenten, informatie-uitwisseling en beïnvloeding van met name beleidsmakers en de publieke opinie. De totale omzet van alle Fair Trade organisaties wordt thans geschat op 280 miljoen Euro.⁷⁶ Paul Meijs kan in vrede rusten: zijn erfenis is, ondanks de problemen van de jaren 1970 en 1980, in goede handen gekomen.

⁷⁵ AFT, Jaarverslag Fair Trade Organisatie 1998.

⁷⁶ *Facts and figures on the Fair Trade sector in 18 European countries*, EFTA (Maastricht 2000)

Annemarie Cottaar en Leo Lucassen*

*Naar de laatste Parijse mode. Strohoedenmakers uit het Jekerdal in Nederland 1750-1900*¹

Het seizoen van 1894

In zijn kantoor aan het Amsterdamse Damrak bekeek de strohoedenmaker Vivario de affiche die was ontworpen om zijn nieuwste collectie strohoeden onder de aandacht te brengen.² Maar liefst 91 modellen waren het dit jaar, allemaal gemaakt volgens de laatste modetrends uit Parijs. Voor een aantal hoeden was hij zelf naar de modestad afgereisd, maar de meeste had hij gewoon in zijn werkplaats in Amsterdam laten vervaardigen. Niet alleen de *chapeaux ronds*, ook de *capotes*, hoedjes met een klepje en linten om onder de kin vast te binden. Dit seizoen zou hij opnieuw laten zien dat de mensen in Amsterdam, als het om strohoeden ging, niet om Vivario heen konden. Al ruim zeventig jaar vervaardigden en verkochten de Vivario's strohoeden in de hoofdstad. Eerst in de Nieuwstraat, later om de hoek op de Nieuwendijk. De vraag is alleen of ze ooit échte Amsterdammers zijn geworden, want op de affiche vermeldde hij naast zijn adressen in Amsterdam nog altijd die van zijn geboorteplaats Rocleng-sur-Geer.

Rocleng (of Rukkelingen) is een dorpje aan de rivier de Geer (Jeker), die ontspringt in de Hesbaye (Haspengouw) en bij Maastricht in de Maas uitmondt. Eind achttiende eeuw verwierf de streek bekendheid door de productie van strohoeden. De Jeker-fabrikanten waren zo succesvol dat zij niet alleen in België, maar ook in de omliggende landen winkels en werkplaatsen openden en daar al snel de strohoedenbranche monopoliseerden. Omstreeks het midden van de negentiende eeuw hadden zij winkels in bijna elke grote en middelgrote stad in Nederland. Voor migratiehistorici vormen de strohoedenmakers uit het Jekerdal een interessant geval, omdat er meer dan één patroon in hun bewegingen valt te onderscheiden. Zo waren de fabrikanten in Nederland voor het vervaardigen en in elkaar zetten van de strohoeden volkomen afhankelijk van streekgenoten, vaak zelfs uit hetzelfde dorp, die aan het einde van de winter naar het noorden trokken. Seizoensarbeid vormde evenwel niet de enige variant in de

* Universiteit van Amsterdam

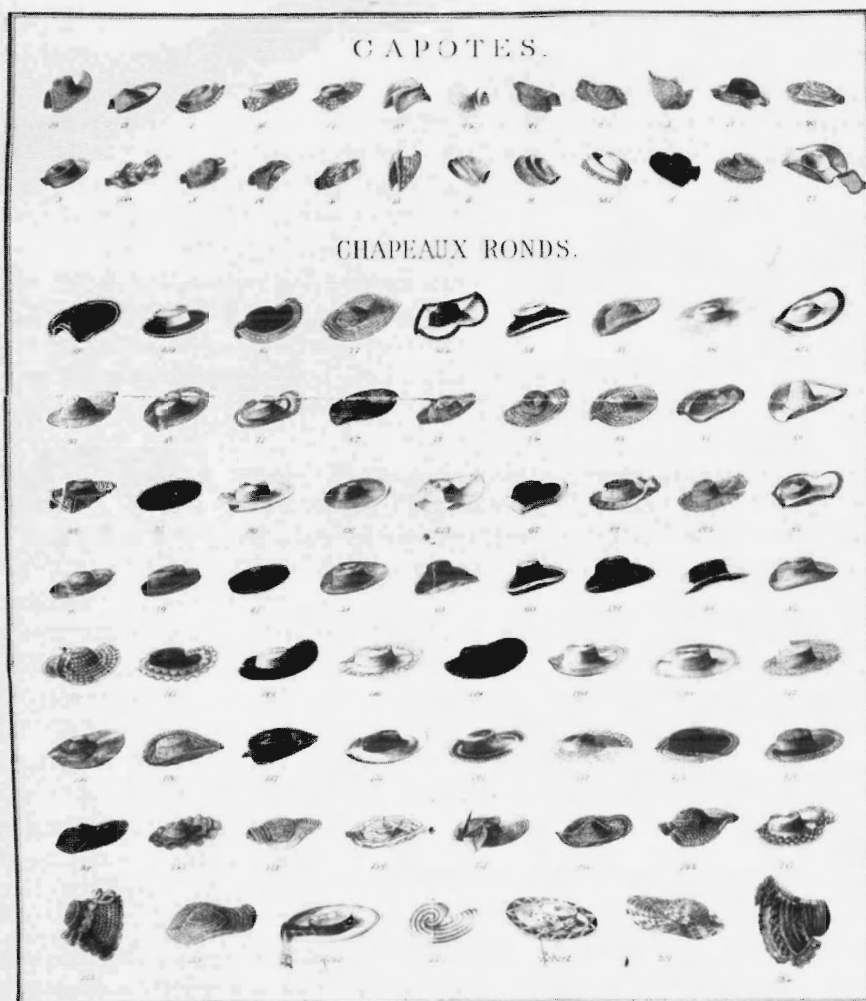
¹ Wij dragen dit artikel op aan S. Veldhuijzen, voormalig medewerker van het Haags Gemeentearchief, die ons ooit op het spoor van de strohoedenmakers zette. Verder gaat onze dank uit naar mw. A. Dunselman, C. Fraikin, J. Moers, R. Rommes, mw. H. Schrijer-Raeskin en C. Siegert die ons van gegevens voorzagen en naar Jan Lucassen en Wim Willems die de tekst becommentarieerden. Dit artikel is een uitwerking van ons paper 'Plaiting a niche', dat we in april 2000 presenteerden op de *European Social Science History Conference* (ESSHC) in Amsterdam.

² R. Vivario, 'Fabrique de chapeaux de paille & feutre, saison 1894'. De affiche hangt op de permanente expositie van het *Musée de la Vie Wallonne* in Luik, waar een afdeling is gewijd aan de fabricage van strohoeden.

Amsterdam
Diamantdijk 107
Oudezak St.

Roclenge
Belgique

FABRIQUE DE CHAPEAUX DE PAILLE & FEUTRE
SAISON 1894
R.VIVARIO.

De affiche van de fabriek van R.Vivario in Amsterdam en Roclenge. (Foto coll. Musée de la Vie Wallonne, Luik)

Jekermigratie, want de meeste fabrikanten vestigden zich definitief in Nederland. Andere mannen kozen voor een semi-permanent verblijf en dat brengt ons weer bij de Vivario met wie we zijn begonnen. Want ondanks hun succesvolle zaken in Amsterdam bleef het tweehonderd kilometer verder gelegen Roelenge de thuisbasis van de Vivario's.

In dit artikel staan drie thema's centraal. Om te beginnen zullen we het migratiepatroon proberen te ontrafelen van de strohoedenmakers die naar Nederland kwamen, waarbij we een onderscheid maken tussen de fabrikanten en hun (seizoens)arbeiders. Ook zal worden gelet op de specifieke rollen van zowel mannen als vrouwen. Daarnaast gaat onze interesse uit naar de wijze waarop de ondernemers zich een plaats hebben verworven op de Nederlandse markt voor strohoeden en welke strategieën zij daarbij volgden. Daarvoor hebben we Amsterdam, Den Haag en Rotterdam onder de loep genomen. Tot slot wordt dit specifieke geval ingebed in recente literatuur over immigranten-ondernemerschap en vergeleken met andere groepen immigranten die zich een plaats probeerden te veroveren in het negentiende-eeuwse Nederland.

Strohoeden uit het Jekerdal

*'Zonder overdrijving kan men zeggen, dat in de volkrijke gemeenten van Glons en Roelenge bijna alle inwoners in het stroovlechten hun bestaan vinden. Hier ziet men een jongen knaap, die terwijl hij de schapen en geiten hoedt, zich met het vlechten van grof stroo bezig houdt; ginds ziet men een oude vrouw voor haar huisje, die de halmen een voor een uitzoekt, naar gelang der dikte sorteert, ze allen op gelijke lengte van vijftien duim afsnijdt, en vervolgens met een klein werktuig in vieren, zessen of achten splijt. Elders staan jonge meisjes voor hare deur, al pratend en lagchend met eene tooverachtige behendigheid te vlechten aan het fijne glanzige lint, dat zij zich als een rustieke bank [sic] van lieverlede om den arm winden. Verder, zit een grijsaard deze stroo-linten te verdeelen, terwijl hij er zorgvuldig de kleine endjes en fnazels afknijpt die hier en daar uitsteken; of jonge lieden zijn reeds bezig om van de tressen, mans en vrouwenhoeden te naaijen, volgens de nieuwste modellen die de mode van het jaar vereischt. Des zomers is bijna de gansche mannelijke bevolking afwezig; de kloekste mannen begeven zich naar de voornaamste steden van Europa, waar de winkelmagazijnen hen reeds wachten, om de stroohoeden te versnijden en op te maken volgens de plaatselijke modedragt, of ook wel hoeden te vervaardigen van de tres die hun uit Glons en Roelenge wordt toegezonden.'*³

In deze overigens wel erg arcadische beschrijving van het leven in het Jekerdal omstreeks 1860 is een aantal aspecten van de strohoedenindustrie vrij waarheidsgetrouw weergegeven. De dominante plaats van deze nijverheid in de tientallen dorpen die het riviertje de Jeker omzomen, de strikte verdeling van

³ J.D.H. van Uden, 'De stroovlechters in 't Jekerdal', *De Nedermaas* 14 (april 1937) no. 8, 153-154. Dit artikel is grotendeels overgeschreven van een publicatie in *De Tijd. Merkwaardigheden der letterkunde en geschiedenis van den dag voor de beschaafde wereld*, deel XXXIV (1859) 216 e.v.

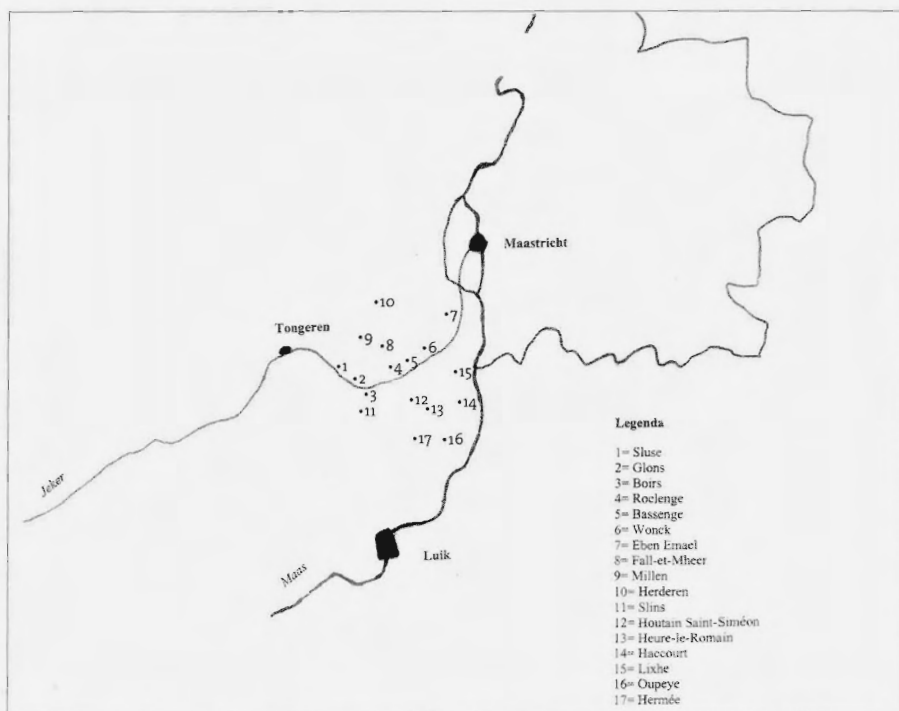

Strovluchtsters in Bassenge omstreeks 1905. (Foto coll. Musée d'Eben, Eben Emael)

het werk tussen mannen en vrouwen, de uitwaaiing van strohoedenfabrikanten over de belangrijkste centra in de buurlanden en de seizoensmatige trek van voornamelijk mannen naar deze steden. Naar de geschiedenis van de strohoedenmakerij is weinig onderzoek verricht, waardoor we sterk zijn aangewezen op wat tijdgenoten erover hebben geschreven.⁴ Iedereen benadrukt dat het Jekerdal bij uitstek geschikt was door de krijtachtige grond, waardoor het stro (van tarwe en spelt) erg soepel was en bovendien lichter en bleker van kleur.⁵ Erg overtuigend is deze heemkundige verklaring overigens niet, aangezien deze bodemgesteldheid verre van uniek was. Waar het gaat om het gebruik van dit stro voor het maken van hoeden tasten we enigszins in het duister. De eerste sporen zouden reeds in het begin van de achttiende eeuw te vinden zijn. Zo gingen in 1708 diverse strohoedenmakers naar Londen om vrouwenhoeden te ver-

4 Een van de weinige recente publicaties waarin (kort) op de strohoedennijverheid in het Jekerdal wordt ingegaan, is René Leboutte, *Reconversions de la main-d'oeuvre et transition démographique. Les bassins industriels en aval de Liège XVIIe-XXe siècles* (Parijs 1988) 88, 123. Omdat veel auteurs elkaar al dan niet met (precieze) bronvermelding overschrijven, is het van belang hier kort de belangrijkste originele bronnen te vermelden: Louis Francois Thomassin, *Mémoire statistique du Département de l'Ourthe* (Luik 1829); H.E. Olyff, extract zonder titel (gedateerd april 1865), afgedrukt in J.O[lyff], *L'industrie de la vallée du Geer devant les chambres* (Luik 1896) 15-17; Émile Laveleye, *Essai sur l'économie rurale de la Belgique* (Parijs 18752) 171-175; M.D. [volgens Ansiaux (p. 15 noot 2) mevrouw M. Defrècheux], 'Roelenge sur Geer et le fabrication des chapeaux de paille', *Journal Franklin* no. 30 (27 juli 1884); Maurice Ansiaux, 'L'industrie du tressage de la paille de la vallée du Geer', opgenomen in *Les industries à domicile en Belgique* (Brussel 1900, uitgegeven door het ministerie van Nijverheid en Arbeid) deel II.

5 Laveleye, *Essai*, 172.

Kaart 1: Belangrijkste herkomstplaatsen van strohoedenmakers in het Jekerdal.

vaardigen voor de fabrikant Corbusier, wiens voorvaderen (geboren in Wonck) zich reeds in de zeventiende eeuw in de Engelse hoofdstad hadden gevestigd.⁶ De meeste auteurs houden het er echter op dat de fabricage van strohoeden pas echt van de grond kwam aan het einde van de achttiende eeuw. De activiteiten van pastoor Ramoux, die in 1784 als zielenherder in Glons werd aangesteld, zouden een belangrijke stimulans hebben gevormd. Vanaf die tijd verbreidde de activiteit zich over de omringende (Waalstalige) dorpen langs de Jeker (met name in Bassenge, Wonck en Roclenge) en ook over hoger gelegen plaatsen als Haccourt, Heure-le-Romain, Houtain-Saint-Siméon en Hermée (zie kaart 1). In de laatste decennia van de achttiende eeuw gingen de eerste fabrikanten hun geluk beproeven in de grotere steden in West-Europa, waar zij zich op de elite richtten. Strohoeden waren namelijk bepaald geen massa-artikel. Zo kostten de duurste hoeden aan het begin van de negentiende eeuw vijf francs, terwijl een dagloon van een strohoedenmaker destijds maximaal anderhalve franc bedroeg.⁷

Deze pioniers in den vreemde openden winkels annex werkplaatsen, waar

⁶ Edm. van Wintershoven, 'De nijverheid der stroovlechters in de Jekervallei', *Limburg. Maandschrift III* (1921-1922) no. 7, 121-125, aldaar 123. De auteur verwijst naar het periodiek *Vallée du Geer* van 28 april 1904, waarin uittreksels van achttiende-eeuwse handschriften waren gepubliceerd.

⁷ Ansiaux, *L'industrie du tressage*, 17.

gedurende een deel van het jaar (hoofdzakelijk) mannelijke trekarbeiders uit de Jekerdorpen hoeden vervaardigden. De vraag naar dit soort hoeden nam in de loop van de negentiende eeuw sterk toe, met als gevolg dat de economie van het Jekerdal vrijwel geheel afhankelijk werd van deze bedrijfstak. Op grond van het percentage van de beroepsbevolking dat bij de productie van hoeden ingeschakeld was en de omzet van de bedrijfstak krijgen we een indruk van deze expansie, alsmede van de daarop volgende inkrimping:

Tabel 1: Opkomst en ondergang van de strohoedenfabricage in het Jekerdal in de negentiende eeuw

	Aandeel beroepsbevolking (procent)	Omzet (in miljoenen francs)
1800/1810	4	0,4
1830	Onbekend	2
1860/1866	59	4,5
1870	Onbekend	6,5
1896/1897	37	0,4

Bron: Leboutte, *Reconversions*, 88-91; Henri Frenay, Mathieu Fréson en Jean Haust, *Le tressage de la paille dans le vallée du Geer* (Liège 1922) ii-v.

Bij deze tak van nijverheid moeten we wel een duidelijk onderscheid maken tussen de productie bij mensen thuis en die in werkplaatsen in het Jekerdal. In de werkplaatsen werkten voornamelijk mannen, die hoeden en halffabrikaten fabriceerden voor de export naar de belangrijkste Europese steden, van Stockholm en Sint Petersburg tot in Londen en Parijs.⁸ Een deel van het vlechtwerk dat vrouwen, kinderen en ouden van dagen thuis vervaardigden, werd verkocht als grondmateriaal voor de werkplaatsen. Daarnaast werd het opgekocht door handelaren, die het vervolgens aan de winkeliers en fabrikanten in grote Belgische steden en in het buitenland leverden. In de hoogtijdagen van de strohoedennijverheid verlieten bijna 5000 mannen ieder jaar het Jekerdal om in den vreemde te gaan werken. Dit aantal, op een totale bevolking van circa 20.000, was zo groot dat de boeren voor het binnenhalen van de oogst een beroep moesten doen op Vlaamse trekarbeiders, geringschattend *turcos* genoemd.⁹ De teruggang aan het einde van de negentiende eeuw, die wordt geweten aan de concurrentie van goedkoop stro en strohoeden uit China en Japan, zou vooral de gedecentraliseerde productie van tressen hebben getroffen. Bovendien gingen de omringende landen, waaronder Nederland, de invoer van vlechtwerk belasten. Een aantal werkplaatsen bleef tot na de Tweede

⁸ Toen omstreeks 1880 naaimachines werden geïntroduceerd in de werkplaatsen gingen er steeds meer vrouwen werken (*Ibidem*, 21). Reeds omstreeks 1800 waren er werkplaatsen in Glons (van Hubert Pirotte en Pierre Donay) en in Houtain-Saint-Siméon (Bertrand en Defresne), die samen 310 arbeiders in dienst hadden (*Ibidem*, 17). Pionier op de Amerikaanse markt was Francois Collée, die in 1852 voor meer dan 100.000 francs aan vlechtwerk in New York in consignatie gaf (Olyff, zonder titel [1865]).

⁹ Ansiaux, *L'industrie du tressage*, 9.

Souche van een buitenlands paspoort van Arnold Fraikin in 1809.
(Foto coll. Rijksarchief Limburg, Maastricht)

Wereldoorlog in bedrijf, waarbij vilt, katoen en popeline de stro als belangrijkste grondstof verdrongen.¹⁰

Het begin van de migratie

Hoe heeft de verspreiding van de fabrikanten en de door hen geworven seizoensarbeiders zich ontwikkeld? Uit de spaarzame aanwijzingen in de literatuur valt op te maken dat deze uitzwerming enige betekenis kreeg in de laatste decennia van de achttiende eeuw. De belangrijkste plaats van bestemming was

¹⁰ *L'industrie chapelière dans la vallée du Geer* (Institut d'Étude Économique et Sociale des classes moyennes, Monographies 2, Brussel 1950).

Parijs, maar ook Brussel, Nederland (Amsterdam, alsmede Zeeland en Friesland) en Duitsland (het Noorden en Frankfurt) werden al vroeg genoemd.¹¹ Over het relatieve gewicht van deze bestemmingen weten we vrijwel niets. Alleen in een publicatie uit 1950 staat vermeld dat er toen nog 72 fabrikanten uit het Jekerdal in het buitenland waren te traceren en daar al generaties woonden. Bijna 70 procent in Frankrijk, zo'n 20 procent in Nederland en 7 procent in Duitsland.¹² Met veel slagen om de arm valt hieruit af te leiden dat toen, naast de Belgische steden, Frankrijk (Parijs) het leeuwendeel voor zijn rekening nam en Nederland op afstand de tweede plaats innam.¹³ Hoe zou die situatie er een eeuw eerder uit hebben gezien?

De oudste bronnen die inzicht geven in migratiepatronen van bewoners uit het Jekerdal dateren van het einde van de achttiende eeuw. Dat zijn allereerst de paspoortregisters die vanaf 1796 werden bijgehouden door de regionale overheden in Luik en Maastricht, die beiden een deel van het Jekerdal bestreken. Voor het aanvragen van een paspoort moesten inwoners van het zuidelijke deel, het departement *Ourthe*, zich in de Franse tijd naar Luik begeven en op grond van die registers valt een aantal opmerkelijke conclusies te trekken. Zo zien we dat in de jaren 1796 tot 1807 met name de dorpen Houtain-Saint-Siméon en Glons een rol van betekenis als vertrekplaats speelden. Van strohoedenmakers uit Heure-le-Romain, Haccourt, Slins en Boirs – dorpen die in het midden van de negentiende eeuw veel seizoensarbeiders leverden – hebben we geen aanvragen teruggevonden. Wel bleek er in deze periode reeds een belangrijke trek op gang te zijn gekomen van strohoedenmakers naar de Republiek (tussen 1795 en 1805 de Bataafse Republiek) en naar Frankrijk (tabel 2).

Tabel 2: Aantal afgegeven paspoorten en bestemmingen van strohoedenmakers uit het departement *Ourthe* (1796-1800, 1806-1807)¹⁴

	1796	1797	1798	1799	1800	1806	1807	Totaal
België	32	35	28	53	35	-	-	183
Nederland	5	-	6	5	1	14	31	62
Frankrijk	1	-	8	5	1	-	-	15
Duitsland	-	1	-	-	-	-	-	1
Onbekend	1	-	-	-	1	-	4	6
Totaal	39	36	42	63	38	14	35	267

Bron: *Archives de l'Etat à Liège*, Fonds Français, Milmort, inv.nr. 351.

Tot 1800 zochten de meeste strohoedenmakers het overigens nog dicht bij huis en kwamen ze doorgaans niet verder dan België, dat toen bij Frankrijk hoorde. Slechts een klein aantal had reeds de weg naar Nederland en Frankrijk

¹¹ J.N. Defroidmont, 'Origine et développement de l'industrie des tresses en paille dans la vallée de la Geer, près Maestricht', in: *Publications de la société historique et archéologique dans la duché de Limbourg XXV* (1888) 429-432, aldaar 430; Frenay et al., *Le tressage*, II.

¹² *L'industrie chapelière*, 10.

¹³ Het grote belang van Parijs is ook benadrukt door Ansiaux (*L'industrie du tressage*, 9).

¹⁴ De belangrijkste plaatsen in dit departement waar strohoeden werden gemaakt waren Glons, Haccourt, Heure-le-Romain, Houtain-Saint-Siméon, Slins en Boirs.

gevonden. Helaas zijn de bestemmingen meestal niet nauwkeurig aangegeven in de registers en moeten we het doen met vage aanduidingen als *les départements réunis en nouveaux départements Français* (de voormalige Zuidelijke Nederlanden, het huidige Rijnland, Limburg en België) en *départements voisins of République Batave*. Slechts een enkele keer worden specifieke plaatsen genoemd, zoals in het jaar 1798 toen de Jekermannen niet alleen op weg gingen naar Achel (10), Antwerpen (9), Gent (4), Hasselt (2) en Brussel (1), maar ook Parijs (7), Lille (2) en Bordeaux (1) aandeden. Voor Nederland zijn de gegevens schaarser. We weten dat drie paspoorten voor Venlo zijn afgegeven en één voor Zeeland, wat zou kunnen betekenen dat de steden in noord- en west-Nederland in die tijd nog niet werden aangedaan. Na 1800 houden de paspoortregisters in Luik abrupt op, om te worden voortgezet in de jaren 1806 en 1807. Voor Nederland staat slechts af en toe een specifieke bestemming genoemd, te weten Amsterdam. België en Frankrijk komen dan als bestemming niet meer voor in het register, waarschijnlijk omdat er voor deze gebieden toen geen interne paspoorten meer werden afgegeven of omdat ze apart werden geregistreerd.

Tabel 3: Aantal afgegeven paspoorten en bestemmingen van strohoedenmakers uit het departement Nedermaas (1799-1810)¹⁵

	1799	1800	1801	1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809	1810	Totaal
Nederland	25	23	13	3	23	19	3	35	61	36	53	62	356
Holland ¹⁶	6	21	12	3	23	17	3	35	14	16	9	10	169
Amsterdam	10	2	-	-	-	2	-	-	33	16	32	39	134
Rotterdam	4	-	-	-	-	-	-	-	5	-	3	6	18
Groningen	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3	4	-	9
Utrecht	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	2	7
Nijmegen	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	2	1	6
Den Haag	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	3
Gouda	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3
Den Bosch	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2
Delft	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Dordrecht	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Breda	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Leeuwarden	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Leiden	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Duitsland ¹⁷	2	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	4
Totaal	27	23	13	3	23	19	3	35	62	37	53	62	360

Bron: Rijksarchief Limburg (RAL), 03.01, Frans Archief, inv.nr. 824-826, 829-832.

Voor de paspoortaanvragen van de dorpelingen in het departement Nedermaas lag de situatie volstrekt anders (tabel 3). Als we ervan uitgaan dat de ambtenaren in Maastricht dezelfde administratieve regels aanhielden als in het naburige *Ourthe*, dan betekent het dat alle vertrekkende strohoedenmakers

¹⁵ De belangrijkste plaatsen in dit departement waren Bassenge, Eben-Emael, Roclenge, Sluse en Wonck.

¹⁶ Ook wel 'République Batave' of 'Batavie' en later 'Royaume de Hollande'.

¹⁷ Doorgaans Pruisen en in twee gevallen (1807 en 1808) de stad Wesel. In 1801-1803 werden respectievelijk vijf, drie en een paspoort afgegeven voor de 'Bataafse Republiek en Pruisen'.

naar Nederland gingen en niet naar de Belgische of Franse steden. Dit komt overeen met gegevens uit de Napoleontische enquête van 1811, waaruit valt op te maken dat de strohoedenmakers uit de Ourthe-dorpen zich voornamelijk richtten op België en die uit Roclange, Bassenge en Wonck (departement *Nedermaas*) naar Nederland gingen.¹⁸ We dienen ons echter te realiseren dat de enquête geen onafhankelijke bron is, omdat het departement Ourthe juist deze paspoortgegevens gebruikte voor het vaststellen van zijn antwoord.¹⁹ Met de paspoortgegevens uit Maastricht krijgen we meer zicht op de bestemmingen van de strohoedenmakers in Nederland. Amsterdam was het belangrijkste reisdoel, maar daarnaast kregen ook kleinere steden als Gouda, Dordrecht en Leiden al vroeg in de negentiende eeuw strohoedenmakers binnen hun grenzen. Of ze er toen ook al bedrijven oprichtten, valt uit deze bron niet op te maken. Daarover bieden de archieven in de plaatsen van bestemming uitkomst.

Hoedsjemakkers

Voor de vroege negentiende eeuw is het traceren van strohoedenmakers in Nederland niet zo eenvoudig. In veel plaatsen zijn namelijk geen registers van (binnenlandse) paspoorten meer terug te vinden, terwijl andere seriële bronnen, zoals vreemdelingenregisters en adresboeken, doorgaans ontbreken.²⁰ Toch bieden de adresboeken een eerste houvast om vast te stellen welke bedrijven zich in de loop van de negentiende eeuw hebben gevestigd. Om die reden hebben we van alle provinciehoofdsteden, evenals van Amsterdam en Rotterdam, de adresboeken bekeken op het beroep strohoedenmaker, daarna geselecteerd op namen uit het Jekerdal en vervolgens gekeken of we vroegere vermeldingen konden vinden in andere bronnen (zie bijlage 1). Hoewel het overzicht nog verre van volledig is, kunnen we niettemin concluderen dat er in het begin van de negentiende eeuw in alle delen van Nederland strohoedenbedrijven met Jeker-eigenaren waren.

Om meer over hun verspreiding over Nederland te achterhalen, maakten wij voor een aantal familienamen van strohoedenfabrikanten gebruik van de collectie familieadvertenties van het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG).²¹ Daaruit bleek dat de strohoedenmakers niet alleen in de grote steden, maar ook in middelgrote en kleinere plaatsen te vinden waren (zie kaart 2). Bovendien vonden we een opmerkelijke concentratie in het noorden van het land, waarop ook in de literatuur over het Jekerdal een enkele keer is geattendeerd.²² Nemen we bijvoorbeeld Raeskin (ook wel Raskin), een naam die we in Den Haag al vroeg in de negentiende eeuw tegenkomen, dan zien we niet alleen adverten-

¹⁸ Jan Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Gouda 1984) 112, 114, 302-303, en 315-316.

¹⁹ *Ibidem*, 315.

²⁰ Annemarie Cottaar, Jan Lucassen en Leo Lucassen, *Van over de grens. Gids voor lokaal historisch onderzoek naar immigratie in Nederland* (Utrecht 1998) 34-37.

²¹ Onder meer Beurieux, Collee, Damave, Dothée, Fraikin, Frenay, Frison, Mathot, Piron, Raeskin en Vivario.

²² *L'industrie chapelière dans la vallée du Geer*, 9.

Strohoedenfabriek J. G. Damave Bloouwpoot Bolsward
De strohoedenfabriek van J.G.Damave in Bolsward omstreeks 1900. (Foto J.G.Dwinger, Leeuwarden, ca 1900. Particuliere coll. C.Siegert, Harmelen)

ties uit de residentie, maar ook uit Leeuwarden en Sneek. Dezelfde noordelijke vertakkingen zijn waar te nemen bij de familie Damave, die naast bedrijven in Middelburg, Alkmaar en Den Helder, ook een fabriek in Bolsward had.²³ Van deze hoedenfabrikanten, die daar overigens *hoedsjemakkers* werden genoemd, zou Duchateau de grootste in de regio zijn geweest.²⁴ Het netwerk van de Friese hoedenindustrie strekte zich evenwel niet alleen over Friesland uit. Zo waren twee Jeker-strohoedenmakers uit de Groningse adresboeken - Nivard en Sauveur - in Friesland geboren,²⁵ terwijl er ook bij de hoedenmakers in Zwolle een duidelijke connectie met Friesland viel te traceren. Mogelijk heeft deze vroege vestiging in Friese stadjes te maken met de structureel zwakke positie van de gilden in dit gewest, waardoor het voor nieuwkomers relatief eenvoudig was om een eigen bedrijf te beginnen.²⁶ Zo lijkt het geen toeval dat ook de textielverkopers en latere winkeliers uit het Münsterland vanaf de achttiende eeuw een grote voorkeur voor deze provincie aan de dag legden.²⁷

De vroegste vermelding van Jeker strohoedenmakers vonden we in Utrecht,

²³ Met dank aan Carl Siegert uit Harmelen voor de prentbriefkaart van de fabriek van Damave in Bolsward. In de provincie Zeeland hebben we nog geen onderzoek gedaan.

²⁴ Henk Aukes, *Katholieke Friese Geslachten* (Groningen 1941) en *Frisia Catholica III* (Groningen 1941) 88-89.

²⁵ Gemeentearchief Leeuwarden, BR 1850-1860, Oude Ebbingestraat B 123 (J. Sauveur, geboren Leeuwarden 1826), BR 1870-1880, (J. Nivard, geboren in Sneek 1857).

²⁶ Ritske Mud, 'Het Leeuwarder metselaars- en steenhoudersgilde in de achttiende eeuw', *De Vrije Fries* 78 (1998) 77-98.

²⁷ Hannelore Oberpenning, *Migration und Fernhandel im Tödden-System: Wanderhändler aus dem nördlichen Münsterland im mittleren und nördlichen Europa des 18. und 19. Jahrhunderts* (Osnabrück 1996).

Kaart 2: Bestemmingen van strohoedenmakers uit het Jekerdal (1790-1890).

waar Arnoldus Gielson uit Gain bij Maastricht reeds in 1749 een “strooije hoe-denwinkel” dreef.²⁸ Een andere fabrikant die niet alleen in Utrecht, maar ook in andere Nederlandse steden naam zou maken, was Mathot. De oudst bekende stamvader van dit geslacht uit Bassenge kwam in 1739 aan zijn eind doordat hij werd ‘verpletterd door de kar van Nicolaas Fraikin op de terugreis van Maastricht’.²⁹ Zijn kleinzoon Bernard (1732-1817) was de eerste strohoedenmaker uit de familie die zich in Nederland vestigde. Terwijl zijn echtgenote in Bassenge achterbleef, vertrok hij in 1781 met twee zonen naar Gouda. Drie van zijn vijf zonen, Adam (1771-1853), Bernard (1773-1848) en Joseph (1783-1871), zouden zich uiteindelijk in Nederland vestigen en er met Nederlandse vrouwen trouwen. Bijna elke nieuwe tak aan de stamboom van de Mathots in Nederland zorgde voor een nieuw strohoedenbedrijf in steeds weer een andere plaats. Gouda bleef overigens de basis. Het was Adam die zich daar, in navolging van zijn vader, vestigde en in 1792 op twintigjarige leeftijd het poorterschap verwierf. Een van

²⁸ Waarschijnlijk wordt met Gain, Glaaien (Glons) bedoeld. *Het Utrechts Archief*, inv.nr. 2033, Alfabetische lijst der nieuwe burgers 1701-1828, deel 2a. Met dank aan Ronald Rommes die ons op deze vermelding attendeerde.

²⁹ L.C.C.M. van Dijk, *Stamboom Mathot 1680-1996*, Rossum 1996 (berust bij het CBG).

zijn zonen zou hem later in Gouda opvolgen, een andere ging naar Amersfoort, terwijl een kleinzoon zich in Utrecht vestigde. Broer Bernard opende een winkel aan de Grote Markt in Delft (en had geen opvolgers in de branche), terwijl broer Joseph in Rotterdam aan de slag ging (op hun beurt gingen diens zonen weer naar Rotterdam, Middelburg, Delft, Amsterdam en Haarlem). De zoon en kleinzoon van hun broer Nicolaas, die in Bassenge was achtergebleven, zorgden later ook nog voor een tak van de Mathots in Utrecht en (weer) Gouda.

De strohoedenbedrijven van deze Mathots (en hun nazaten) floreerden tot omstreeks 1870, daarna ging de familie over op andere beroepen. De kinderen en kleinkinderen van Adam, Bernard en Joseph Mathot huwden net als hun vaders Nederlandse vrouwen, kregen hier kinderen en vonden hier hun laatste rustplaats. Pionier Bernard Mathot (1732-1817) verging het heel anders. Met zijn dorpsgenote Marie Bottie was hij al in Bassenge gehuwd en zij was daar gedurende de perioden van zijn afwezigheid ook blijven wonen. Pas na haar dood kwam hij voorgoed naar Nederland, waar hij in 1817 in Gouda overleed. Het huwelijksgedrag van Bernard Mathot en zijn kinderen weerspiegelt de twee patronen van migranten uit het Jekerdal. Veel strohoedenmakers die een bedrijf in Nederland oprichtten, trouwden een Nederlandse vrouw. Dat gold echter niet voor iedereen, want er waren ook mannen die hun hart reeds hadden verpand aan een meisje dat in het geboortedorp was achtergebleven. Over zo'n meisje gaat het volgende verhaal.

Heimliefde

Ieder jaar tegen de lente trokken de mannen en jongens uit het Jekerdal naar de Franse, Vlaamse, Nederlandse en Duitse steden om daar strohoeden te vervaardigen of hun voorraad te verkopen. Pas tegen de herfst keerden ze terug met de rijke buit die zij in den vreemde hadden vergaard. Zo introduceerde L. van Ruckelingen in zijn vertelling *De stroovlechter* de mannelijke bevolking uit het Jekerdal, om vervolgens het zoeklicht te richten op één van die mannen, Jef Cooremans. Jef verliet zijn verloofde Dina van de Witte Hoeve niet voor een aantal maanden, maar bleef vijf lange jaren weg om zeven of acht duizend franks te kunnen sparen, genoeg om een eigen strohoedenfabriek op te richten. Dat was het moment om terug te keren naar het dorpje aan de Jeker en Dina te huwen. Hij vergaarde kapitaal, trouwde zijn verloofde en startte een eigen onderneming. Terwijl rivaal Piet Mop een strohoedenfabriek in Amsterdam begon, opende Jef Cooremans een winkel in Münster. Acht maanden werkte hij daar en pas nadat de landbouwers in het Jekerdal de laatste karren met haverstro van het land hadden gehaald, keerde Jef weer naar zijn Dina terug. Eigenlijk had hij liever gezien dat zij was meegegaan om samen met hem het geluk in een nieuw vaderland te beproeven, maar Dina weigerde haar huis te verlaten. Jef wist dat protesteren geen zin had. Algemeen bekend was immers dat de 'heimliefde' van de bewoners van het Jekerdal zo sterk was, dat in de herfst bijna iedereen naar zijn *haardstede* terugkeerde. Vooral de vrouwen zouden zeer aan de geboorte-

Pootje baden aan het strand in Scheveningen met strohoed. (Foto coll. Haags Gemeentearchief)

grond zijn gehecht en om die reden waagden zij zich zelden verder dan de omliggende steden: Tongeren, Luik en Maastricht.³⁰

De zaak van Jef Cooremans werd geen succes en een faillissement viel uiteindelijk niet af te wenden. Of dat aan het achterblijven van zijn vrouw lag, viel niet te achterhalen. Het verhaal roept echter wel de vraag op of deze vertelling spooft met de alledaagse migratie-werkelijkheid in het Jekerdal? Het is zeker zo dat de meeste strohoedenmakers na gedane arbeid weer naar hun geboortedorp terugkeerden, waar zij werden opgewacht door vrouw en kinderen. Maar hoe zat het met degenen die zich in Nederland vestigden om er een strohoedenfabriek of -winkel te beginnen? Konden zij hun verloofde of echtgenote ertoe bewegen met hen mee te gaan op avontuur? Of kregen zij te maken met dezelf-

³⁰ L. van Ruckelingen [pseudoniem van Lodewijk Mathot], *De stroovlechter. Vertelling uit het Jekerdal*, (Antwerpen [uitgever Martin Brouwers] en Gent [uitgever A. Siffer], z.j. [circa 1890]). Hoewel in de vorm van een roman, lijkt de inhoud waarheidsgetrouw, zoals ook valt op te maken uit de inleiding (p. 7): "Deze novelle, een getrouwe schets van zeden en gebruiken in het bekoorlijk Jekerdal, werd geschreven voor vele jaren, toen wij in onzen jongelingstijd het lieve oord bewoonden. De gebeurtenissen zijn waar, vele der personen die ten tooneele gevoerd worden leven nog; alleen, om licht te begrijpen redenen, werden persoons- en dorpsnamen verdicht." De strohoedenfabriek van Jef Cooremans werd overigens geen succes. Omdat Piet Mop vermoedde dat de zaken in Munster beter gingen dan in Amsterdam, besloot hij recht tegenover de winkel van Jef in de *Herrengasse* een zaak op te zetten. Die concurrentie was fataal voor de handel van Jef. Zijn mooie uithangbord met in gouden letters geschilderd: *Joseph Cooremans. Strohut-fabrikant, wäscht und changirt die Hüte am billigsten Preise!* trok nauwelijks meer aandacht en de zaak ging failliet. Hij keerde terug naar zijn vrouw en kinderen en verdiende voortaan de kost als postbode. Boven de deur van zijn huis stond nog wel een verwijzing naar zijn verleden: *In den strooien briefdrager*.

Kaart van het Jekerdal in de omgeving van Wonck en Bassenge, ca. 1775. Bron: Ferrariskaart van de Oostenrijkse Nederlanden (fragment).

de halsstarrigheid die Dina van de Witte Hoeve ten toon spreidde? Een andere mogelijkheid is dat de strohoedenfabrikanten voor een andere strategie kozen en bewust een bruid huwden die in de Nederlandse samenleving geworteld was.

We zullen deze vragen proberen te beantwoorden door de strohoedenbedrijven en hun eigenaren in Den Haag onder de loep te nemen. Tussen 1853 en 1915 vinden we in de adresboeken aldaar talloze bedrijven van strohoedenmakers.³¹ Bovendien ontleenden we aan de registers van Binnenlandse Paspoorten drie namen van strohoedenbedrijven bij wie de seizoensarbeiders vóór 1853 kwamen werken: Beaurieux, Duchateau en Raeskin. Vanwege de hiaten in de bronnen weten we dat de lijst met 38 namen niet uitputtend is, maar voor ons doel biedt hij voldoende informatie. Een aantal malen keren dezelfde namen terug, omdat kinderen of kleinkinderen zorgden voor de instandhouding van het bedrijf. Wanneer we de Nederlandse namen waaruit geen duidelijke connectie met het Jekergebied blijkt eruit filteren, blijven er 27 namen over. Van die lijst selecteerden we de mensen die in het Jekerdal waren geboren, dus mannen van de eerste generatie. Het ging dan nog om achttien namen. Wie van hen trouwde met een meisje uit de geboortestreek (België/Jekerdal) en wat had dat voor consequenties voor hun bedrijf? In tabel 4 zien we dat van de achttien eigenaren van strohoedenbedrijven er elf met een Nederlandse vrouw huwden, die overwegend in Den Haag was geboren. Twee gaven de voorkeur aan een Belgische vrouw die niet uit het herkomstgebied kwam en van vijf strohoedenmakers weten we dat ze een Jeker-echtgenote hadden. Vervolgens bekeken we welke consequenties een huwelijk met een vrouw uit de geboortestreek voor het bedrijf had. Versterkte het de band met het land van herkomst of investeerden deze fabrikanten evengoed in een toekomst in Nederland?

³¹ De adresboeken in Den Haag beginnen in 1853. Vanaf 1855 zijn ze elke vijf jaar nagezocht op strohoedenfabrikanten/winkeliers.

Tabel 4: Huwelijkspartners van de eerste generatie eigenaren strohoedenbedrijven Den Haag

Naam	Geboorte- en Sterftedatum	Adresboek	Naam echtgenote	Geboorteplaats echtgenote	Geb. Land
Alexandre, J.	1819-1885	1853-1885	Meer, C.J. vd	Den Haag	NL
Beaurieux, G.T.	1811-1849	1853-1865 ³²	Malchior, M.C.H.	Maastricht	NL
Bertrand, A.	1823-1856	1853-1855	Rest, M.M. van	Den Haag	NL
Colson, F.J.	1808-1879	1875-1890	Somers J.M.F.	Antwerpen	B
Delissée, J.J.	1853-?	1895-1900	Bouille, J.	Heure-le-Romain	B/J
Duchateau, J.	1799-1871	—	Montfort, Ph.Th.	Paturages	B
Fraigne, H.de	1807-1863	1853-1860	Nottet, M.		B/J
Fraikin, J.J.	1848-1922	1895	Stassart, M.J.	Bassenge	B/J
Fraikin, J.H.	1808-1896	1865-1890	Coleye (Collée), E.	Bassenge	B/J
Frénay, J.J.	1848-1905	1875-1895	Jerphanion, C.L.W.	Den Haag	NL
Frison, P.F.	1834-1908	1860-1905	Bovelander, M.A.	Den Haag	NL
Lanen, L.	1837-1891	1860-1885	Thämer, C.C.	Den Haag	NL
Raeskin, H.	1774-1856 ³³	—	Marie Becket	Bassenge	B/J
Raeskin, H.	1805-1850	—	Struijvenberg, E.M. ³⁴	Rotterdam	NL
Raeskin, D.	1823-1876	1853-1855	Struijvenberg, E.M.	Rotterdam	NL
Stassart, J.	1820-?	1855-1880 ³⁵	Bauduin, H.	Zaltbommel	NL
Stassart, P.	1814-1891	1855-1890	Rest, A.H. van	Den Haag	NL
Vallée, J.J.	1856-1897	1870-1895	Vetschman, M.G.	Den Haag	NL

Bron: Haags Gemeentearchief (HGA), Adresboeken, Bevolkingsregister (BR), Overlijdensregister.

De overlijdensplaats van de strohoedenmakers blijkt voor dertien mannen Den Haag te zijn geweest (tabel 5).³⁶ Tien van hen waren gehuwd met een Nederlandse vrouw en twee met een vrouw die elders in België was geboren. Slechts één van hen was getrouwd met een vrouw uit het Jekerdal, te weten Henri de Fraigne uit Roclenghe. In de jaren 1838-1840 vroeg hij regelmatig een Binnenlands Paspoort aan om naar huis terug te keren, maar tot zijn dood is hij steeds in Den Haag blijven werken. Uit de Memorie van Successie die na zijn dood in 1863 werd opgemaakt, blijkt dat zijn weduwe de definitieve stap naar Nederland nooit heeft gezet en in Roclenghe was blijven wonen.³⁷ Bezittingen in Nederland had De Fraigne niet, maar wel in het Jekerdal waar hij in Roclenghe, Bassenge en Houtain-Saint-Siméon percelen land, boomgaarden en huizen naliet. Hij vormde daarmee overigens geen uitzondering. Niemand van deze eerste generatie migranten met een echtgenote uit de streek van herkomst beschikte ten tijde van zijn overlijden over onroerend goed in Nederland. Anders gezegd: de mannen die investeerden in een toekomst in Nederland zochten hun vrouw buiten de eigen regio.

³² Na zijn dood werd het bedrijf voortgezet door zijn weduwe.

³³ Ontleend aan de gegevens van mevrouw Schrijer-Raeskin.

³⁴ Na het overlijden van Henri Raeskin, trouwde zij met zijn broer Dieudonné.

³⁵ Na zijn dood werd het bedrijf voortgezet door zijn weduwe.

³⁶ Voor Amsterdam konden we dergelijke gegevens niet systematisch achterhalen, omdat een groot aantal Memories van Successie niet bewaard is gebleven. Mogelijk dat verder onderzoek op termijn een vergelijking mogelijk maakt.

³⁷ *Algemeen Rijksarchief (ARA)*, Memories van Successie (MvS) Zuid Holland 1806-1927, 3.06.05, Den Haag.

Tabel 5: Bezittingen van de eigenaren van strohoedenbedrijven in Den Haag bij hun overlijden

Naam	Voornaam	Overleden in DH	MvS	Echtg. Geb.	O.R.G.	
					NL	België
Alexandre	Jean	1885	X	NL	X	—
Beaurieux	Guillaume	1849	X	NL	X	—
Bertrand	Arnold	1856	X	NL	—	—
Colson	Francois Joseph	1879	X	B	X	X
Delissée	Jacques Joseph	?		B/J		
Duchateau	Jean (Jan)	1871	X	B	X	—
Fraigne	Henry, de	1863	X	B/J	—	X
Fraikin	Jacques Joseph	Glons		B/J		
Fraikin	Jean Henri	Bassenge		B/J		
Frénay	Jacques Joseph	1905	X	NL	—	—
Frison	Pierre Felix	1908		NL		
Lanen	Louis	1891	X	NL	X	—
Raeskin	Henri	Bassenge		B/J		
Raeskin	Henri	1850	X	NL	X	—
Raeskin	Dieudonne	1876	X	NL	X	—
Stassart	Jean	?		NL		
Stassart	Pascal	1891	38	NL		
Vallée	Jan Joseph	1897	X	NL	—	—

Bron: *Algemeen Rijksarchief (ARA)*, Zuid-Holland 1806-1927, *Memories van Successie*, 3.06.05. Legenda: B: België; B/J: België, Jekerdal; MvS: *Memorie van Successie*; NL: Nederland; O.R.G.: onroerend goed.

Als de vrouwen uit het Jekerdal niet naar Nederland kwamen om zich definitief te vestigen, hoe zat het dan met de vrouwelijke seizoensarbeiders? Kwamen zij bijvoorbeeld wel voor een aantal maanden naar Nederland om strohoeden te naaien of om als verkoopster te werken in een van de winkels? Het is zelfs mogelijk dat de ondernemers bij voorkeur hun dienstboden in de streek van herkomst werven. Zijn er bewijzen te vinden voor de bewering dat de Jekerstrohoedenbedrijven in Nederland werden bestierd door meesters en meiden?³⁹

In de vreemdelingenregisters van Amsterdam, Den Haag en Rotterdam komen nauwelijks vrouwen uit het Jekerdal voor, maar dat zou te maken kunnen hebben met de onderregistratie van vrouwen in het algemeen.⁴⁰ Maakten zij echter deel uit van het inwonend personeel van de strohoedenbedrijven, dan zou hun inschrijving in het bevolkingsregister meer licht op de zaak kunnen werpen. Daarom namen we opnieuw de bedrijven in Den Haag als voorbeeld - de uitkomsten verschillen overigens nauwelijks van die in Amsterdam - en onderzochten welke vrouwen er buiten de gezinsleden werden ingeschreven (tabel 6). Wanneer we de echtgenotes en dochters van het gezin buiten beschouwing laten, vinden we op deze adressen dienstbodes, modistes,⁴¹ modemaaksters en winkeljuffrouwen of winkeldochters. Bij geen van hen viel er een

³⁸ We hebben geen *Memorie van Successie (MvS)* gevonden. Omdat het register op de MvS over dit jaar niet beschikbaar is, weten we ook niet of er een geweest is.

³⁹ Jan Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee*, 112 (voetnoot 120), 114.

⁴⁰ Leo Lucassen, 'Het einde van een migratieregime: buitenlanders in Holland gedurende de negentiende eeuw', *Holland. Regionaal Historisch Tijdschrift* nr. 2 (2001).

⁴¹ Modistes of modemaaksters zijn vrouwen die modeartikelen - meestal hoeden - voor vrouwen vervaardigen en verkopen.

directe connectie met het Jekerdal te leggen, terwijl een minderheid van de vrouwen in andere plaatsen in België geboren was (cursief in de tabel).

Tabel 6. *Herkomst van inwonend vrouwelijk personeel in de Haagse strohoedenbedrijven 1850-1913*

Naam	Dienstboden	Modistes	Winkeljuffrouwen ⁴²
Alexandre, J.	Doesburg, Nieuwediep, Zierikzee	-	-
Beaurieux, G. wed.	Den Haag	-	Limburg, Maastricht <i>Lanaken</i>
Bertrand, A.	-	-	-
Colson, F.J.	Gelderland, Den Haag (2), Wassenaar	<i>Freignes</i> , Maastricht, Den Haag	<i>Antwerpen</i>
Delissée, J.J. Duchateau, J.	- Den Haag	-	-
Fraigne, H. de	Stompwijk	Reeuwijk, Rotterdam, Vlissingen, <i>Tongeren</i> (2)	Delft, Rotterdam
Fraikin, J.J. Fraikin, J.H. Frénay, J.J.	- - Delft (2), Den Haag, Gouda, Leur, Slochteren, Tiel (4), Vught, onbekend	- - Amsterdam, Den Haag (3) Leeuwarden (2) Princenhage, <i>Brussel</i> , <i>St. Joost ten Node</i>	- Den Haag Aken
Frison, P.F.	-	-	-
Lanen, L.	Den Haag, Utrecht, 's-Gravenzande,	Delft, Den Bosch, Den Haag, Den Helder, Haarlem, Harlingen, Zutphen	Vlaardingen
Raeskin, H. Raeskin, H. Raeskin, D. Stassart, J. Stassart, P. Vallée, J.J.	- Rijswijk Leiden, Den Haag Den Haag - -	- - - - - Maastricht (2), <i>Truiden</i>	- - - - Den Haag -

Bron: HGA, Bevolkingsregister 1850-1913

Die honkvastheid gold niet voor de rijen mannelijke seizoensarbeiders die op de dichtbeschreven bladzijden van het Haagse bevolkingsregister staan vermeld. Hun bakermat was bijna zonder uitzondering de regio tussen Luik en Maastricht; een patroon dat ook opgaat voor andere Nederlandse steden. Het seizoenspersoneel van de Jeker hoedenmakers bestond in de regel dus zonder twijfel uit mannen die uit dezelfde streek als hun baas afkomstig waren.

Van het vroege voorjaar tot de zomer

Ieder voorjaar meldden de seizoenswerkers zich bij de strohoedenfabrikanten in Nederland. Doorgaans kwamen ze tussen het eind van januari en de eerste

⁴² Hieronder ook de winkeldochters, de inwonende vrouwelijke winkelbedienden.

week van maart en keerden aan het begin van de zomer terug naar hun geboortegrond. Bovendien kwam het voor dat zij eerst nog bij werkgevers in andere steden gingen werken alvorens de terugreis te aanvaarden.⁴³ Het ging om een heterogene groep mannen, zeker als we naar de leeftijden en plaatsen van herkomst kijken.⁴⁴ In Amsterdam was de gemiddelde leeftijd van seizoenswerkers in 1850 drieëndertig jaar. Naast de ervaren strohoedenmakers reisden er ook jongens mee die het vak nog moesten leren; een patroon dat we vaker zien bij seizoenswerkers. Martin Joseph Stockis was met zijn dertien jaar de jongste, terwijl Renier Freson nog op zijn tweeënzeventigste de reis van Glons naar Amsterdam ondernam. Voor Rotterdam en Den Haag lag de gemiddelde leeftijd iets lager; daar troffen we wel de jonge, maar niet de oude mannen aan. Tegen het eind van de negentiende eeuw, toen de strohoedenhandel al op zijn retour was, daalde het aantal jonge leerlingen en nam de gemiddelde leeftijd toe. Er was op dat moment geen aanvoer van jonge beginners meer; alleen de ouderen bleven nog komen.

Tabel 7: *Geboorteplaatsen van seizoensmatig werkende strohoedenmakers in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag (1850-1875)*

Geboorteplaats	Amsterdam		Rotterdam		Den Haag	
	1850	1875	1850	1875	1840 ⁴⁵	1875
Bassenge	17	11	14	23	19	3
Glons	30	9	11	3	14	12
Fall et Mheer	2	6	5	0	0	0
Haccourt	4	10	6	9	0	0
Heure-le-Romain	7	1	6	3	0	44
Houtain-St.-Simeon	10	10	7	18	5	18
Millen	0	3	3	8	0	0
Roclinge	15	16	11	7	36	3
Wonck	9	4	12	3	2	0
Rest Jeker	5	10	9	13	24	3
Subtotaal Jeker	97	80	84	87	100	82
Maastricht e.o.	1	13	-	3	-	12
Luik e.o.	2	4	-	3	-	3
Overig	0	3	3	6	-	3
Onbekend	0	-	14	1	-	-
Totaal	100	100	100	100	100	100
N=	227	70	81	89	159	34

Bron: HGA, GAA, Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Politie-archief, Vreemdelingenregistratie, HGA, Registers Afgegeven Binnenlandse Paspoorten 1818-1847.

De geboorteplaatsen van de seizoensarbeiders leggen geen duidelijk patroon bloot (tabel 7). Het was in ieder geval niet zo dat de mannen uit dorp A naar Rotterdam trokken, terwijl dorp B vooral strohoedenmakers aan Amsterdam

⁴³ HGA, BNR 352, Registers Afgegeven Binnenlandse Paspoorten 1818-1847.

⁴⁴ We gebruikten hiervoor de vreemdelingenregistraties in Rotterdam en Amsterdam (vanaf 1850) en Den Haag (vanaf 1875) en de Registers van Afgegeven Binnenlandse Paspoorten in Den Haag (1818-1847).

⁴⁵ Omdat er in Den Haag geen vreemdelingenregisters zijn vóór 1875 gebruikten we de registers van binnenlandse paspoorten in de periode 1831-1839.

leverde. Een verband met de herkomstplaats van de belangrijkste strohoedenfabrikanten lijkt meer voor de hand te liggen. Voor Rotterdam waren vooral twee firma's van belang: Collee (de grootste) en Piron, die in 1850 samen 62 procent van de strohoedenmakers te werk stelden en in 1885 maar liefst 93 procent. De 152 arbeiders die tussen 1875 en 1896 naar Den Haag kwamen, legden een voorkeur aan de dag voor drie van de acht bedrijven: F.J. Colson (34 procent), J.H. Fraikin (18 procent) en J.J. Vallee (16 procent). Het aantal seizoensarbeiders dat deze bedrijven in dienst hadden, varieerde nogal: van een handjevol tot tientallen. De Rotterdamse fabrikant Collee stak in 1875 ver boven zijn collega's uit met 61 arbeiders.

Tabel 8: *Bedrijfs grootte van de belangrijkste strohoedenfabrikanten in Rotterdam en Den Haag op grond van aantallen seizoensarbeiders (1850-1890)*

	1850	1875	1880 (Den Haag) 1885 (Rotterdam)	1890
Rotterdam				
Collee	31	61	35	21
Piron	9	22	16	7
Overige fabrikanten	19	5	0	1
Onbekend	22	1	-	-
Totaal	81	89	51	29
Den Haag				
Colson	6	15	10	8
Frenaij	?	-	8	-
Fraikin	?	7	6	-
Vallee	?	4	5	2
Alexandre	?	3	2	-
Lanen	?	3	3	-
Overige fabrikanten	?	2	-	-
Onbekend	?	-	-	-
Totaal	?	34	34	8

Bron: GAR, Politie-archief, Vreemdelingenregisters en HGA, Politie-archief, Vreemdelingenregisters en Bevolkingsregister (voor het jaar 1850).

Doordat de arbeiders in deze steden in het bevolkingsregister werden ingeschreven op het adres van hun werkgever is het mogelijk de achtergronden van de bazen en knechten te vergelijken. Dit geldt niet voor Amsterdam, omdat de seizoenswerkers daar in kosthuizen of logementen verbleven. Op het eerste oog lijkt de inschatting dat werkgevers hun arbeiders vooral uit hun eigen dorp rekruteerden in Den Haag op te gaan. De meeste seizoenswerkers kwamen daar namelijk uit de geboorteplaats van de grootste fabrikant (Colson), Heure-le-Romain. Bij nadere beschouwing bleek hun netwerk evenwel dorpsoverschrijdend. Zij werkten namelijk niet alleen bij Colson, maar naaiden net zo gemakkelijk strohoeden voor werkgever Vallee (Houtain-Saint-Simeon) en Alexandre (Bassenge). Hetzelfde gold voor de knechten van Collee uit Rotterdam, die vooral uit Bassenge kwamen, terwijl Roclange de basis van de Collees was.

Strohoedenfabrikant van Hare Majesteit

We weten nu waar de bazen en hun knechten vandaan kwamen, maar nog weinig over de strohoedenbedrijven zelf en nog minder over de mensen die er hun inkopen deden. In de drie grote steden waren de winkels gevestigd in de belangrijkste winkelstraten, waaruit valt af te leiden dat het om luxeartikelen ging, die werden verkocht aan mensen uit de midden- en hogere klasse. In Den Haag frequenteerden zij de Spuistraat en de Veenestraat, in Amsterdam de Kalverstraat en in Rotterdam de Hoogstraat. In al deze straten eisten de Jeker-winkeliers hun plaats op naast autochtone (stro)hoedenmakers. Zoals onderstaande tabellen (9 en 10) laten zien, domineerden zij deze branche tot het einde van de negentiende eeuw.

Tabel 9: *Herkomst van strohoedenfabrikanten in Amsterdam (1825-1905).*

Herkomst	1825	1845	1865	1885	1905
Nederland	25		23	6	20
Jekerdal/					
België	75	92	68	61	20
Onbekend		8	9	33	60
Totaal	100	100	100	100	100
N=	4	12	44	18	5

Bron: GAA, Bevolkingsregister en Adresboeken (1825-1925).

Tabel 10: *Herkomst van strohoedenfabrikanten in Den Haag (1853-1910).*

Herkomst	1853	1865	1885	1905	1910
Nederland		12		40	50
Jekerdal/					
België	88	88	100	40	50
Onbekend	12			20	
Totaal	100	100	100	100	100
N=	8	8	9	10	4

Bron: HGA, Bevolkingsregister en Adresboeken (1853-1949).

Hoe succesvol de afzonderlijke strohoedenfabrikanten waren, valt minder eenvoudig te achterhalen. Voor de grote strohoedenbedrijven zoals die van Vivario (Amsterdam), Colson (Den Haag) en Collee (Rotterdam) valt het succes af te meten aan de grote aantallen seizoenarbeiders die ze tewerkstelden en de lange periode dat hun naam de winkelpanden sierde. Voor de kleinere bedrijven beschikken we over minder gegevens. Wat we wel weten, is dat veel bedrijven succesvol genoeg waren om te adverteren in de lokale kranten.⁴⁶ Daarmee stuitten we op een belangrijke bron van informatie. Zo plaatste J. Fraikin in april 1844 in het *Dagblad van 's-Gravenhage* een advertentie om de opening van zijn winkel aan te kondigen. Hij maakte reclame voor zijn grote en fraaie assortiment stro-

⁴⁶ GAA, Onderwerpcatalogus, Handel en Nijverheid N XIII; HGA, Advertenties 1710-1950. Met dank aan de heer S. Veldhuijzen die ons op deze bron attendeerde.

Advertentie van strohoedenfabrikant P. Furnelle omstreeks 1810. (Foto coll. Gemeentearchief Amsterdam)

hoeden, die hij niet alleen in zijn werkplaats liet maken, maar ook uit Parijs importeerde. Bovendien informeerde hij de potentiële damesklanten dat zij hun oude hoedjes ook naar hem toe konden brengen. Hij zou ze dan wassen en modelleren naar de laatste mode, zodat ze er weer als nieuw uitzagen. De tekst van de advertentie die P. Furnelle een paar decennia daarvoor in een Amsterdamse krant plaatste, week nauwelijks van die van Fraikin af.

Uit wel meer advertenties blijkt dat de bedrijvigheid in de strohoedenbranche meer omvatte dan het maken of importeren van strohoeden. Hoedjes die in voorgaande seizoenen waren aangeschaft, konden worden verfraaid door ze te wassen, te verven en te versieren met linten, veren, bloemen en allerlei borduurwerk. Geen hoeden dus die door de gewone man of vrouw werden gedragen. Daarop wijst ook het predikaat hofleverancier dat een aantal keren in advertenties stond vermeld. Vooral nog achterhaalden we vier 'hof-stroohoedenfabrikanten': J. Beaurieux in Amsterdam en de firma's W. Beaurieux, Madame Andreoli Colson en S. Duchateau in Den Haag. Tegenwoordig krijgt een bedrijf die titel wanneer het honderd jaar bestaat, maar in de negentiende eeuw lag dat anders. Hoewel het - evenmin als nu - niet betekende dat een zaak daadwerkelijk goederen aan de koninklijke familie leverde, moest men wel een goede reputatie hebben, evenals een groot assortiment.⁴⁷

⁴⁷ M.R. van der Krogt, Hofleveranciers in Nederland. *Als we zeiden: 'dat heeft de Koningin ook gehad, dan vloog het de deur uit.'* (Amsterdam 1985) 10, 19.

Een andere manier om iets over de welstand van een strohoedenmaker te weten te komen is via een Memorie van Successie.⁴⁸ Deze werd na iemands dood opge maakt indien de erfgenamen successiebelasting moesten betalen. Dat was het geval als de waarde van de erfenis na aftrek van schulden meer dan driehonderd gulden bedroeg. Vóór 1878 hoefde men geen belasting te betalen als er alleen erfgenamen in rechte lijn (kinderen, kleinkinderen, achterkleinkinderen) waren. Vanaf 1878 waren ook de erfgenamen in rechte lijn belast, maar alleen als de erfenis (na aftrek van schulden) meer dan 1000 gulden bedroeg. Het aantal memories met een gedetailleerde beschrijving van de erfenis is dus helaas vóór 1878 een stuk kleiner dan daarna.

Welke gegevens zijn er aan de Memorie van Successie te ontlelen? Allereerst het onroerend goed waarover de overledene beschikte: gedetailleerde gegevens over verdere bezittingen werden alleen opgenomen wanneer er successierecht verschuldigd was, dus als de erfenis, na aftrek van schulden, meer dan 300 gulden waard was. Van de achttien Haagse fabrikanten uit tabel 4 achterhaalden we 11 memories van successie. Acht van hen beschikten ten tijde van hun overlijden over onroerend goed. De omvang van het bezit varieerde uiteraard. Zo bezat Guillaume (Willem) Beaurieux († Den Haag 1849) bij zijn overlijden een huis met erf en tuin aan de Zuidzijde van de Spuistraat,⁴⁹ terwijl Francois Joseph Colson niet alleen huizen in Den Haag had (Korte Poten en Koediefstraat), maar ook onroerend goed in zijn geboorteplaats Heure-le-Romain.⁵⁰ De waarde van de verschillende erfenissen liep eveneens uiteen. Sommige erflaters lieten hun familieleden slechts enkele persoonlijke bezittingen na (één keer werden zelfs postduiven genoemd) of schulden. Andere erfgenamen daarentegen beschikten over een niet onaanzienlijk batig saldo. Zo liet Nicolaas Vivario, die in 1832 in Amsterdam overleed, zijn erfgenamen 2.413,80 gulden na,⁵¹ een groot bedrag wanneer we bedenken dat een gemiddeld dagloon van een geschoolde arbeider in die tijd de gulden niet te boven ging. Zijn erfenis omvatte onder meer een huis in de Nieuwstraat (1100 gulden) en strohoeden, hoedenstro en gereedschap ter waarde van 487 gulden. De kroon spande evenwel de nalatenschap van Jean Duchateau († Den Haag 1871), die maar liefst 28.827,77 gulden bedroeg.⁵² Duchateau was ten tijde van zijn overlijden overigens niet meer actief als strohoedenfabrikant en we vonden dan ook nauwelijks sporen van handel terug. Wel zien we dat hij geld heeft geleend aan zijn collega J. Alexandre; in het rijtje mensen die bij hem in het krijt stonden, troffen we verder geen streekgenoten meer aan.

Interessanter nog zijn de beschrijvingen van de erfenissen van mannen die in het harnas van de strohoedenmakerij zijn gestorven. Ook al lieten zij, zoals

⁴⁸ Gegevens over de Memories van Successie zijn ontleend aan:
<http://www.archief.nl/rad/genealogie/index.htm>.

⁴⁹ ARA, MvS Zuid-Holland, 3.06.05, inv. nr. 3657.

⁵⁰ ARA, MvS Zuid-Holland, 3.06.05, Den Haag.

⁵¹ Rijksarchief Noord-Holland (RANH), Belastingkantoor Amsterdam, Memories van Successie, inv. nr. 388.

⁵² ARA, MvS Zuid-Holland, 3.06.05, Den Haag.

Jean Elie Theodore Auguste Dothée († Amsterdam 1890), alleen maar schulden na,⁵³ dan achterhalen we in ieder geval bij wie, zodat hun handelsnetwerk valt te reconstrueren. Voor vier strohoedenfabrikanten, allen overleden in de laatste vijftien jaar van de negentiende eeuw, viel dat te doen. Zij bestreken precies het gebied waar strohoedenmakers zich vestigden: Nederland, België (Brussel), Frankrijk (Parijs) en Duitsland (Hannover). De vijftien handelspartners van wie Dothée goederen had gekocht, kwamen overwegend uit Parijs (11). Aan de namen viel niet af te lezen of het om streekgenoten of Franse bedrijven ging, behalve in het geval van een zekere J. Dothée. Daarnaast had hij twee handelspartners in Brussel en twee in Amsterdam, onder wie Vivario. Ook van Jean Alexandre († Den Haag 1885) blijft onbekend aan wie hij hoeden leverde, wel dat hij van collega Collee uit Rotterdam stro kocht ter waarde van 4,75 gulden.⁵⁴ Bij zijn stadsgenoot F.J. Colson († Den Haag 1879) vonden we een lijst met bedrijven (voornamelijk in Parijs) van wie hij allerhande goederen kocht. Niet alleen hoeden, ook bloemen, linten en fluweel om de hoeden te versieren. Samen met de categorie 'andere mode-artikelen' ging het de eerste zeven maanden van 1879 om een post van maar liefst 21.000 gulden. De door hem geleverde hoeden (en modistes) waren daarentegen niet uitgesplitst naar de bedrijven die tezamen zo'n 24.000 gulden bij hem in het krijt stonden. J.J. Rouma († Amsterdam 1895) tenslotte was de enige strohoedenfabrikant die ook winkelgoederen betrok uit Duitsland (Hannover), naast Amsterdam (onder meer van Vivario), Den Haag en Brussel.⁵⁵

Het overlijden van deze strohoedenfabrikanten in de laatste decennia van de negentiende eeuw markeerde de neergang van deze industrie in Nederland. In het begin van de twintigste eeuw waren de meeste strohoedenwinkels uit het straatbeeld verdwenen, hoewel de Belgische invloed toen nog steeds merkbaar bleef. Zo bestond het personeel van een in Amsterdam gevestigde strohoedenfabriek omstreeks 1912 geheel uit vreemdelingen. In Rotterdam wachtte men in datzelfde jaar de komst van dertig à veertig Belgische mannen die er vroeger jaarlijks plachten te werken echter niet meer af. In de strohoedenfabriek in de Maastad naaiden Rotterdamse meisjes de hoeden voortaan machinaal. Daar waren geen Jeker-mannenhanden meer voor nodig.⁵⁶

Immigranten-ondernemerschap in vergelijkend perspectief

Wij willen ons betoog tot slot enigszins verbreden door na te gaan in hoeverre de activiteiten van de Belgische strohoedenmakers passen in de theorievorming over etnisch ondernemerschap, om vervolgens een vergelijking te maken met andere immigranten-ondernemers in het negentiende-eeuwse Nederland. In migratiestudies is, met name in de Verenigde Staten, vanaf de jaren zeventig

⁵³ RANH, MvS Amsterdam, inv. nr. 880.

⁵⁴ ARA, MvS Zuid-Holland, 3.06.05, Den Haag.

⁵⁵ RANH, MvS Amsterdam, inv. nr. 940/3504.

⁵⁶ *Staatscommissie over de werkloosheid*, VI. Verslag van de vijfde subcommissie (Den Haag 1913) 129-130.

Rekening van hofleverancier J. Beurieux en Zoon, Amsterdam 1832. (Foto coll. Gemeentearchief Amsterdam)

een groeiende belangstelling waarneembaar voor het zelfstandig ondernemerschap van immigranten, met een sterke nadruk op de etnische achtergrond. In de meeste studies wordt dan ook niet gesproken over immigranten-ondernemerschap, maar over etnisch ondernemerschap. Recentelijk hebben zowel historici als sociale wetenschappers benadrukt dat aan dit concept een aantal problematische vooronderstellingen ten grondslag ligt.⁵⁷ Zo wordt vaak alleen aandacht besteed aan etnische kenmerken, dat wil zeggen kenmerken die gerelateerd zijn aan de cultuur in het gebied van herkomst van migranten. Ook wordt vaak vergeten dat het ondernemerschap van immigranten wel degelijk overeenkomsten vertoont met dat van autochtonen en tevens sterk wordt beïnvloed door de structuur van de ontvangende samenleving.⁵⁸ We moeten daarom veel kritischer zijn in het benoemen van bepaald gedrag als 'etnisch'. Daartoe maken wij in navolging van onder meer de Amsterdamse antropoloog Jan Rath een onderscheid naar de volgende vijf aspecten: de herkomst van de ondernemer, diens (of haar) economische strategie, de herkomst van het personeel, de herkomst van de klanten en de aard van het product. Bij immigranten-ondernem-

⁵⁷ I. Light en C. Rosenstein, *Race, ethnicity and entrepreneurship in urban America* (New York 1995); Nancy Green, *Ready-to-wear. Ready-to-go: a century of industry and immigrants in Paris and New York* (Durham 1997); en Jan Rath (red.), *Immigrant businesses. The economic, political and social environment* (Houndmills/New York 2000).

⁵⁸ Zie in dit verband ook Leo Lucassen en Wim Willems (red.), *Op weg naar de stad. Over de integratie van migratie en stadsgeschiedenis. Themanummer van het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis (TvSG) no. 4* (2000) 237-244, aldaar 240-242.

mers lijkt sprake van twee categorieën: degenen die zich beperken tot de eigen (lokale) etnische groep en goedkope producten aanbieden en degenen die zich op een algemeen publiek richten (vaak in een wat hoger marktsegment) en niet gebonden zijn aan een specifieke vestigingsplaats van migranten uit hetzelfde gebied.⁵⁹

Richten we de blik op Belgische strohoedenmakers in het negentiende-eeuwse Nederland, dan passen zij deels in de tweede variant. Het door hen geleverde product was niet specifiek Belgisch (of Jekers); het werd immers ook in Duitsland, Zwitserland, Italië, Engeland, China en Japan geproduceerd en was sterk afhankelijk van de modetrends in Parijs. Bovendien richtten zij zich niet op Belgische immigranten in Nederland. Toch waren er ook wel etnische aspecten te onderscheiden. Om te beginnen de nauwe relatie tussen de ondernemers en hun (seizoensmatige werkende) personeel, beide uit dezelfde regio afkomstig. Verder valt hun economische strategie als etnisch te karakteriseren. Zij wisten in korte tijd de markt in strohoeden te veroveren en hielden deze ook lange tijd in eigen hand. Die situatie wordt wel aangeduid met de term 'nichevorming'.⁶⁰

Of de productie van strohoeden in Nederland van meet af aan in Belgische handen was, hebben we niet kunnen achterhalen. Uit een in 1819 gehouden enquête weten we dat er in Nederland, met name in Noord-Holland, Limburg, Zuid-Holland en Friesland, reeds 111 producenten waren die aan 234 mannen en vrouwen werk boden. Wie dat waren, vermeldt de enquête helaas niet, maar wij vermoeden dat er ook Nederlanders onder waren. De enige die bij naam wordt genoemd is een Jeker-fabrikant, namelijk P. Nottet die in 1819 te Amsterdam als informant optrad. De hoofdstad telde in dat jaar zestien fabrikanten die met seizoensarbeiders werkten, zeer waarschijnlijk afkomstig uit het Jekerdal.⁶¹ In Rotterdam, waar we al vanaf 1808 over adresboeken beschikken, domineerden Belgische strohoedenfabrikanten de markt vanaf de jaren dertig van de negentiende eeuw en niet lang daarna hadden alle Nederlandse concurrenten zich teruggetrokken. Voor zover wij hebben kunnen nagaan, gingen zij nauwelijks economische banden aan met anderen en verkavelden zij de markt onderling, net als de Italiaanse ijscomakers een eeuw later.⁶²

Het proces van strovlechten, dat aan het fabriceren van strohoeden voorafging, is in de eerste helft van de negentiende eeuw in Nederland evenwel nooit op grote schaal beoefend. Weliswaar had de Hollandsche Huishoudelijke Maatschappij in 1806 een prijsvraag uitgeschreven om de stronjverheid ook in

⁵⁹ Wij volgen hiermee de tweedeling tussen 'local-ethnic' en 'non-ethnic, non-local' van Trevor Jones, Giles Barrett en David McEvoy, 'Market potential as a decisive influence on the performance of ethnic minority business', in: Rath, *Immigrant businesses*, 37-53.

⁶⁰ Marlou Schrover, 'Potverkopers, vijlenkappers, winkeliers en stukadoors. Nichevorming onder Duitse migranten in de negentiende-eeuwse stad Utrecht', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000) no. 4, 281-305.

⁶¹ D. Damsma, J.M.M. de Meere en L. Noordegraaf (red.), *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw. Supplement* (Den Haag 1979) 356.

⁶² Frank Bovenkerk, Anne Eijken en Wiesje Bovenkerk-Teerink, *Italiaans ijs. De opmerkelijke historie van Italiaanse ijsbereiders in Nederland* (Meppel 1983).

De strohoedenfabriek Damave aan de Mient in Alkmaar omstreeks 1900. (Foto coll. Regionaal Archief Alkmaar)

Nederland in te voeren, maar de vereniging met België, waar deze industrie op grote schaal werd beoefend, had dit plan overbodig gemaakt.⁶³ Na de afscheiding van België werd het onderwerp weer actueel, niet in de laatste plaats omdat de strovlechterij aan veel vrouwen en kinderen werk kon verschaffen. Zo werd in 1865 berekend dat de "vier ton gouds" die jaarlijks aan de import van vlechtwerk uit de omliggende landen (drie ervan vloeiden naar België) werd besteed, beter door het *eigen volk* kon worden verdiend en genoten.⁶⁴ Wat de in 1865 genomen initiatieven uiteindelijk voor de Nederlandse stroindustrie hebben betekend is (nog) niet duidelijk. Het bleek evenwel een illusie te denken dat de invloed van de Jekerfabrikanten eenvoudig terug te dringen was.

⁶³ De eerste Nederlandsche strovlechterij te Amsterdam, practisch toegelicht door den heer Dieudonné (Utrecht 1866) 3.

⁶⁴ *Ibidem*, 4-5. Hiervoor werd advies gevraagd aan experts uit de omliggende landen, zoals Zwitserland, Engeland en Saksen.

*'De magtige stroo-nijveren van Belgisch Limburg, in Nederland gevestigd, meest allen verbonden door zeer naauwe familie-betrekkingen en familie-aangelegenheden, vormen als het ware het net, waarin de Stroo-Nijverheid in Nederland ten voordeele onzer Zuidelijke naburen, en met uitsluiting van Nederlands eigen kinderen, vast en hecht gevlochten zit.'*⁶⁵

De band met het gebied van herkomst werd niet alleen onderhouden door de jaarlijkse komst van trekarbeiders, maar ook door de aanvoer van vlechtwerk en halffabrikaten uit het Jekerdal, dat daar 's winters met name door vrouwen en kinderen werd geproduceerd. Het heeft er daarom veel van weg dat de strohoedenmakers hun migratienetwerken gebruikten en aldus *sterke banden* ontwikkelden voorzover het ging om de markt, krediet en de beschikking over grondstoffen en arbeid.⁶⁶ Deze kenmerken waren verre van uniek voor strohoedenmakers en golden ook voor andere immigranten-ondernemers die zich gedurende de negentiende eeuw in Nederland vestigden, zoals stukadoors uit Oldenburg, winkeliers uit Westfalen, pottenverkopers uit Nassau en schoorsteenvegers uit Ticino en Piemonte.⁶⁷ Een algemene beschouwing van dit fenomeen vinden we in een recente publicatie van Marlou Schrover, waarin zij een aantal Duitse migrantengroepen in Utrecht heeft vergeleken. Als stimulerende factoren noemt ook zij het verkopen van een specialistisch product en het werken met seizoensarbeiders uit het herkomstgebied. Bij groepen voor wie dat niet opging, zoals Duitse bakkers en kleermakers in Amsterdam, waren de onderlinge banden veel zwakker.⁶⁸ Daarbij definiëren we 'zwak' als volgt: weinig huwelijken binnen de eigen groep, geen duidelijke relatie tussen de herkomstregio van de ondernemers en dat van het personeel, geen bezittingen in het gebied van herkomst en geen dominante positie binnen een bepaald beroep.

Dat laatste gold zeker niet voor de *Westfaalse handelaren* uit het Münsterland, die reeds vanaf de zeventiende eeuw als 'lapjespoepen' of 'pakkendragers' hun waren in Nederland en andere delen van Noord-Europa aan de man (of beter gezegd aan de vrouw) brachten. Deze groep is interessant, omdat zij net als de strohoedenmakers in de loop van de negentiende eeuw in de meeste Nederlandse steden winkels openden en met hun textiel- en manufacturen een duidelijk stempel drukten op deze vorm van detailhandel. In de literatuur over deze groep, waaruit een aantal grote winkelimperies voortkwam (C&A, Vroom en Dreesman, Peek en Cloppenburg), blijkt dat zij lange tijd de band met het herkomstgebied aanhielden en zich pas geleidelijk definitief in Nederland vestigden. Zeker in de beginfase van hun verspreiding over Nederland huwden

⁶⁵ *Ibidem*, 14.

⁶⁶ Het onderscheid tussen *sterke* en *zwakke* banden bij immigrantengroepen ontleen wij aan Granovetter. Voor een toepassing van deze typologie, zie Henk Flap, Adem Kumcu en Bert Bulder, 'The social capital of ethnic entrepreneurs and their business success', in Rath (red.), *Immigrant businesses*, 142-161.

⁶⁷ Schrover, 'Potverkopers'; Ad Knotter, *Economische transformatie en arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle 1991); Oberpenning, *Migration und Fernhandel*; Piet Lourens en Jan Lucassen, *Arbeitswanderung und berufliche Spezialisierung: die Lippischen Ziegler im 18. und 19. Jahrhundert* (Osnabrück 1999).

⁶⁸ Leo Lucassen, 'Het einde van een migratieregime'.

zij vrouwen uit hun regio van herkomst, keerden zij jaarlijks enkele malen naar hun geboortedorp terug en bezaten zij zowel daar als in Nederland onroerend goed.⁶⁹

Het onderzoek naar deze winkeliers in Nederland heeft zich echter vooral gericht op succesvolle ondernemers. Bovendien is er tot op heden geen systematisch onderzoek gedaan naar de band van de veel grotere groep Münsterse winkeliers met hun herkomstgebied, alsmede de veranderingen die daarin in de loop van de negentiende eeuw zijn opgetreden.⁷⁰ In dit artikel, waarin we geen principieel onderscheid hebben gemaakt tussen kleine en grote ondernemers, hopen wij duidelijk te hebben gemaakt dat de relatie tussen ondernemers en hun geboorteregio minder eenduidig was dan veelal wordt aangenomen en hun vestigingsproces derhalve vele varianten kende. Zo bleken er binnen de groep van Belgische strohoedenmakers opmerkelijke verschillen in de mate waarin men de band met de herkomstregio aanhield. Dat viel onder meer te illustreren aan de hand van het huwelijksgedrag. Degenen met de sterkste banden, namelijk zij die met een vrouw uit het Jekerdal trouwden en er vaak op latere leeftijd naar terugkeerden (of er feitelijk bleven wonen), waren in de minderheid en vormden als we op de Haagse cijfers afgaan (tabellen 4 en 5) ongeveer een derde van het totaal. Deze subgroep liet ook geen onroerend goed in Nederland na en belegde zijn geld in het herkomstgebied. De meerderheid trouwde daarentegen wel met een Nederlandse vrouw, wat in vrijwel alle gevallen het begin was van een definitieve vestiging in Nederland en het geleidelijk loslaten van de band met het Jekerdal, met uitzondering van de arbeidsrekrutering.⁷¹

Een van de zaken waarover wij bijzonder weinig aan de weet zijn gekomen, zijn de arbeidsverhoudingen tussen de bazen en hun personeel, met name door het ontbreken van beschrijvingen van het alledaagse leven en werken van de strohoedenmakers in Nederlandse steden. Vooralsnog moeten we het doen met een analogie met een groep die op een aantal punten sterk op de strohoedenmakers lijkt: de Oldenburger stukadoors. Net als de strohoedenmakers vestigden zij zich in de loop van de negentiende eeuw in een aantal Nederlandse steden. Deze ondernemers kwamen uit een klein gebied, met name uit dorpen (zoals Wardenburg, Littel en Hatten) aan het riviertje de Lethe, direct ten zuiden

⁶⁹ Oberpenning, *Migration und Fernhandel*, 348-354; en R. Mielliet, 'Westfaalse ondernemers en de opkomst van het Nederlandse grootwinkelbedrijf tot circa 1920', in: *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek* 3 (1986) 135-157.

⁷⁰ Dit constateert ook Oberpenning, wier onderzoek veel breder van opzet is. Zij concentreert zich echter op de achttiende eeuw en heeft geen systematisch onderzoek gedaan naar het vestigingsproces van winkeliers in Nederland (zie pp. 344-354).

⁷¹ Nader onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre deze Haagse cijfers ook voor andere steden golden.

van de stad Oldenburg.⁷² Zij specialiseerden zich in het witten van huizen gedurende de schoonmaaktijd in het voorjaar en het maken van gipsen plafonds, waarvoor zij tot het einde van de negentiende eeuw vrijwel uitsluitend gebruik maakten van seizoensarbeiders uit de herkomstregio. Het hoogtepunt van hun activiteiten lijkt, net als bij de strohoedenmakers (zie tabel 8), in de jaren zeventig te hebben gelegen. Door de veranderende mode (olieverf, behang), concurrentie van Nederlandse stukadoors (dikwijls van Oldenburger afkomst) en de vraag naar arbeid in Noord-Duitsland, kwam omstreeks 1890 een einde aan hun seizoensmatige trek naar Nederland.

Net als de strohoedenmakers woonden zij gedurende de winter in hun geboortestreek en kwamen zij vanaf het voorjaar voor een beperkt aantal maanden naar Nederland, met als verschil dat het seizoen van de stukadoors twee periodes kende: het witten in de maanden maart-juni en het maken van plafonds in het najaar. Daarnaast maakten zij, waarschijnlijk in de winter, in hun geboortestreek sjablonen voor figuren op de gipsen plafonds. Onder meer dankzij beschrijvingen van Duitse dominees van de *Innere Mission*, die allerlei trekarbeiders in Nederland opzochten, hebben we enig inzicht gekregen in de verhoudingen tussen deze seizoensarbeiders en hun in Nederland woonachtige bazen. Anders dan bij de steenbakkers uit Lippe, die als groep werk aannamen tegen een vaste prijs, en de marskramers uit het Münsterland, die zich in compagnieën verenigden, werkten de stukadoors in de regel tegen een individueel uurloon. Om de verdiensten te maximaliseren werkten de meesten veel langer dan acht uur per dag. Op grond van een boekje waarin iedere arbeider het soort werk en het aantal uren noteerde, rekende de baas aan het einde van de maand met hem af. Zij reisden in groepen en werkten soms in grote aantallen bij een en dezelfde baas. In Amsterdam wordt zelfs het aantal van honderd genoemd, maar dat lijkt een grote uitzondering. Gezien het grote aantal parallellen tussen deze stukadoors en de strohoedenmakers, gaan wij er vooralsnog vanuit dat ook hun arbeidsverhoudingen veel overeenkomsten hebben vertoond, waarbij het strikte onderscheid tussen bazen en knechts en het werken tegen uurloon de belangrijkste aspecten vormden.

Tot besluit

Als het gaat om nichevorming van immigrantenondernemers in de negentiende eeuw vormen de activiteiten van Belgische strohoedenmakers in Nederland een veelzeggend voorbeeld. In die tijd kwam de concentratie van nieuwkomers uit een duidelijk afgebakende regio in een specifieke branche veelvuldig voor. De kiem voor nichevorming werd gelegd in de tweede helft van de achttiende

⁷² Jan Lucassen, *Naar de kusten*, 98 en 373; Knotter, *Stedelijke transformatie*, 317, noot 30. Voor goede beschrijvingen van hun werkzaamheden en arbeidsverhoudingen hebben we gebruik gemaakt van de volgende twee artikelen: Wolfgang Stelljes, 'Der Hollandgang der Wardenburger Stukkateure', in: *Mitteilungsblatt der Oldenburgischen Landschaft* 91 (2. Quartal 1996) 12-14; en idem, *Wardenburg. Ein Lesebuch zur Geschichte einer Gemeinde im Oldenburger Land* (Oldenburg 1995) 186-202.

Mathieu Raskin en zijn vrouw Maria van der Ven en hun zontje uit Sneek omstreeks 1860.
(Foto Particuliere coll. mevr. Schrijer-Raskin)

eeuw, met een hausse tussen 1850 en 1880 en een neergang aan het einde van de negentiende eeuw, met de opkomst van de massaproductie van consumptiegoederen. Wat ons op de vraag brengt welk nieuw licht de analyse van deze groep werpt op de geschiedenis van nichevorming. Om te beginnen onderstreept de ontwikkelingsgang van strohoedenmakers dat de concentratie in een bepaalde branche, in weerwil van heemkundige interpretaties, in de regel tamelijk toevallig ontstond en zich door een proces van specialisering gaandeweg een niche ontwikkelde.⁷³ Er mag in de literatuur veelvuldig zijn geweest op de unieke bodemgesteldheid van het Jekerdal, zo'n finalistische verklaring snijdt op de keper weinig hout.

Onze studie heeft tevens duidelijk gemaakt dat een onderscheid nodig is tussen migrantenondernemers die *met* seizoensarbeiders werkten, zoals strohoedenmakers, en degenen *zonder*, zoals Duitse bakkers of winkeliers. In het eerste geval was de band met het gebied van herkomst veel nauwer en zagen we een vrijwel volledige afsluiting van de niche ten opzichte van autochtonen. Zowel de verkoop als productie, in het gebied van herkomst alsook in Nederlandse steden, was in handen van de eigen groep. Met uitzondering van de vlechterij in het Jekerdal waren vrouwen opvallend afwezig.

Wat de geschiedenis van strohoedenmakers verder leert, is dat er, ondanks de hechte banden tussen producenten/verkopers in Nederland en hun herkomstgebied, een duidelijke tweedeling bestond tussen mannen die met een vrouw uit het Jekerdal huwden en degenen met een Nederlandse vrouw. De eersten

⁷³ Lourens & Lucassen, *Arbeitswanderung und berufliche Spezialisierung*.

bleven zich oriënteren op het herkomstgebied; iets wat we tegenwoordig onder de noemer 'transnationalisme' zouden brengen. Dat kwam onder meer tot uitdrukking in het aanhouden of zelfs uitbreiden van bezit (grond, woningen) en retourmigratie na afloop van de carrière in Nederland. Het huwen van een Nederlandse vrouw was meer een op definitieve vestiging in Nederland gerichte strategie. Die mannen bleven weliswaar grondstoffen en arbeiders uit het Jekerdal betrekken, maar keerden niet terug. Voor hen lag de toekomst en die van hun kinderen in Nederland. Voor onderzoek naar zulk soort niches is het derhalve nodig het huwelijksgedrag en de banden met het gebied van herkomst nauwkeurig in kaart te brengen. Het gebruik van notariële akten lijkt daarbij onontbeerlijk.

We mogen dan een aardig beeld hebben gekregen van de activiteiten van Belgische strohoedenmakers in Nederland, dit artikel vormt slechts een begin. Het onderwerp is zonder twijfel een monografie waard. Zo is er over de arbeidsverhoudingen, in het gebied van herkomst alsook in Nederland, bijvoorbeeld nog weinig bekend. Ook is, naar analogie van de studie van Oberpenning naar winkeliers uit Münsterland, meer informatie nodig over Jekerse mannen die hebben getracht zich als zelfstandig ondernemer te vestigen. Wie zijn daar uiteindelijk in geslaagd – denk aan de Vivario van de openingsscène – en wie niet? En waarom? Wie de Jekervallei betreedt, komt als vanzelf op nog niet geëxploreerde paden terecht. Dat verklaart ons pleidooi voor nader onderzoek.

Bijlage 1

Bestemmingen van strohoedenmakers uit het Jekerdal (1750-1890)

Voor de reconstructie van plaatsen waar strohoedenmakers uit het Jekerdal vanaf het einde van de achttiende eeuw winkels en werkplaatsen begonnen, hebben wij zowel bronnen in de plaats van bestemming als in de plaats van herkomst bestudeerd. Voor het eerste zijn Adresboeken nageplozen, aangevuld met gegevens uit de archieven van de Burgerlijke Stand en het Bevolkingsregister. Wij hebben ons daarbij gericht op de Nederlandse provinciale hoofdsteden, alsmede op Rotterdam en Amsterdam.

Daarnaast zijn we nagegaan naar welke plaatsen strohoedenmakers vanuit hun geboortedorpen vertrokken, waarbij we ons hebben beperkt tot de jaren waarover systematische gegevens beschikbaar zijn in de vorm van paspoortregisters (1796-1810), die worden bewaard in de rijksarchieven van Luik en Maastricht. De belangrijkste resultaten zijn weergegeven in tabellen 2 en 3 in de tekst.

Tabel 11: Vroegste vermeldingen van strohoedenbedrijven in provinciale hoofdsteden¹, Amsterdam en Rotterdam, in chronologische volgorde

Utrecht	{1749}	Arnoldus Gielson uit Gain. ²
Amsterdam	{1802}:	Joseph Gaigné, * Bassenge ca. 1776 ³
	[1795]:	Jan Notte van Rukkelingen, ca. 1767
Groningen	{1850}:	Henri Raeskin, * Fall et Mheer 1821 ⁴
	{1799}:	Gilles du Chateau, * 1754
Leeuwarden	{1815}:	Nicolaas du Chateau, * Wonck ca. 1785 ⁵
Rotterdam	{1821}:	Joseph Mathot, Roclenge 1783
Haarlem	{1823}:	Gilles Frison, Glons 15-3-1792 ⁶
Den Haag	{1830}:	Jean Duchateau, * Wonck ca. 1800, Henri Raeskin, * Bassenge ca. 1770 ⁷
Assen	{1834}:	Hendrik Jozef Moris, * Eben-Emael 1810 ⁸
Arnhem	{1851}:	J. Rossaij (en Fraikin, G.) ⁹
Maastricht	{1855}:	J. Botty, Lhoest-Halen, V. Pisart. ¹⁰
Zwolle	{1857}:	J.M.Kofflard * De Winkel 13-10-1835 ¹¹
Den Bosch	{1865}:	Pierre Joseph Ruette, * Bassenge 5-10-1832 ¹²

- ¹ Met uitzondering van Middelburg waar wij geen onderzoek hebben gedaan.
- ² *Het Utrechts Archief*, inv.nr. 2033, Alfabetische lijst der nieuwe burgers 1701-1828, deel 2a.
- ³ *GAA, Burgerlijke Stand*, Index op bruiden/bruidegoms ondertrouwakten tot 1811: Bassenge: 650/40, Rukkelingen: 640/121 en 651/368. Bij Gaigné staat in de ondertrouwakte het beroep vermeld, bij Jan Notte niet, maar uit de vertrekregisters van Maastricht weten we dat Jan Notte eind jaren negentig naar Nederland vertrok.
- ⁴ *Groninger Archieven*, Bevolkingsregister 1850-1860; *Adresboek of naamregister van fabrikanten, kooplieden, winkeliers, notarissen, makelaars, enz. enz. te Groningen*, 1854. In het register van buitenlandse paspoorten vonden we in 1799 en 1801 een Gilles du Chateau die naar Maastricht, respectievelijk Luikerland vertrok. Er staat geen beroep vermeld, dus we kunnen niet met zekerheid zeggen of het hier een strohoedenmaker betrof. Het lijkt wel waarschijnlijk. Bovendien vonden we in het paspoortregister van Luik een Gilles du Chateau die in 1796 op 42-jarige leeftijd naar Brabant vertrok, samen met twee jonge kinderen (*Archives de l'État à Liège*, Fonds Français, Milmort).
- ⁵ *Gemeentearchief Leeuwarden*, inv.nr. K48, *Register der patentschuldigen in de gemeente van Leeuwarden voor de jaren 1815*; huwelijksakte Nicolaas du Chateau en Maria Elizabeth Lenssen van 1 januari 1815, *Handels-adresboek van Leeuwarden naar alfabetische volgorde*, 1862.
- ⁶ Voorlopige gegevens van Jaap Vogel, ontleend aan het *Haarlemse Adresboek* van 1856 en het *Register gekomen en vertrokken personen 1821-1850*.
- ⁷ HGA, gegevens ontleend aan de Volkstelling van 1830.
- ⁸ *Gemeentearchief Assen*, Bevolkingsregister 1834, 18e afd., 98-105.
- ⁹ *Gemeentearchief Arnhem*, *Adres- en zak- en jaarboek voor Arnhem en Velp voor het jaar 1855*. In Arnhem is het BR in de Tweede Wereldoorlog verwoest. Huwelijksakte J. Rossay X Derksen op 13-9-1851/163.
- ¹⁰ *Gemeentearchief Maastricht*, *Le guide impartial du voyageur à Maastricht ou indicateur général de la ville et de ses habitants* (1855).
- ¹¹ *Gemeentearchief Zwolle*, *Adresboek der gemeente Zwolle*, 1867. We weten dat er al strohoedenmakers tussen 1835 en 1842 naar Zwolle kwamen, maar (nog) niet bij wie ze gingen werken. Kofflard kwam weliswaar uit De Winkel (Limburg), maar zijn ouders kwamen ongetwijfeld uit het Jekerdal.
- ¹² *Stadsarchief Den Bosch*; in het *Adresboek van 's Hertogenbosch en omstreken voor 1865* staan drie strohoedenmakers vermeld. Alledrie combineerden zij dit beroep met dat van parapluïemaker. Alleen Ruette had een connectie met het Jekerdal. Een ander was in Frankrijk geboren.

Bijlage 2

Bedrijven van strohoedenmakers in Nederlandse adresboeken ([1808] 1850-1920)¹

In deze bijlage hebben wij alle namen van strohoedenmakers (bedrijven en winkels) opgenomen die te vinden waren in de adresboeken van alle provinciale hoofdsteden,² alsmede van Amsterdam en Rotterdam, die in de meeste gevallen pas vanaf het midden van de negentiende eeuw werden verspreid. Wij hebben ons daarbij beperkt tot 'strohoedenmakers' en tot de rubrieken met die kop.

Amsterdam 1850-1920

Alexandre, J.	Fraikin, Ph.
Antoni, J.L.H.*	Fraikin, R.
Barbé, J.J.	Fransz, H.A.J.*
Barendsen, J.*	Frenaij, Jean
Beaurieux en Zoon, J.	Frenaij, Joseph
Beek, M.D.A. ter*	Furnelle, P.
Beijen, M.M.E.*	Geverding, J.D.*
Bertrand, mej. Arn.	Hillebrand, J.H.*
Bertrand, T.	Hoest, P.J. l'
Bierman Taverne, T.A.J.*	Honhon, J.P.
Taverne, mej. C.P.F.*	Hoogewooning, F.J.*
Bollinger Rouhard	Illendorff, C.M.*
Bollinger, Augs.	Kesseler, A.*
Bollinger, Jean	Koning, J.*
Bollinger, Joseph	Kopp, J.G.*
Bollinger, Jozef	Kopp, J.G.C.*
Borneman, J.*	Lacroix, J.H.*
Bottier, J.C.	Lacroix, L.*
Bottier, J.H.	Lier, M.D.*
Bottij, M.	Lohe & Co (van)*
Brouha, D.	Marchal en Bottij
Cleuren, G.*	Marchand, H. le
Debrus, J.P.	Marchand, Wed.H. le
Defraigne, A.	Marchand, M. le
Dothee, M.	Marchand, N. le
Drunen, E. van*	Marchand, Wed. N. le
Elkus, L.*	Marchand, P. le
Filipet, B.	Messemaker, A.*
Fraikin, gebrs.	Muller, J.F.*
Fraikin, J.A.	Muller jr., J.F.*
Fracken (Fraikin), J.F.	Nijman, G.*
Fraikin, J.J.	Nijs, S.G. de
Fraikin, J.N.H.	Nottet, N.
Fraikin, P.	Nottet, P.
	Peeters, L.*
	Peree (Percee), J.

1 Een * betekent: geen connectie met het Jekerdal of connectie nog niet achterhaald. In plaatsen met een reeks adresboeken over een lange periode hebben wij de rubriek strohoedenmakers om de vijf jaar bekeken.

2 De adresboeken van Assen beginnen pas in 1896.

Pieterse, J.J.*
Pisart, P.J.
Proes, G.*
Rabels, B.P.*
Reket, J.H.*
Richters, B.A.*
Richters, gebr.*
Rondaij, J.
Rondaij, N.
Rouhard, A.
Rouhard, J.F.
Rouma, J.J.
Sluijters, L.S. v.*
Stroeve, gezs.*
Thirij, H.A.
Thirij, J.H.
Thirij, M.A.
Thirij, N.
Tiessen, A.M.*
Tulle, A.E.L.*
Valcke Frères*
Veenendaal van der Kas, W.*
Vivario, N.
Vivario, R.
Vries, J.C. de*
Zeegers, I.*
Zeegers, J.*

Arnhem 1855-1890

Castermans, N.*
Delfontaine, J.H.*
Dordenne, J.
Fraikin, G.
Garot, J.J.
Philipkin, J.
Rossaij, Gebr.
Rossaij, J.
Smits, P.*
Smits, W.*

Den Bosch 1865-1900

Camps, H.A.*
Ravinet, N.E.*
Ruette, P.J.

Den Haag 1855-1940

Alexandre, I.
Alexandre, M.
Alexandre, M.C.
Beauriex, wed.
Buijtendorp, H.L.J.*

Bertrand, A.
M.L. Boin*
Firma E. Hase*
Colson, F.J.
Defraigne, H.
Deggeler, J.J.*
Delissé, J.J.
Diecman, Mej.*
Fraikin, J.H.
Fraikin, J.J. jr.
Francois, T.J.
Frénay, J.J.
Frénay, Mad.F.
Frison, P.F.
Gröver, J.R.J.*
Herwijnen, C. V.*
Hiel, M.*
Kiefmeijer Zalme*
Lanen, L.*
Lousberg, V.*
Pietersen, mej. F.A.D.*
Raskin, D.
Rijsloo-Winius, B.*
Spek, Th.A. vd*
Stassart, J.
Stassart, wed. J.
Stassart, P.
Stassart, G.
Stassart, W.N.
Vallée, H.
Vallée, J.J.
Vallée, M.C. fa.
Wolf-Boelhouwer, Mej. H.*

Groningen 1854-1891

Bakker, H.*
Boon, Wedw. O.*
Donnay, V. (Firma Collé & Comp.)
Donnay-Collé, V.
Gielissen, I.*
Goudschaal, G.F.P.*
Graaf, L. de*
Hardy, A.
Hardy, H.J.
Jongebloed, N.G.*
Macoit, H.
Onclin, J.G.
Paifve, P.P. de*
Pekelaer, Wedw. B.*
Pruidon, C.J.
Ridder, A.*
Sauveur, J.
Siebries, Th.*

Sobering, D.*
Spaanstraa, B.J.*
Tjalkens, vrouw van J.*
Werkman, G.*
Wijngaarden, Z. van*

Haarlem 1856

Frenay, M.
Gelder, mej. Van*

Leeuwarden 1857-1899

Bakker, G.H.*
Bakker-Plantenga*
Berg, A. van den*
Berssenbrugge, firma J.H.*
Bloemsma, D.*
Buys, gezusters*
Chateau, G. de
Chateau, G. de
Dorenbosch, B.*
Gehasse, J.I.
Gramsma*
Gramsma, H.*
Horst, E. ter*
Jolij, J.P.J.
Nivard, Fa. gebrs.
Nivard, G.
Nivard, gebrs.
Onclin, P.
Oostrum, J. van*
Raeskin, H.
Raeskin, J.
Sauveur, J.H.
Sauveur, P.J.J.
Smidt, A.B.*
Werf, Mr. E. van der*

Maastricht 1855-1890

Botty, J.
Fraikin, L.
Fraikin-Pisart, L.
Frenay
L. hoest-Halen
Pisart, V.
Riga, P.J.*
Riga, wed.*
Troquet, J.*

Rotterdam 1808-1920

Bebelman, J.N.*
Bonhomme, O.*
Chateau-Mennigman, F. de
Collee, F.
Collee, F. & Co.
Damave, J.
Donnay, H.J.
Frenay, Bouhy
Hermans, A.*
Hermans, N.*
Hermans, P.Th.*
Leurs, A.*
Leurs, H.G.*
Leurs, P.*
Leurs, J.A.*
Leurs, R.*
Matthot, J.D.
Mathot, J.
Pierik, A.G.*
Piron, J.
Piron, M.J. (wed.)
Raskin, D.
Rouhard, P. wed.
Rouhard, R.
Rouhardt, J.R.

Utrecht 1850-1906

Burgers-Kramer, J.M.C.
Burgers, T.J.
Cohu, P.*
Corbesier, J.G.
Corbesier, W.
Cornelissen, F.*
Deventer, wed. B. van*
Eijk, C.A. van*
Frenay, E.
Freson, H.
Heijer, A.H.*
Isaïc, A.
Jansen, P.M.*
Jansen-Ashoff, mej. P.M.*
Kleijn, F.H.*
Leroij, Gez.
Leroij, wed. A.C.
Mathot, A.
Mathot, B.J.V.
Mathot, Th.A.
Mathot, wed. A.M.
Roest, J.
Rossaij, H.
Rossaij, gebr.

Terlingen, J.P.*
Verheul, wed. A.J.*
Verkerk, J.A.
Watrin, P.
Wetter, mej. C.F.*

Zwolle 1867-1891

Berkeljon, gezusters
Goffen, J.H.
Kofflard, J.M.
Kofflard, T.
Richelme, J. & C.*
Visser, S.R.*

Gertjan de Groot*

Pielemannen en cassettendraagsters; conducteurs en sorteersters. Mannen- en vrouwenarbeid bij De Sphinx aardewerf fabriek en de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek te Maastricht vóór 1940¹

Dit artikel gaat over de arbeid van mannen en vrouwen in twee Maastrichtse fabrieken in de negentiende en twintigste eeuw tot 1940. Scheiding tussen mannen- en vrouwenwerk, ook wel 'seksesegregatie' genoemd, is van alle tijden. Het bestond in het pre-industriële tijdperk en werkt onverminderd door. Seksesegregatie bestond en bestaat in alle economische sectoren: in de landbouw, in de industrie en in de dienstensector. Definities van mannen- en vrouwenwerk verschillen echter naar plaats en tijd. De enige constante factor lijkt te zijn dát er telkens onderscheid is gemaakt op basis van sekse. Het onderscheid tussen mannen- en vrouwenwerk heeft te maken met de plaats die mannen en vrouwen in het productieproces innamen. Vrouwen werden vaak aangetroffen in de voorbereidende en afwerkende fasen en werkten veelal als hulpkrachten. De hoofdbewerkingen waren een mannenaangelegenheid. Vrouwen werden ook vaak ingeschakeld bij bepaalde arbeidsintensieve onderdelen van het productieproces, bijvoorbeeld het inpakwerk.

In de historische literatuur wordt de scheiding tussen mannen- en vrouwenwerk dikwijls verklaard door specifieke aan vrouwen toegeschreven kwaliteiten en capaciteiten, of beter het gebrek daaraan, met name het gebrek aan fysieke kracht of scholing. Lange tijd werd ervan uitgegaan dat geschooldheid een objectief meetbaar begrip is. In moderne literatuur wordt dat echter niet zonder meer aanvaard. De kwalificatie van werk als geschoold of ongeschoold wordt gezien als een sociale constructie die mede afhangt van de sekse van de uitvoerder. Zowel de definities van 'geschoold' of 'ongeschoold' als het toekennen van sekselabels aan bepaalde typen arbeid zijn historisch in een specifieke context tot stand gekomen. Ook in dit artikel wordt ervan uitgegaan dat de typering van werk als mannen- of vrouwenwerk niet gebonden is aan specifieke mannelijke of vrouwelijke eigenschappen of kwalificaties, maar aan de sociale constructie van sekse in de praktijk van het arbeidsproces. Mannen- en vrouwenwerk werden in het productieproces ten opzicht van elkaar gedefinieerd en kunnen alleen in hun onderlinge verhouding worden begrepen.

Tijdens de Maastrichtse industrialisatie werden veel vrouwen ingeschakeld in het fabriekswerk. Hoe dit proces verliep, hoe de seksesegregatie zich in de verschillende onderdelen van het productieproces uitkristalliseerde en of de seksesegregatie in de loop van ruim honderd jaar veranderde, is goed te onderzoeken omdat de omvangrijke bedrijfsarchieven van De Sphinx en de KNP

* Universiteit Utrecht

¹ Dit artikel is een verkorte en bewerkte versie van twee hoofdstukken uit het proefschrift van de auteur, getiteld *Fabricage van verschillen. Mannenwerk en vrouwenwerk in de Nederlandse industrie* (Amsterdam: Aksant, 2001).

bewaard zijn gebleven. Beide archieven berusten bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.² De papierfabriek van Lhoest-Weustenraad en Cie., later Koninklijke Nederlandse Papierfabriek, werd op 20 oktober 1850 opgericht. De aardewerkfabriek De Sphinx begon in 1836 als firma Regout en ging in 1879 C.V. Petrus Regout & Co heten. De naam 'De Sphinx' kwam pas in 1899 in gebruik. In België, Engeland en Zweden kwam de organisatie van de productie in de aardewerkindustrie in grote lijnen overeen met die bij Regout. Een vergelijking met de eerste twee landen ligt voor de hand omdat de technische kennis in de Maastrichtse fabriek aanvankelijk afkomstig was uit België en later uit Engeland. Een vergelijking met Zweden is mogelijk omdat er ook onderzoek is verricht naar seksesegregatie bij de grote Zweedse aardewerkfabriek Gustavsberg, met een invalshoek die nauw verwant is aan die van dit artikel. Een vergelijking met Zweden is des te interessanter, omdat het land evenals Nederland, de benodigde kennis voor de aardewerkfabricage moest importeren uit Engeland.

Het boek over Gustavsberg, *Kvinnors och mäns arbeten: Gustavsberg 1880-1980* ('Mannen- en vrouwenwerk: Gustavsberg 1880-1920') door Ulla Wikander was een belangrijke inspiratiebron voor dit artikel.³ Het berust op zeer gedetailleerd onderzoek naar de verschuivingen van de arbeidsdeling naar sekse in de aarde-

² Het archief van de KNP (EAN 903) is in 1968 geïnventariseerd door de toenmalige bedrijfsarchivaris van de KNP, J.O.J. Schils. Aan de inventarisatie van het archief van De Sphinx (EAN 1012) werd op het moment dat dit onderzoek werd afgerond (medio 2000) nog gewerkt door W. Mes en M. Wijnen. De verwijzingen zijn dan ook naar oude 'inventarissen'. Voor de overdracht naar het SHCL was alleen het materiaal uit de periode 1834-1879 geïnventariseerd door de toenmalige bedrijfsarchivaris van De Sphinx, de heer Giessel. Als van stukken uit deze periode gebruik is gemaakt vermeld ik: 'inv.nr.', gevolgd door het betreffende nummer en [Giessel], verwijzend naar de A. van Giessel, 'Inventaris van het archief der Glas- en Aardewerkfabrieken van Petrus Regout 1834-1879' (Maastricht december 1957). Het ongeinventariseerde archief is voor een deel toegankelijk via een kaartenbak. Het betreft hier voornamelijk allerlei losse stukken uit de periode ca. 1880 - ca. 1960. Naar de daaruit geraadpleegde stukken wordt verwezen met een K nummer. Daarnaast is nog een groot deel van het archief geheel zonder nummer. Het betreft hier enerzijds grote boekhoudkundige series en anderzijds allerlei los materiaal. Hiernaar wordt verwezen door de aanduiding: 'ongeinvt.', gevolgd door een omschrijving van het geciteerde stuk en eventueel een datum. In dit artikel is verder gebruik gemaakt van het (voor)onderzoek dat G. Olivier verrichtte ten behoeve van het in 1959 uitgegeven gedenkboek van de Sphinx waarin hij het artikel over de aardewerktechniek schreef: 'De techniek van het aardewerk in zijn historische ontwikkeling', in: J.F.E. Regout (ed.), *125 Sphinx - Ceramique 100* (Maastricht 1959) 183-232. Naar alle waarschijnlijkheid was G. Olivier de op 6 april 1899 geboren Jan Willem Olivier die als technicus aan de aardewerkfabriek De Sphinx verbonden was (GAM, gezinskaarten 1920-1938). Hij kwam op 2 augustus 1917 in dienst bij het bureau van de vormafdeling en was van 6 december 1918 tot 1958 werkzaam als beambte van De Sphinx aardewerkfabriek: SHCL, archief Sphinx, K 87 'Staat aanduidende de wijzigingen in de salarissen der beambten 1866 - 1950' bijgewerkt tot 1950, en K 91, 'Personeel faijencerie 1912 e.v.'. In 1957 vierde hij zijn veertigjarig jubileum bij De Sphinx, zie: *Personeelsorgaan. De Sphinx* 9 (1957) nr. 3. Daar werd zijn functie omschreven als 'beambte keramist'. Hij overleed in mei 1959. In het Voorwoord van *125 Sphinx - Ceramique 100* memoreert Joseph Regout, 'G. Olivier, die het verschijnen van het gedenkboek niet meer heeft mogen beleven. Zijn postuum afgedrukte opstel is gebaseerd op een grondig onderzoek in het bedrijfsarchief en op veertig jaar ervaring'.

³ Ulla Wikander, *Kvinnors och mäns arbeten: Gustavsberg 1880-1980. Genusarbetsdelning och arbetets degradering vid en porslinsfabrik* ('Mannen- en vrouwenwerk: 1880-1980. De arbeidsverdeling naar sekse en de degradatie van het werk in een aardewerkfabriek') (Lund 1988).

Garneren van een melkkan met tuit en oor. De vormafdeling, ca 1930. (Foto coll. Gemeentearchief Maastricht)

werkfabriek Gustavsberg, vlakbij Stockholm. Het geeft inzicht in de samenhang tussen de technische en andere ontwikkelingen in het bedrijf enerzijds, en de seksegregatie op afdelingsniveau anderzijds. Wikander toont aan dat er drie momenten waren waarop vrouwen een kans kregen zich meester te maken van voorheen 'mannelijke' techniek. Het eerste moment was als de techniek nieuw was en nog geen seksspecifiek karakter had; de techniek was gedeeltelijk onbeproofd, gedeeltelijk misschien niet gewenst door mannen omdat deze techniek hun eerdere werk bedreigde. De werkgever kon dan vrouwen gebruiken om de weerstand van mannen tegen de nieuwe machines te breken. Een tweede moment was als een techniek bijna was verouderd. Het gebeurde wel dat vrouwen werden ingezet gedurende de laatste jaren die er voor een techniek nog restte. Als de status van het werk daalde doordat het beroep bedreigd werd door een nieuwe techniek en er niet langer 'toekomst' zat in het vak, werd het vaak vrouwenwerk. Een derde moment deed zich voor als bestaand werk in kleinere taken werd opgedeeld bijvoorbeeld door de introductie van de lopende band.

Uit het voorgaande kan een aantal centrale vragen voor dit artikel worden afgeleid: hoe werd de arbeid bij De Sphinx en de KNP gedurende de industriali-

satie en de daaropvolgende ontwikkeling van het arbeidsproces getypeerd en gedefinieerd als mannen- of vrouwenwerk? Waarop berustte de seksesegregatie en waar kwam die vandaan? Ging het om een nieuwe vorm of paste die in het reeds bestaande patroon? Kwam er verandering in de eenmaal bestaande seksesegregatie of werden de verschillen tussen mannen en vrouwen voortdurend bevestigd? Om die vragen te beantwoorden is gedetailleerd onderzoek gedaan naar de herkomst en de vormgeving van het proces van seksetypering van banen. Daardoor kan antwoord worden gegeven op de vraag in hoeverre er sprake was van structurele inertie, dat wil zeggen dat een eenmaal als vrouwelijk of mannelijk getypeerde functie ertoe leidde dat de vraag naar dat soort arbeid ook seksespecifiek werd. Is seksetypering eenmaal geworteld in een industrie of beroep, dan is het uiterst moeilijk om dit te wijzigen. Vanaf die tijd wordt de 'traditie' van seksetypering de gids voor het personeels- en aannamebeleid van de werkgever. Begrip van en inzicht in deze tradities vereist historisch onderzoek naar het specifieke werk waarover het gaat. Anderzijds kan worden bepaald of, en zo ja door welke factoren deze inertie kon worden doorbroken, bijvoorbeeld door onvoldoende aanbod van arbeid of herstructurering van het arbeidsproces.

Mannen en vrouwen bij De Sphinx

De ontwikkeling van het bedrijf

De Belgische Opstand van 1830 betekende het startschot voor de industrialisatie van Maastricht. In die tijd was Maastricht zonder meer een Zuid-Nederlandse stad. Op elk terrein had het zeer nauwe banden met België, in het bijzonder met het Luikerland, en nauwelijks of geen contact met Noord-Nederland. Dat de sociaal-economische ontwikkelingslijnen van Maastricht geheel anders verliepen dan de Noord-Nederlandse moet uit deze verbondenheid met België worden verklaard.⁴ In de periode tot de afscheiding van België in 1839 werd de basis gelegd voor de Maastrichtse industrialisatie. Van cruciaal belang was het besluit van juni 1834, waarbij de invoer van Belgische grondstoffen en halffabrikaten naar Maastricht alleen werd toegestaan als zij daar werden verwerkt of bewerkt.⁵ Dit hield in dat kooplieden die voorheen kant en klare goederen uit België verhandelden, nu voor de keus werden gesteld hun zaak te sluiten en te wachten tot de invoer van Belgische eindproducten weer mogelijk was, of zelf over te gaan tot het produceren van goederen die ze voorheen alleen verhandelden.

⁴ A.J.Fr. Maenen in *Petrus Regout 1801-1878; een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959) 84-85; voor contacten van Petrus Regout zie Fl. Pholien, *La verrerie au Pays de Liège* (Luik 1899-1900) 137 e.v.

⁵ Maenen, *Petrus Regout 1801-1878*, 19.

Vormers en hun kuipen aan het werk bij Sphinx. De vormafdeling, ca 1910. (Foto coll. SHCL Archief NV Koninklijke Sphinx Maastricht)

Petrus Laurentius Regout (1801-1878) behoorde tot de eerste Maastrichtenaren die de stap maakten van handelaar naar industrieel.⁶ Zijn familie handelde al sinds de tweede helft van de zeventiende eeuw te Maastricht in glas- en aardewerk.⁷ Na het uitbreken van de Belgische Opstand was Petrus Regout min of meer gedwongen zich te ontpoppen als industrieel, wat hij overigens met verve deed. De aardewerkfabriek, die in dit artikel centraal staat, werd in 1836 opgericht, in 1839 gevolgd door een glas- en kristalblazerij. Petrus Regout had de leiding van de glas- en aardewerkfabriek tot 1870, waarna hij zich steeds meer uit het bedrijf terugtrok. Nadat de vier zonen van Regout zich in 1870 met hun vader hadden geassocieerd, werd het bedrijf na de dood van de stichter in 1879 omgezet in de Commanditaire Vennootschap Petrus Regout & Co. In het jaar 1899 werd de naam veranderd in N.V. Kristal-, Glas- en Aardewerkfabrieken De Sphinx voorheen Petrus Regout & Co.⁸ Eerder, in 1883, was een fabrieksmerk met een liggende Sphinx officieel geregistreerd.

⁶ Deze stap maakt hem tot een geliefd onderwerp van studie. Zijn leven en werk is uitgebreid beschreven door Maenen, *Petrus Regout 1801-1878*. Ad van Iterson schreef een dissertatie over de sociale politiek van Petrus Regout, *'Vader, Raadgever en Beschermer'. Petrus Regout en zijn arbeiders 1834-1870* (Maastricht 1992) en Wim Wennekes wijdde een hoofdstuk aan 'Petrus Regout [1801-1878]: 'Wie niet werkt heeft geen recht om te leven', in: Wim Wennekes, *De aartsvaders. Grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven* (Amsterdam/Antwerpen 1993) 45-70.

⁷ Maenen, *Petrus Regout 1801-1878*, 81.

⁸ *Ibidem*, 232.

De jaren 1840 vormden een periode van consolidatie en geleidelijke uitbreiding van Regouts bedrijven. De grote expansie vond plaats in de jaren 1850 en 1860. Daarna volgde, met de nodige schommelingen, een zeer lange periode van geleidelijke uitbreiding van het aantal personeelsleden. Tot het begin van de jaren 1850 werkten er meer arbeiders in de glasfabriek dan in de aardewerkfabriek. Halverwege de jaren 1850 was de aardewerkfabriek echter al groter. Daarna nam het aantal personeelsleden dat aan de aardewerkfabriek was verbonden explosief toe, terwijl de glasfabriek in dit opzicht slechts geleidelijk groeide. Vanaf 1890 werkten er in de aardewerkfabriek twee tot drie maal zoveel arbeiders als in de glasfabriek. Het hoogste aantal werknemers werd vlak voor de Eerste Wereldoorlog bereikt. Daarna volgde een enorme teruggang, die in de jaren 1920 maar in beperkte mate werd gecompenseerd. Met het afstoten van de glasfabriek aan de N.V. Kristalunie in 1925 verdwenen zo'n 600 werknemers. Na een herstel in het eerste decennium van het Interbellum, zette in 1929 een nieuwe crisis in. Deze werd weliswaar voor de aanvang van de Tweede Wereldoorlog overwonnen, maar dit leidde niet tot een toename van het personeelsbestand.

Het percentage vrouwen dat in de aardewerkfabriek werkzaam was, nam tussen 1840 en 1893 geleidelijk toe van 22 naar 46 procent. In de periode tussen 1893 en 1920 bleef het aandeel van vrouwen in de aardewerkfabriek ongeveer gelijk. Na 1920 nam het percentage vrouwen geleidelijk af tot 27 procent in 1935, om in de laatste jaren voor de Tweede Wereldoorlog weer te stijgen tot 29 procent. Na de Tweede Wereldoorlog liep het percentage op tot 46 procent in 1947.

De herkomst van het eerste personeel

In de eerste vijf jaar van het bestaan van de aardewerkfabriek (1836-1841) was de invloed van Belgen onmiskenbaar. Volgens Maenen kwamen de vaklieden uit Andenne, enige andere uit Nassau en Luxemburg, een enkele uit Metz.⁹ Nadere bestudering van de bronnen geeft een preciezer beeld van de herkomst van de verschillende buitenlanders. In het bevolkingsregister van Maastricht-Noord van 1840 zijn enkele van de in de vroegste tijd werkzame buitenlanders (in de aardewerkfabriek) terug te vinden. Zo waren Arnold Bonniver en zijn vrouw Florence afkomstig uit het Belgische Andenne. De 51-jarige Arnold Bonniver werkte als dagloner bij Petrus Regout en zowel zijn twee zonen Francois en Joseph als zijn dertienjarige dochter Cornelia werkten als porseleinschilders in de aardewerkfabriek.¹⁰ Arnold Bonniver was zijn loopbaan begonnen als aardewerkschilder en -vergulder en leidde daarna een eigen bedrijf in Andenne. Hij was al in 1832 bij Regout in dienst gekomen en was deze behulpzaam geweest met het opzetten van diens aardewerkfabriek in 1836.¹¹ Ook de 24-jarige pottenbakkersgezel Hendrick Leseur was afkomstig uit Andenne.¹² In Andenne werd

⁹ *Ibidem*, 217.

¹⁰ GAM, Bevolkingsregister Maastricht 1840 Noord, fol. 345.

¹¹ E.J. Darnenne, 'Histoire des Faïenceries Andennaises d'après des Documents Authentiques Inédits', *Bulletin des Commissions Royales D'Art et D'Archéologie* 44 (1905) 109-223, 134.

¹² GAM, Bevolkingsregister Maastricht 1840 Noord, fol 374.

Een bordenmaker aan het werk. De vormafdeling, ca 1930. (Foto coll. SHCL Archief NV Koninklijke Sphinx Maastricht)

van oudsher aardewerk geproduceerd en in de negentiende eeuw ontstond daar een aantal nieuwe fabrieken. Enkele daarvan hielden na korte tijd al weer op te bestaan, mede als gevolg van het exportverbod naar Nederland.¹³ Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat Petrus Regout in staat was arbeiders uit die plaats voor zijn nieuwe fabriek te werven. De beide mannelijke stokers Eugenia Rosa en Jan Gils Hubert waren eveneens afkomstig uit België.¹⁴ Andere werklieden kwamen

¹³ Andenne telde in 1812 één porseleinfabriek en vijf aardewerkfabrieken. Uit een opgave van de porseleinfabriek Fourmy bleek dat vrouwen uitsluitend in de afwerking van het aardewerk werkten. Uit de opgave over vier bedrijven in 1834 bleken vrouwen uitsluitend werkzaam bij de decoratie van het aardewerk. Deze informatie is verschaft door Robert Mordant, conservator van het gemeentelijk aardewerkmuseum in Andenne, ontleend aan de enquêtes in 1812 en 1834 en Anna Trobec, 'La céramique Andennaise au XIXe siècle en particulier la porcelaine' (mémoire de licence, Université Catholique de Louvain 1980) 302-303. Voor achtergronden van de aardewerkfabricage in Andenne: E.J. Dardenne, 'Histoire des Faienceries Andennaises d'après des Documents Authentiques Inédits', *Bulletin Commissions Royales D'Art et D'Archéologie* 41 (1902) 35-67 en 44 (1905) 109-223; Léon Tombu, *Histoire de la Céramique à Huy et à Andenne* (Huy 1901); Florent Pholien, *La Céramique au Pays de Liège. Etude Retrospective* (Luik 1906) 90-101 en A. Melin, *Une Cité Carolingienne. Histoire de la Ville et du Ban D'Andenne* (Luik 1928) 190-199.

¹⁴ Eugenia Rosa was afkomstig uit Luik; de geboorteplaats van Jan Gils Hubert stond niet in het bevolkingsregister vermeld. GAM, Bevolkingsregister Maastricht 1840 Noord fol 346.

van verder. Zo kwamen de 23-jarige pottenbakker Jan Nicolaas Henkes en de even oude Annetta Muller uit respectievelijk Esch en Metz in Luxemburg.¹⁵

Tot omstreeks 1850 vervaardigde Regout de zogenaamde Belgische faiënce, waarvoor hij de grondstoffen betrok uit Andenne, Charleroi en uit Duitsland, materialen waarmee zijn Belgische arbeiders vertrouwd waren. Daarnaast maakte hij ook gebruik van grondstoffen die in de nabijheid van Maastricht werden gedolven.¹⁶ In de loop van de jaren 1850 kwamen er verschillende Engelse vaklieden bij de aardewerkfabriek in dienst. In de periode daarvoor waren Engelse aardewerkers uitzonderingen, al waren ze er wel. Zo werkte de in 1788 in Newcastle (Engeland) geboren Joseph Shephard bij Regout. In het bevolkingsregister van 1840 stond hij te boek als dagloner, in dat van 1850 als porseleinwerker.¹⁷ Uit het vreemdelingenregister blijkt dat hij al sinds 20 december 1837 aan de aardewerkfabriek van Regout was verbonden, samen met zijn zoon Thomas.¹⁸ Voordat hij bij Regout werd aangesteld, had hij bij de Delftse aardewerkfabrikant Piccart gewerkt.¹⁹

Opvallend is dat Petrus Regout al in 1841 de Engelsman William Crisp aantrok om leiding te geven aan de aardewerkfabriek.²⁰ Dit gebeurde terwijl deze fabriek nog zeer beperkt van omvang was: in augustus 1841 telde hij slechts 59 werklieden.²¹ William Crisp werd in 1803 geboren in Gateshead, een plaats in het noordoosten van Engeland, waar zijn vader als 'potter' werkzaam was.²² In 1831 werkte hij als 'potter' bij de Garrison Pottery in Sunderland.²³ Vlak voordat hij in

¹⁵ GAM, Bevolkingsregister Maastricht 1840 Noord fol 346.

¹⁶ Maenen, *Petrus Regout*, 218.

¹⁷ GAM, Bevolkingsregister Maastricht 1840 Noord fol 341 en GAM, Bevolkingsregister Maastricht 1850 deel 5 fol 829.

¹⁸ GAM, archief Commissaris van Politie, inv.nr. 278 Register van vreemdelingen die domicilie hebben genomen 1840 - 1878, nr 590. Hier werd als beroep vermeld: aardewerker. Volgens dit register ging Joseph Shepherd op 6 december 1844 weer terug naar Delft. De gegevens over zijn zoon zijn afkomstig uit het Sphinxarchief. SHCL, Sphinxarchief, inv.nr. K 91 personeelslijst, nr. 676. Thomas Shepherd was van 20 december 1837 tot zijn overlijden op 22 november 1869 als afdraaier in de vormafdeling van de aardewerkfabriek verbonden.

¹⁹ G.A.Delft, admissies nieuw archief, Jiseph [sic] Shepperd, 21 mei 1818 binnengekomen in Delft. Dit blijkt uit het feit dat hij gehuwd was met Anna Cat. Klummen, die in 1894 in Delft geboren was. Ook al hun kinderen, Maria Sophia (1820), Thomas (1822), Johannes Dirk (1825 en Johannes Cornelis (1827) werden in Delft geboren. Piccart begon al in 1806 Engels aardewerk te imiteren en nam vanaf 1815 hiervoor zelfs Engelse arbeiders in dienst die de nieuwe technieken beheersten; zie: B.D. Verbrugge, 'Aardewerkfabriek De Porceleyne Fles', in: H.W. van Leeuwen en A.C.A. Wiechman (eds.), *De Stad Delft. Cultuur en Maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992) 135-141, 135.

²⁰ GAM, archief Commissaris van Politie inv.nr. 272, Register houdende aantekeningen van verleende visa op buitenlandse paspoorten (1838-1848). William Crisp arriveerde op 24 september 1841 in Rotterdam om direct door te reizen naar Maastricht, Crisp werd pas op 20 augustus 1842 ingeschreven onder nr. 12275.

²¹ RAL, 04.01 Provinciaal Archief Limburg, inv.nr. 1664 Verbalen 17-9-1841 no. 41. Opgave van Petrus Regout van het getal der werklieden op 14 augustus 1841.

²² Durham Record Office, Register of Baptisms in the Parish of Gateshead in the year 1803, p. 69.

²³ Durham Record Office, Register of Baptisms in the Parish of Sunderland in the county of Durham in the year 1831, p. 29.

dienst trad bij Petrus Regout werkte hij bij het douanekantoor als ontvanger van belastingen in Sunderland.²⁴ Deze kennis gebruikte hij in de aardewerkfabriek van Petrus Regout om Engelse grondstoffen te importeren.²⁵ Na zijn aantreden in Maastricht begon hij in 1845 Eduard Regout, de zoon van Petrus, de kneepjes van het vak te leren (zoals het samenstellen van de aardewerkmassa).²⁶ Zijn dienstverband werd in 1856 beëindigd, waarna hij terugkeerde naar de Garrison Pottery in Sunderland.²⁷ Met dit bedrijf moeten de Regouts al in een vroeg stadium intensieve contacten hebben onderhouden, zo blijkt uit een overzicht uit 1819. Van de 292.142 geëxporteerde stukken aardewerk werden er 145.092 naar Nederland geëxporteerd, oftewel bijna de helft.²⁸ En over een van de directeuren van Garrison Pottery, Alexander Phillips werd gezegd: 'He acted mostly as a traveller for the firm, making trips to Holland and other countries obtaining orders for their ware.'²⁹

Het is daarom niet verwonderlijk dat Petrus Regout bij het opzetten van zijn fabriek gebruik maakte van de reeds bestaande contacten met de Garrison Potteries. Crisp kon Regout niet alleen de nodige kennis leveren, maar beschikte waarschijnlijk ook over een netwerk van handelscontacten, hetgeen ten koste zal zijn gegaan van het bedrijf in Sunderland. Zo constateerde Taylor Potts in 1892 over de vijf aardewerkfabrieken die deze stad nog in 1800 telde: 'Out of these five centres of industry exporting earthenware, only one now exists, the trade with Holland collapsed years ago, the Dutchmen enticed our skilled workmen over, and the natives learned the trade, which is now extinct.'³⁰

Crisp werd opgevolgd door een andere Engelsman, Edwin Abington, die van 1856 tot 1873 directeur was van de aardewerkfabriek.³¹ In zijn aanstellingscontract werd uitdrukkelijk vermeld wat er van hem werd verlangd: hij verplichtte zich Eduard en Lodewijk Regout, de zonen van Petrus,

²⁴ *Robson's Commercial Directory of Durham* (1841) Sunderland p.75 en *Census return 1841 Sunderland*, Sunderland.

²⁵ Jana Kybalová, *European Creamware* (Praag 1989) 106.

²⁶ GAM, archief Regout, inv.nr. 273. Gustaaf Regout, 'Causerie à mes fils dans ma 80-ième annee' 17 november 1918. Overigens is deze causerie niet op alle punten betrouwbaar. Zo kwam William Crisp volgens deze causerie pas rond 1845 in dienst bij Petrus Regout. Maenen nam dit later in zijn proefschrift *Petrus Regout*, 229 over. M. R. Bogaers nam dit vervolgens weer klakkeloos van Maenen over. Gegevens uit het eerder aangehaalde register houdende aantekening op buitenlandse paspoorten in het archief van de commissaris van politie laat zien dat dit vier jaar te laat was.

²⁷ Hij keert 11 april 1856 met zijn gezin terug naar Sunderland, GAM, Bevolkingsregister Maastricht 1850, deel 1, fol 53. In 1857 werkt hij als pottery manager in Sunderland; zie: *Ward's Sunderland Directory 1857-1858*, 156.

²⁸ Taylor Potts, *Sunderland: A History of the Town, Port, Trade and Commerce* (Sunderland 1892) 165.

²⁹ J. W. Corder, *Wearside Potteries. An Account of the Master Potters and Potteries of Sunderland and district* [Sunderland n.d.] 22.

³⁰ Potts, *Sunderland*.

³¹ Edwin Abington werd in 1803 in Londen geboren en arriveerde op 22 oktober 1855 in Maastricht, GAM, Bevolkingsregister 1850 TR - 2 fol 335.

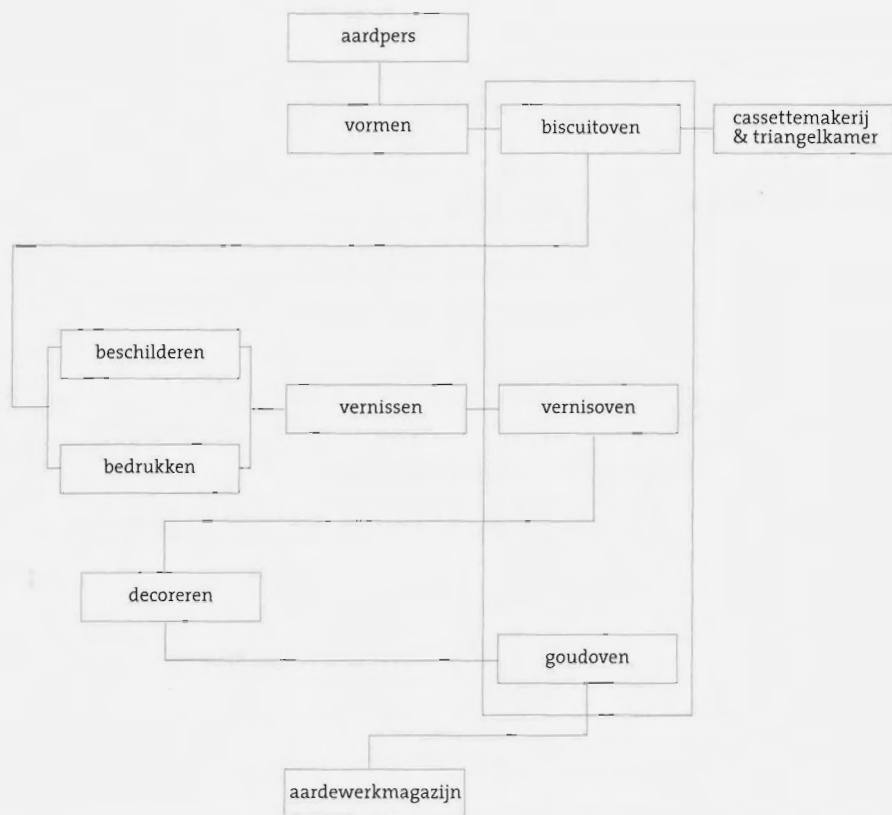
Het maken van kommetjes met behulp van een jolly. De vormafdeling, ca 1930. (Foto coll. SHCL Archief NV Koninklijke Sphinx Maastricht)

*'de volledige kunst om aardewerk te fabriceren, te leeren; als het maken van biscuit, vernieze, drukken op aardewerk, stookten enz. in een woord al hetgeen aan deze betrekking is verbonden, zoo dat genoemde Heeren in staat zullen zijn zelfstandig als hij zelfs te fabriceren, ook verder hun niets geheim te houden van zijne kunst, maar met hun geheel vrij en zonder geheimhouding of achterdenken te werken.'*³²

Abington was uit een ander gebied afkomstig dan Crisp, namelijk Stoke-on-Trent, het centrum van het Engelse kwaliteitsaardewerk waar ook het Wedgwood-porselein werd vervaardigd. Hier was hij werkzaam als 'china painter', wat er ook al op duidt dat Regout met het aantrekken van Abington tot doel had te penetreren op een ander marktsegment, namelijk dat van het hoogwaardige, verfijnde aardewerk, waarvan zorgvuldige decoratie een onmisbaar bestanddeel vormde.³³ De contacten met Garrison in Sunderhand hadden geleid tot een oriëntatie op het daar geproduceerde gebruiks-aardewerk. Overigens bleef deze laatste soort nog steeds het belangrijkste product van Regout, zeker wat betreft de geproduceerde hoeveelheden.

³² SHCL, archief Sphinx, inv.nr.23 [Giessel] Contractenboek 1854-1856, 79-80.

³³ Stafford Record Office, Marriage Register Stoke-on-Trent parish St. Peter ad Vincula, F1385/2. Edwin Abington (china painter) of this parish married Mary Ann Wallhall (spinster) of this parish on the 14th November 1827.

Schema 1: De productiegang van aardewerk.

Met het aflopen van het contract van Edwin Abington op 1 maart 1873 kwam er een einde aan een lange periode waarin de aanwezigheid van buitenlandse experts van essentieel belang was voor de aardewerkproductie.³⁴ In 1873 werd Louis Regout directeur van de aardewerkfabriek. Vanaf die tijd werden de buitenlandse ontwikkelingen bijgehouden door middel van reizen en de daaruit voortvloeiende correspondentie en aankopen.³⁵ Het belang van buitenlandse

³⁴ SHCL, archief Sphinx, inv.nr. 34 [Giessel], 'Souche registers heren employés', houdende opgave van het iedere maand aan elke employé uitbetaalde salaris 1866-1878.

³⁵ SHCL, archief Sphinx, inv.nr. 51 [Giessel] Studieverlagen en verslagen van bezoeken aan buitenlandse aardewerkfabrieken 1860-1879 en K 80, map S 728, Reisverslagen van de zoons Regout.

werklieden die kennis overdroegen was al ver voor 1873 verminderd. Zo bleken er in 1864 en 1870 al bijna geen Engelsen meer te werken in de aardewerkfabriek.³⁶ Na 1870 was er wel nog een behoorlijk aantal Belgische arbeiders. Dit verschijnsel had echter minder te maken met kennisoverdracht dan met de ligging vlakbij de Belgische grens.

Het productieproces en de arbeidsdeling naar sekse

Een aardewerkproduct, bijvoorbeeld een kopje, doorliep vele stadia voordat het gereed was (zie schema 1). Eerst werd de aardewerkmassa geschikt gemaakt op de afdeling aardpers, daarna werd er vorm gegeven aan de aardewerkmassa op de afdeling vormerij, vervolgens werd het aardewerk voor de eerste keer gebakken in de biscuitoven, dan werden er figuren of motieven op aangebracht. De oudste methode was het beschilderen met penseel; een methode van een iets latere datum was het bedrukken. Vervolgens werd het product gevernist en wederom gebakken (in de vernisoven). Daarna werd er eventueel nogmaals een decoratie op aangebracht en werd het product wederom gebakken en tenslotte werd het resultaat gesorteerd naar kwaliteit en opgeslagen in verschillende magazijnen, gereed voor de verkoop.

Molen en aardpers

De aarde werd in twee stappen gereed gemaakt voor het vormen. Eerst werden de verschillende stoffen tot poeder gemalen en vermengd met water. Hierdoor ontstond een vloeibare massa. De arbeiders die aan deze molens werkten werden de molenploeg genoemd. Aanvankelijk gebeurde dit werk in een watermolen te Canne even buiten Maastricht.³⁷ In 1887 werd de molen bij Canne buiten gebruik gesteld. Het malen van de grondstoffen gebeurde vanaf die tijd in de aardewerkfabriek zelf.³⁸ Na het malen ging de vloeibare massa naar de aardpers. De aardpers was de afdeling waar het water uit de vloeibare massa werd geperst, zodat er een kneedbare stof overbleef waaruit het aardewerk werd gemaakt. De arbeiders die dit werk deden werden de persploeg genoemd. In deze afdeling werkten in de gehele periode uitsluitend mannen. Daarvoor werden geen expliciete redenen gegeven, maar het werken bij de molen en aardpers was zwaar werk. Ook in de Engelse aardewerkfabrieken en bij aardewerk Gustavsberg in Zweden werkten in deze afdeling uitsluitend mannen.

³⁶ SHCL, archief Sphinx, inv.nr. 29 [Giessel] Contractenboek 1870-1873, 34; uit het personeelsoverzicht over 1864 bleek dat er nog slechts één Engelse arbeider in de drukkerij van de aardewerkfabriek werkte en in 1870 werkte er naast de Engelse directeur Abington nog slechts twee Engelsen in de aardewerkfabriek (één in de vormafdeling en één bij de vernisovens), inv.nr. 28 [Giessel] Contractenboek 1867-1870, 396-397 'Staat aanwijzende het aantal Heeren Employés en werklieden gebezigd in de fabrieken van den Heer P. Regout op 1 January 1870'.

³⁷ ARA, Arbeidsinspectie 2, inv.nr. 1574, Brief van hoofd inspecteur van den arbeid van het eerste district van de arbeidsinspectie aan de Directeur-Generaal van de arbeid, 27 maart 1939.

³⁸ H.N. Neideck, 'De Aarde- en Glaswerkfabrieken te Maastricht', *Eigen Haard* (1887) 259.

Het maken van borden met behulp van een jigger. De vormafdeling, ca 1930. (Foto coll. Gemeentearchief Maastricht)

De vormafdeling

Het vormen van de klei gebeurde op de vormafdeling, in het bedrijf 'faïencerie' genoemd, maar in de volksmond bekend als de 'pottenfabriek'. Hier werkten de 'pottemennkes'.³⁹ Deze afdeling was gedurende een groot gedeelte van de onderzoeksperiode een exclusief mannenbolwerk. In bijna de gehele periode tussen 1849 en 1949 werkte meer dan 50 procent van de mannen op de vormafdeling.⁴⁰ Tot 1875 waren er zo'n 30 'faïencier meisjes' als assistenten van de vormers op de vormafdeling werkzaam.⁴¹ In 1875 verdwenen de laatste 'faïencier-meisjes' uit de vormafdeling en werkten er uitsluitend mannen. Dit bleef zo tot 1917. In dat jaar kwamen er naast mannelijke gieters ook vrouwelijke gieters op de vormafdeling werken. In 1925 werkten er ook vier garneersters.⁴²

Aanvankelijk was het vormen van aardewerken voorwerpen geheel handwerk; tot 1851 werden geen andere hulpwerktuigen gebruikt dan draaischijven. Een klomp klei werd op een draaischijf gelegd; deze werd rondgedraaid en de klei werd met de hand in de gewenste vorm gebracht. De pottenbakkersschijven werden ook wel schoptoeren genoemd: zij werden, zoals de naam al zegt, door de voet aangeschopt. Uit een beschrijving van 1860 blijkt dat het eigenlijke vormen door volwassen mannen werd gedaan. Daarbij werden zij geassisteerd door jongens en meisjes. De jongens zorgden voor de aandrijving van de draaischij-

³⁹ SHCL, archief Sphinx, K 130, Gedetailleerd verslag van de verschillende afdelingen door G. Olivier [1958]: deel 4, 1.

⁴⁰ In 1849 56 procent; in 1859 55 procent; in 1870 54 procent; in 1894 49 procent; in 1932 50 procent en in 1949 53 procent. Berekend op basis van tellingen in de genoemde jaren.

⁴¹ SHCL, archief Sphinx, inv.nr. 32 [Giessel], 'Bevolkingsregister' 1874-1884.

⁴² SHCL, archief Sphinx, K 69, 'Rapport inzake loonregeling en administratieve werkzaamheden op Loonbureau Faijencerie, 1 July 1925'.

ven van de vormers. Deze zogenaamde rad-jongens deden de hele dag niets anders dan met hun rechtervoet een trede naar beneden trappen die een schijf in beweging bracht. Op deze wijze werd de draaischijf van de vormer aangedreven. De meisjes liepen voortdurend de trappen op en af om de gevormde voorwerpen weg te brengen naar de droogkasten.⁴³

Halverwege de jaren 1870 werden de schoptoeren vervangen door mechanisch aangedreven toeren.⁴⁴ De jongens hoefden nu niet langer de draaischijven in beweging te brengen en kregen als taak om de aarde aan te leveren en de gevormde voorwerpen af te voeren.⁴⁵ Hierdoor waren de meisjes op de vormafdeling overbodig geworden en verdwenen zij van deze afdeling. De vormafdeling bleef nu decennia lang tussen 1874 en 1917 het exclusieve domein van mannen en jongens. Bij de Zweedse aardewerfabriek Gustavsberg had de introductie van de 'trap'machine juist tot gevolg dat de bediening door beide seksen werd gedaan. Daar kregen enkele vrouwen gelijktijdig met mannen werk aan de nieuwe trapmachines.⁴⁶

Afhankelijk van het product werden de vormers hol- of platvormers genoemd. Holvormers maakten holle voorwerpen zoals kopjes en schalen. Platvormers maakten platte vormen zoals borden en schoteltjes. In 1851 werd bij de platvormers de *jigger* geïntroduceerd. Met dit hulpmiddel werd de buitenkant van een bord in één keer gemaakt en verdween het handmatig vormen van de borden en andere platte voorwerpen.⁴⁷ Deze technische innovatie had bij De Sphinx geen gevolgen voor de bestaande seksesegregatie: het mechanisch vormen van borden bleef mannenwerk. In de Engelse aardewerfabrieken werd deze technische vernieuwing door de werkgevers aangegrepen om dit werk door vrouwen te laten doen.⁴⁸

De bordenmaker werkte met twee jongens, van wie er één de koeken vormde en op de *moules* [persvormen] legde, terwijl de ander de *moule* met een vers bord erop naar de droogkast bracht en de lege *moule* meebracht voor de eerste jongen.⁴⁹ Naast de bordenmakers die alleen de eenvoudige platte voorwerpen maakten, waren er platvormers voor alle ingewikkelde platte voorwerpen, zoals schotels, broodmanden en schalen. Platvormers hielpen ook wel bij holvormers en omgekeerd.⁵⁰ Het aantal platvormers was gering: tussen drie en zes in de

⁴³ A.A.C. de Vries Robbé, *Rapport der Commissie belast met het Onderzoek naar de Toestand der Kinderen in Fabrieken Arbeidende* (Den Haag 1869) 900.

⁴⁴ Dit valt af te leiden uit het verdwijnen van de faienciermeisjes halverwege de jaren 1870: SHCL, archief Sphinx, inv.nr. 32 [Giessel], 'Bevolkingsregister' 1874-1884.

⁴⁵ Jacques Giele (ed.), *Een kwaad leven. Heruitgave van de arbeidsenquête van 1886* (Nijmegen 1981) deel 2, Verhoor Louis Regout, directeur van de aardewerfabriek, 118 antwoord 6596.

⁴⁶ Wikander, *Kvinnors och mäns arbeten*, 113.

⁴⁷ SHCL, archief Sphinx, inv.nr. 52 [Giessel], Stukken betreffende de aanvraag van octrooi op 'een nieuw toestel tot het vervaardigen van tafelborden en andere rondvormige voorwerpen van fijn aardewerk'. Petrus Regout vraagt hiervoor op 31 oktober 1851 octrooi aan.

⁴⁸ Marguerite W. Dupree, *Family structure in the Staffordshire Potteries 1840-1880* (Oxford 1995) 262.

⁴⁹ SHCL, archief Sphinx, K 130, G. Olivier, *Geschiedkundig overzicht N.V. 'de Sphinx' meer speciaal de technologie in het bedrijf [1958]* deel 4, De Faiencerie, 4.

⁵⁰ *Ibidem*, 2.

periode 1868-1900. Na 1900 werkte er nog slechts één platvormer, Michael van der Beesen. Met zijn vertrek op 7 januari 1916 verdween de functie van platvormer bij De Sphinx.⁵¹ Daarna werden alle voorwerpen die voorheen door platvormers werden gemaakt door gieters vervaardigd.

In 1861 werd bij de productie van holle voorwerpen de *jolly* geïntroduceerd, waarmee in één keer de binnenkant van holle voorwerpen, zoals kopjes, gemaakt kon worden.⁵² Regout introduceerde deze nieuwe techniek zelfs eerder dan de Engelse aardewerkfabrikanten. Clement Francis Wedgwood verklaarde voor een onderzoekscommissie dat hij al in 1863 een *jolly* van Petrus Regout had gekregen, met de mededeling dat 'you may take a man off the road and teach him the use of it in two months.'⁵³ Volgens Petrus Regout was het vormen van holle voorwerpen door deze technische vernieuwing ongeschoold werk geworden. De Engelse werkgevers lieten dan ook op grote schaal vrouwen aan deze nieuwe machines werken, hetgeen leidde tot heftige conflicten met de vakbonden.⁵⁴ Bij De Sphinx bleef het holvormen ook met behulp van *jollies* mannenwerk. De verklaring is waarschijnlijk dat er voldoende aanbod van goedkope mannenarbeid in Maastricht voorhanden was waarmee de internationale concurrentie het hoofd kon worden geboden.

Anders dan de platvormers werkten de holvormers alleen. In 1868 werkten er vijftig bij De Sphinx; dit aantal steeg tot 79 in 1882, waarna een enorme vermindering volgde. Na 1900 kreeg voor het maken van lastige modellen het gieten de overhand.⁵⁵ In 1899 werden proeven genomen met deze andere manier om holle voorwerpen te maken. Voor die tijd werden door holvormers en garneerders ook wel kleine voorwerpen gegoten, zoals de tuiten van een koffiepot of theepot of de oren van kopjes. Maar van het gieten van hele voorwerpen was geen sprake.⁵⁶ Bij het gieten werd een holle mal volgegoten met vloeibare klei. In de begintijd van het gieten werd maar eenmaal per dag ingegoten. Hoewel het principe eenvoudig was, duurde het geruime tijd voor men het gieten bij De Sphinx onder de knie had. Pas in 1906 functioneerde de gietkamer als een zelfstandige afdeling. De eerste gieters hadden eerder in de vormafdeling gewerkt als borden- en schoteltjesmaker of garneerder.⁵⁷

⁵¹ SHCL, archief Sphinx, K 103 'Namenlijst der faïenciers' 1 mei 1881 tot 18 februari 1918.

⁵² SHCL, archief Sphinx, G. Olivier, deel 4 Faiencerie, p. 1 in 1861 aangeschaft een Engels *jigger-wheel* (*calibreer-tour*), *ibidem* p. 5/6 en inv.nr. 51 [Giessel] reisverslag, aangeschaft een *jigger wheel* bij Doudas S. Porteous te Sueddon bij Glasgow.

⁵³ Wedgwood 49 29487, *Staffordshire Potteries Board of Arbitration*, 66 en 68 (citaat). C. F. Wedgwood (1840-1889) was partner bij Wedgwood van 1863 tot zijn dood in 1889; zie Robin Reilly *Wedgwood Vol II*, 68.

⁵⁴ Ray Hall, 'Women in the Labour Force: A Case Study of the Potteries in the Nineteenth Century' (Occasional Paper No. 27. Department of Geography and Earth Science, Queen Mary College, University of London, 1986) 16.

⁵⁵ SHCL, archief Sphinx, K 105, G. Olivier, Geschiedkundig overzicht N.V. 'De Sphinx' meer speciaal de technologie in het bedrijf. Inleiding en globaal overzicht. Gedetailleerd verslag der resp. afdelingen en bewerkingmethoden hier toegepast. mei 1958, 9. en k 130, idem, deel 4, 2.

⁵⁶ *Ibidem*, 8a.

⁵⁷ SHCL, archief Sphinx, K 103, 'Namenlijst der faïenciers' 1 mei 1881 tot 18 februari 1918.

Er bestonden twee soorten gieters. Gieters voor het grote werk, zoals lampetkannen, (vierkante) schotels, schalen, broodmanden en sanitair aardewerk (toilet-potten), en gieters voor het kleine werk, zoals theepotten, koffiekannen, suikerpotten en dergelijke. Bij klein gietwerk werd de tuit en het oor tegelijk aan het voorwerp vastgegoten. Dit betekende dat het garneren werd uitgespaard.⁵⁸ Het gieten van het kleine werk werd in de periode tussen 1907 en 1917 door jongens gedaan. In 1917 werden ook jonge vrouwen als gietster van het kleine werk aangesteld. Dit was naar alle waarschijnlijkheid het gevolg van een staking van 24 gieters en persvormers die op 30 april 1917 uitbrak en tot in 1918 duurde.⁵⁹ Vanaf mei 1917 kwamen er jonge vrouwen van de afdelingen drukkerij en ovens op de vormafdeling als gietster werken. Aan het eind van 1917 werkten er zes gietsters op de vormafdeling.⁶⁰ Ook na het beëindigen van de staking in 1918 bleven vrouwen als gietster in de vormafdeling werkzaam.

Ogenschijnlijk deden mannen en vrouwen nu hetzelfde werk. Maar dit was slechts schijn, want vrouwen goten de kleine voorwerpen en mannen de grote. Deze taakverdeling kwam overeen met die bij de aardewerkfabriek Gustavsberg; ook daar goten mannen de grote voorwerpen en vrouwen (overwegend) de kleine.⁶¹ Hoewel dus de functie in naamgeving hetzelfde was, verschilde het werk. Hierdoor was het mogelijk dat vrouwen in dezelfde functie werkten en toch veel minder verdienden dan mannen.

Het gieten van kleine voorwerpen bleef bij De Sphinx tot de Tweede Wereldoorlog 'vrouwenwerk'. Na de Tweede Wereldoorlog werkten vrouwen niet langer als gietster in de vormafdeling. De enige functie die vrouwen toen uitoefenden in deze afdeling was die van tassengarneester.⁶² Deze functie werd ook al voor de Tweede Wereldoorlog door vrouwen vervuld. Zo werkten er in 1925 vier vrouwen als garneester op de vormafdeling.⁶³ Het voorbeeld van het gieten van aardewerk illustreert hoe de definitie van vrouwenwerk in de dagelijkse praktijk werd ge(re)construeerd al naar gelang de behoefte van het productieproces.

Cassettenmakerij en triangelkamer

In de cassettenmakerij werden de aardewerkcassetten gemaakt waar de gevormde voorwerpen in werden gedaan voordat ze de oven ingingen. In de tri-

⁵⁸ SHCL, archief Sphinx K 130, Geschiedkundig overzicht: Faiencerie holvormers deel 4: Faiencerie holvormers, 8 b.

⁵⁹ Jos Perry, *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983) 246-247 voor de achtergronden en verloop van de staking.

⁶⁰ SHCL, archief Sphinx, K 103, Namenlijst der faienciers 1881 - 1918. De gegevens van de zes gietsters uit dit personeelsboek zijn aangevuld met informatie uit de personeelskaarten van De Sphinx en de gezinskaarten Maastricht, GAM, gezinskaarten 1920-1938.

⁶¹ Wikander, *Ulla Kvinnors och mäns arbeten*, 115-116: vrouwen werkten bij Gustavsberg van het begin af aan bij het gieten.

⁶² SHCL, archief Sphinx, K 146, Personeelslijst juli 1947- april 1950.

⁶³ SHCL, archief Sphinx, K 69, 'Rapport inzake loonregeling en administratieve werkzaamheden op Loonbureau Faiencerie, 1 July 1925'.

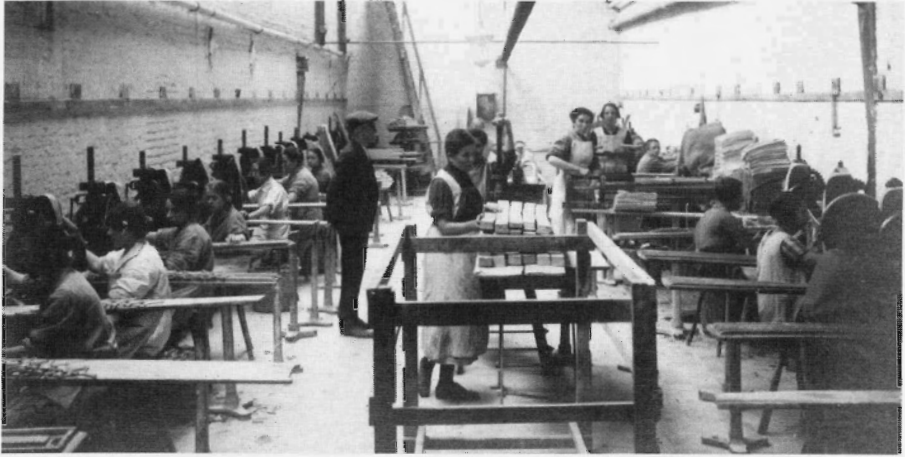
Het gieten van een theepot in één stuk. De vormafdeling - gietafdeling, ca 1930. (Foto coll. Gemeentearchief Maastricht)

angelkamer werden triangels gemaakt, driehoekige steuntjes die gebruikt werden om de gevormde voorwerpen klem te zetten in de cassetten zodat ze niet konden schuiven en breken. Aanvankelijk werden de cassetten gekocht in het Belgische Andenne, maar vanaf 1850 werden ze in de aardewerkfabriek zelf gemaakt.⁶⁴ Het werk in de cassettenmakerij leek heel veel op dat in de vormafdeling en evenals op de vormafdeling werkten er in de cassettenmakerij uitsluitend mannen en jongens. De jongens werkten ook hier als hulp bij de cassettenmakers en moesten zes jaar in de leer.

Het maken van de *drie-angels* was vanaf het begin het werk van meisjes. De machines voor het maken van deze stiften (*colifichets*) werden door hen bediend. Het was geen ongevaarlijk werk en het gebeurde regelmatig dat meisjes die met deze machines werkten gewond raakten, vooral in de tijd dat daarvoor een toestel werd gebruikt dat uit Engeland afkomstig was.⁶⁵ In maart 1887 werd bepaald dat dit werk alleen door meisjes van zestien jaar en ouder mocht wor-

⁶⁴ SHCL, archief Sphinx, ongeïnv. K 130, G. Olivier, deel 11, 'De afdeling cassij of cassettenmakerij', 1.

⁶⁵ Giele, *Een kwaad leven*, deel 2, Maastricht, 121, vr. 6623 t/m 6627 (Louis Regout) en 170, vr. 7349 en 7350 (Eugène Regout).

Het maken van 'triangles', ca 1930. (Foto coll. Gemeentearchief Maastricht)

den verricht. Op 18 juli 1896 werd deze leeftijd verlaagd tot vijftien jaar.⁶⁶ Hoewel in deze afdeling gedurende de gehele periode uitsluitend vrouwen en meisjes werkten, hield een man het toezicht.⁶⁷

De ovens

In 1836 startte Petrus Regout de aardewerkproductie met slechts één oven. Met deze vierkante oven werd de eerste (proef)productie gemaakt en pas in 1841 kwam er toestemming van Gedeputeerde Staten om een ronde oven op te richten. Daarna groeide het aantal ovens snel. In 1845 waren er al vier ovens in gebruik en één in aanbouw, in 1852 drie en in 1857 twaalf.⁶⁸ In 1871 waren er zes biscuit- en negen vernisovens. Het aantal biscuit- en vernisovens groeide tot respectievelijk twaalf en dertien in 1899.⁶⁹ Op 1 januari 1859 werkten er 102 mannen en 43 vrouwen bij de ovens,⁷⁰ in 1864 92 arbeiders bij de vernisovens en 56 arbeiders bij de biscuitovens.⁷¹ Uit het personeelsoverzicht van 1 januari 1870 blijkt dat er bij de vernisovens uitsluitend 67 mannen werkten terwijl er bij de

⁶⁶ SHCL, archief Sphinx, ongeinv. K 131, Orderboek ovens p.126, order 17 maart 1887: 'Tot nader order zullen geene meisjes beneden de 16 [18 juli 1896 > 15] jaren aangesteld worden aan het kappen van drieangels, coks purs enz, alsmede geen jongens'.

⁶⁷ In de periode 1874-1884 was Willem Bruinnick, meester in de drie-angelkamer. SHCL, archief Sphinx, inv.nr. 32 [Giessel], 'Bevolkingsregister' Naamlijst van het personeel 1874-1884, Willem Bruinnick was op 25 januari 1832 geboren en kwam op dertigjarige leeftijd bij De Sphinx - in 1852. In dienst in 1884 werkte hij er nog steeds, toen als opzichter over het aardewerkmagazijn. Eind negentiende eeuw was Johannes Lemmens opzichter over de drie-angelkamer. SHCL, archief Sphinx, ongeinv. Lijst opzichters ca 1890.

⁶⁸ SHCL, archief Sphinx, K 130, G. Olivier, Gedetailleerd verslag over de verschillende afdelingen, deel 5, ovens, p.1.

⁶⁹ SHCL, archief Sphinx, inv.nr. 58 [Giessel], 'Statistieken aangaande aardewerk' tabel 7.

⁷⁰ SHCL, archief Sphinx, inv.nr. 24 [Giessel], Contractenboek 1857-1859, p.133.

⁷¹ SHCL, archief Sphinx, inv.nr. 29 [Giessel], Contractenboek 1870-1873, 34.

biscuitovens 44 mannen en 59 vrouwen werkten.⁷²

Het stoken van de ovens was mannenwerk. De stoker was verantwoordelijk voor de bewaking van de temperatuur in de oven. De oven moest tijdens het stoken lange tijd op een constante temperatuur worden gehouden, anders mislukte het bakken en ging het moeizaam gevormd aardewerk verloren. Aangezien technische hulpmiddelen voor het constant houden van de temperatuur ontbraken, kwam het aan op de grote ervaring van de stoker. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de stokers aanvankelijk uit het buitenland werden aange trokken. Eerst waren dit Belgen, maar in 1848 werd John Willie door de directeur van de aardewerkfabriek, William Crisp, aangetrokken als stoker. Hij was evenals Crisp afkomstig uit Sunderland.⁷³ Na diens vertrek werd hij opgevolgd door de uit Hull afkomstige John Schofield.⁷⁴ In 1857 werd de eveneens uit Sunderland afkomstige Salomon Thompson aangeworven als stoker aan de aardewerkfabriek.⁷⁵

Het productieproces onderging tot halverwege de jaren dertig van de twintigste eeuw weinig veranderingen. De gevormde voorwerpen werden gebakken in ronde ovens. Deze werden volgestapeld met cassetten gevuld met ongebakken aardewerk, heet gestookt en vervolgens weer leeggehaald, waarna de cyclus opnieuw begon. Het vullen van een oven gebeurde meestal in één dag. Er werkten zowel mannen als vrouwen bij deze rondovens, maar zij hadden verschillende functies. Er werd een encasteerploeg samengesteld, bestaande uit ongeveer vijftien vrouwen en enige mannen. Vrouwen plaatsten de ongebakken voorwerpen in de cassetten om ze tegen beschadiging te beschermen. De vrouwen stonden voor de rondoven aan de inzettafels en kozen zodanig uit verschillende soorten artikelen, dat die bij elkaar in één cassette pasten, zodat deze optimaal gevuld werd. Wanneer de cassette vol was, legde een vrouw een lange sliert klei (*de collombon-piegel*) tussen de cassette en de deksel om het geheel af te sluiten. Tot 1910 moesten de vrouwen de gevulde cassetten nog over een afstand van vijf tot twintig passen naar de ovens dragen. Daar werden de cassetten door de mannen overgenomen. De gevulde cassetten aan de biscuitovens waren het zwaarst: tussen de 25 en 30 kilo; die aan de vernisoven wogen tussen de 20 en 25 kilo. Van al het werk dat de vrouwen in de aardewerkfabriek verrichtten, was dit verreweg het zwaarste.⁷⁶ Daarna zette een man, de opgever, de gevulde cassette op zijn hoofd en bracht hem naar een hoger staande man, de

⁷² SHCL, archief Sphinx, inv.nr. 28 [Giessel], Contractenboek 1867-1870, 'Staat aanwijzende het aantal Heeren Employés en werklieden gebezigd in de fabrieken van den Heer P. Regout op 1 Januarij 1870' 396-397.

⁷³ GAM, archief Commissaris van Politie, inv.nr. 273, register visa op buitenlandse paspoorten 2 mei 1848 - 31 december 1857, nr. 2177 en nr. 3905. John Willie werkte sedert 28 mei 1848 bij Regout als stoker in de aardewerkfabriek. Hij vertrok op 4 juni 1853 om op 28 juli 1855 weer terug te keren.

⁷⁴ GAM, archief Commissaris van Politie, inv.nr. 273 register visa buitenlandse paspoorten 2 mei 1848 - 31 december 1857, nr.4203.

⁷⁵ GAM, archief Commissaris van Politie, inv.nr. 273 register visa buitenlandse paspoorten 2 mei 1848 - 31 december 1857, nr. 4371.

⁷⁶ ARA, archief 2.15.05 Centrale Dienst Arbeidsinspectie inv.nr. 265, 'Aantal aardewerk- en porceleinfabrieken', 2.

doorgever. Deze gaf de cassette door aan de eerste inzetter die de cassette op de juiste plaats in de oven zette.⁷⁷ Mannen deden al het werk in de ovens. Na het bakken droegen mannen de cassetten uit de oven, die vervolgens weer door een ploeg vrouwen werden uitgepakt, het zogenaamde uitcasteren.⁷⁸

Ook bij het ovenwerk bestond dus een zeer sterke seksesegregatie. Mannen waren stokers, *enfourneurs* ['in-de-oven-zetters'] en pielemannen, degenen die in de afgekoelde oven na het bakken de stapels cassetten aflaadden.⁷⁹ Vrouwen waren incasteersters en uitcasteersters, belast met het vullen en leegmaken van de cassetten. De bedrijfshistoricus G. Olivier stelde dat de *enfourneurs* moeilijker werk deden dan de incasteersters. Het is echter onduidelijk wat er moeilijk was aan het doorgeven van de cassetten. Het werk van de mannen was ook niet zwaarder dan dat van de vrouwen, want die moesten eerst de cassetten naar de oven brengen.⁸⁰ Wel werd wederom een scheidslijn getrokken tussen mannen- en vrouwenwerk. De grens lag tussen het werk binnen en buiten de oven.

Tot de jaren dertig bleef het werk aan de rondovens ongewijzigd. In 1933 begon bij De Sphinx de vervanging van rondovens door tunnelovens.⁸¹ Deze overschakeling betekende een ingrijpende verandering in het arbeidsproces. Nu werd het aardewerk op kleine wagentjes de oven ingereden zodat 'de eigenlijke inzet en uitpakploeg van onze rondoven komt te vervallen'. De overschakeling van rondovens op tunnelovens had gevolgen voor zowel mannen als vrouwen. Met de introductie van de tunneloven vervielen de inzetters- en uitzettersploegen van mannen, zodat het aantal mannen bij de ovens daalde. Nog slechts een enkeling was nodig als wagentrijder. Ook het vullen en uithalen van de ovens was niet langer nodig, waardoor ook het aantal vrouwen daalde. Vrouwen kregen nu de taak om de wagens die de ovens ingereden werden op en af te laden.⁸² Opvallend is dat deze technische vernieuwing wel grote veranderingen in het arbeidsproces teweegbracht, maar de bestaande seksesegregatie ongewijzigd liet. De nieuwe functies van mannen en vrouwen bouwden voort op de oude. Met het vervallen van het incasteren werden vrouwen wagenopbouwsters. Met het vervallen van het in- en uitzetten van de cassetten werden

⁷⁷ SHCL, archief Sphinx, K 130 Gedetailleerd verslag van de verschillende afdelingen door G. Olivier [1958]: deel 5, p.6.

⁷⁸ Giele, *Een kwaad leven*, deel 2 Maastricht, 135-136 vr.6835: 'dat de cassetten bij het ledigen van de ovens daaruit gedragen werden door mannen en naderhand geledigd door vrouwen...', antw: M. Everaerts: 'De cassetten worden uitgegeven, en dan pakken de vrouwen die aan en doen den inhoud in manden' vr. 6836: 'Dat is dus in de nabijheid der ovens?', antw: 'Ja'. Zie ook: ARA, archief Centrale Dienst Arbeidsinspectie, inv.nr. 265 'Aantal aardewerk- en porceleinfabrieken', 2.

⁷⁹ SHCL, archief Sphinx, ongeïnv. G. Olivier, deel 5, De ovens, 6 G. Olivier, termen bij aardewerkproductie.

⁸⁰ Bij de aardewerk Gustavsberg was de zwaarte van dit werk juist een reden om het niet door vrouwen te laten doen: Wikander, *Kvinnors och mäns arbeten*, 144-147.

⁸¹ SHCL, archief Sphinx, ongeïnv. Vergaderingen van den Raad van Bestuur 28 juli 1933. Rapport van Joseph Regout over juni 1933, waarin hij aankondigde dat de tunneloven in de Boschstraat op 15 augustus 1933 in bedrijf zou worden gesteld en de tunneloven in Limmel een maand later. In november 1932 was het besluit genomen om over te schakelen. Volgens het *Personeelsorgaan 'De Sphinx'* 3 (1951) nr. 5, 13, werd de eerste tunneloven al op 1 mei 1933 in gebruik genomen.

⁸² SHCL, archief Sphinx, K 146, personeelslijst 1947-1950.

Het incasteren en vullen van een vernisoven, ca 1930. (Foto coll. SHCL Archief NV Koninklijke Sphinx Maastricht)

mannen wagenoorrijder. Zij zorgden voor het transport van de wagens die door de ovens gingen. Bij Gustavsberg werd de introductie van de tunnelovens juist aangegrepen om vrouwen het vulwerk voor de ovenwagentjes te laten doen.⁸³ In 1932 werkten er bij De Sphinx overwegend mannen bij de ovens (67 procent) en waren vrouwen in de minderheid. In 1949 lag deze verhouding precies omgekeerd toen bestond deze afdeling voor 78 procent uit vrouwen.

Schilder- en decorafdeling

Nadat het aardewerk was gebakken, konden versieringen worden aangebracht door te schilderen op het nog ongeverniste aardewerk, het zogenaamde biscuitschilderen, of door het bedrukken van aardewerk. Het was ook mogelijk schilderkunst aan te brengen op het reeds geverniste aardewerk; dit werd decorschilderen genoemd. Een speciale vorm hiervan was het vergulden, dat wil zeggen het aanbrengen van gouddecors, wat een betrekkelijk kostbaar procédé was.⁸⁴ In 1841 waren er zowel vrouwen als mannen bij het schilderen van aardewerk werkzaam.⁸⁵ Het uitvoerend werk werd overwegend door meisjes gedaan.

⁸³ Wikander, *Kvinnors och mäns arbeten*, 144-147

⁸⁴ Maenen, *Petrus Regout 1801-1878*, 306.

⁸⁵ RAL, Provinciaal Archief Limburg, inv.nr. 1664 Verbalen 17-9-1841 no. 41. Opgave van Petrus Regout van het getal der werklieden op 14 augustus 1841.

*De opzichter kijkt toe, terwijl vrouwen het aardewerk decoreren. Het decoratelier, ca 1930.
(Foto coll. Gemeentearchief Maastricht)*

Het beschilderen van het aardewerk met verschillende patronen moest hen echter wel worden geleerd. Daarvoor trok Petrus Regout al vroeg buitenlandse vaklieden aan. In 1843 sloot Regout een contract met de Belgische schilder Jean Baptiste Paul Gaudalet, voor vier maanden. Gaudalet kreeg 150 franken per maand en moest hiervoor 'de noodige teekeningen maken, de meisjes leeren [en] de kinderen lesgeven'.⁸⁶ Aan het eind van 1858 woonde de Franse porseleinschilder François Theophile Caquet in de Boschstraat. Hij vervulde een zelfde functie in de aardewerkfabriek van Regout als Gaudalet.⁸⁷ In 1855 werd Charles Rombauts, een vakman-vergulder uit Brussel, aangetrokken om het vergulden in te voeren. Waarschijnlijk is deze poging niet geslaagd: Charles Rombauts vertrok op 7 februari 1857 alweer naar Luik en nog in 1861 werden grondstoffen voor het vergulden uit Engeland betrokken.⁸⁸

⁸⁶ SHCL, archief Sphinx, inv.nr.20 [Giessel] Contractenboek 1843-1848, 3.

⁸⁷ GAM, Bevolkingsregister Maastricht 1850 TR 2 fol 335. François Theophile Caquet was op 15 april 1811 in Montereau (Frankrijk) geboren en verbleef van 6 oktober 1858 tot 28 maart 1859 in Maastricht. Daarna vertrok hij naar Parijs. GAM, archief Commissaris van Politie, inv.nr. 266, Passenregister deel V, 29 april 1858 - 11 oktober 1876, François Theophile Caquet, 47 jaar kwam op 6 december 1858 als schilder werken bij Regout.

⁸⁸ GAM, archief Commissaris van Politie, inv.nr. 264, Passenregister III, 11 augustus 1854 - 19 augustus 1856, nr. 213, Charles Rombauts kwam op 14 september 1855 in Maastricht aan en SHC, archief Sphinx, ongeinv. K 130, G. Olivier, deel VI, 'De Décor-afdeling', 5.

Met de hand worden decoraties aangebracht op het glazuur. Het decoratelier, ca 1930. (Foto coll. Gemeente-archief Maastricht)

Het aandeel van vrouwen in de functie van schilder nam in de loop van de tijd steeds verder toe: in 1859 waren er drie mannelijke en zeventien vrouwelijke schilders, in 1870 waren er nog slechts twee mannelijke en 21 vrouwelijke biscuitschilders in de decorafdeling werkzaam.⁸⁹ Vrouwen kregen daarmee ook de taak de nieuw aangenomen meisjes op te leiden in het vak. In 1953 moest de vroegere meesteres van de decorafdeling, weduwe Murrer, het schilderen tijdens een bedrijfsbezoek nog eens een keer voordoen aan de voormalige fileersters en schilders; 'Van häör hōbbe veer 't vak gelierd', vertelden toeschouwers.⁹⁰

Vrouwen werkten vooral als biscuitschilder: ze schilderden op het nog niet gebakken aardewerk of zij kleurden de eenmaal gebakken en bedrukte waar in. De mannelijke schilders brachten decors aan op reeds geglazuurde voorwerpen. Ook bij het decoreren werd een onderscheid gemaakt tussen mannen- en vrouwenwerk. Vrouwen voerden de standaard decorbewerkingen uit en mannen kregen het kunstzinniger werk, of zoals porselein-decoratieschilder Johan Roukens, het onder woorden bracht: 'Wij mannen maken echter artikelen uit de

⁸⁹ SHCL, archief De Sphinx, inv.nr. 24 [Giessel], Contractenboek 1857-1859, 133, 'Staat der Werklieden welke op de 1e January 1859 in de fabriek werkzaam zijn volgens eene nominative lijst' en inv.nr. 28 [Giessel], Contractenboek 1867-1870, 396-397, 'Staat aanwijzende het aantal Heeren Employés en werklieden bezigd in de fabrieken van de Heer P. Regout op 1 January 1870'.

⁹⁰ *Personeelsorgaan der N.V. Kristal-, Glas- en aardewerkfabrieken "de Sphinx" v/h. Petrus Regout & Co Maastricht* 6 (1953) nr. 3, 14 april 1953. Weduwe Murrer was 76 jaar in 1953 en waarschijnlijk de op 23 juli 1876 geboren Maria Loontjes, die op 23 juni 1890 in dienst kwam.

hand'. Hij gaf als voorbeeld cachepots, sierpotten om bloempotten.⁹¹ Ook het decoreren werd in toenemende mate werk van vrouwen en meisjes. Vanaf december 1892 werd er een bewuste politiek gevoerd om het aantal mannelijke schilders in de decorwerkplaats aan de Boschstraat terug te brengen tot hoogstens acht.⁹² Van 1900 tot de Eerste Wereldoorlog nam het aantal arbeiders op het decorateliër steeds toe. Zo waren er in 1909 75 meisjes als biscuitschilderessen.⁹³ De vrouwen zaten naast elkaar aan lange tafels en maakten ieder hun eigen werk. Iedere vrouw had op haar plaats een losstaande kleine *tournette* tussen haar en de tafel, en aan haar rechterzijde een aan de tafel vastzittende plank, het zogenaamde *banquet*, waarop haar arm kon steunen bij het fileren en schilderen.⁹⁴

Uit verschillende beschrijvingen van het werk van de schilderessen wordt duidelijk dat het schilderen een vaardigheid vereiste die pas na veel oefening werd bereikt. Zo gaf Neideck in 1887 een beschrijving van het werk van de decorschilderessen:

*'Ziet eens met welke vaardige, rappe hand meisjes en vrouwen een zuivere cirkel op de voorwerpen trekken; zij zetten het slechts op de draaischijf voor zich neer en drukken even het penseel er tegen! Zeer eenvoudig, maar toch eischt het groote geoefendheid.'*⁹⁵

In een beschrijving van het werk van schilderessen die bijna vijftig jaar later werd gemaakt, komen dezelfde elementen naar voren. Het werk leek eenvoudiger dan het was.

*'Dit eenvoudig decoreeren nu geschiedt vrijwel in een onderdeel van een seconde. Even tikken de vingers tegen het draaiende kopje, tot het zuiver gecentreerd in het midden van de snel ronddraaiende tournette staat, dan een stipje met het penseel en het randje is klaar. Men probeere het de Maastrichtse fabrieksmeisjes echter niet na te doen, want elke poging in die richting is tot mislukken gedoemd. Het voorwerp is niet in het midden te krijgen, of het vliegt ver weg, wanneer men in zijn ongeduld een iets te hardhandige beweging zou maken.'*⁹⁶

⁹¹ Giele, *Een kwaad leven*, deel 2, 154 antwoord 7189.

⁹² SHCL, archief Sphinx, K 131, Orderregister, 102, order van 23 december 1892. Over het aannemen van mannelijke schilders. 'Zoolang het aantal mannelijke schilders of teekenaars in de decorwerkplaats niet gedaald is tot acht, zal geen aangenomen worden, zonder voor kennis van den heer Louis Regout o.z.p., door den heer van Dishoek o.z.p.'

⁹³ SHCL, archief Sphinx, K 130, Gedetailleerd verslag van de verschillende afdelingen door G. Olivier [1958]: deel 7, 'De Décor-afdeling', 2.

⁹⁴ *Ibidem*, 'De décor-afdeling', 1.

⁹⁵ H.N. Neideck, 'De Aarde- en Glaswerkfabrieken te Maastricht', *Eigen Haard* (1887) 257.

⁹⁶ SHCL, archief Sphinx, K 109 'In het centrum van onze aardewerkindustrie' (ca 1936) 5.

Drukkerij

Petrus Regout begon in 1836 met de productie van geschilderd aardewerk; in 1844 werd het eerste bedrukte aardewerk geproduceerd.⁹⁷ Hij maakte daarbij opnieuw gebruik van buitenlandse werklieden. In 1844 nam Regout de Duitse graveur en drukker Peter Schellenbach aan, teneinde 'de drukkerij in te voeren, in werking te brengen en op zo bekwaam mogelijke wijze voort te zetten'.⁹⁸ Verder zou hij de platen graveren en al het werk in de drukkerij leiden en uitvoeren. Daarnaast moest hij het glazuur vervaardigen, niet alleen voor het gedrukte goed, maar ook voor het witte en beschilderde. In de drukkerij kreeg hij twee mannen en twaalf meisjes ter beschikking, die hij in de diverse werkzaamheden moest onderrichten. Hoewel het contract voor zes jaar was gesloten, werd hij reeds het jaar daarop, in 1845, vervangen door de Luxemburger Cranenwitter.⁹⁹ Deze kreeg in januari 1845 de opdracht enkele platen te graveren voor het bedrukken van een compleet servies. De gegraveerde platen zou hij in april naar Maastricht brengen, alwaar hij zich zou vestigen om bij Regout een drukkerij te installeren. Cranenwitter verplichtte zich eveneens zijn kennis over te dragen, leiding te nemen over de drukkerij en de platen te graveren en te repareren. Tevens zou hij iemand meenemen die de drukpers zou kunnen bedienen. Ook deze relatie was vermoedelijk niet van lange duur, aangezien in 1846 de Engelse drukker Michael Tulloch voor een periode van minimaal zes maanden in dienst werd genomen.¹⁰⁰ Het is aannemelijk dat de toenmalige directeur van de aardewerfabriek, William Crisp, zorg heeft gedragen voor het aantrekken van de uit North Shields afkomstige Michael Tulloch.¹⁰¹

Naar alle waarschijnlijkheid zijn de pogingen van de Duitse graveur en drukker Peter Schellenbach in 1844 en de Luxemburgse graveur Cranenwitter in 1845 om een drukkersafdeling op te zetten niet geslaagd, want in het personeels-overzicht van 1846 worden uitsluitend 18 schilders genoemd.¹⁰² Pas in 1849 was er sprake van een drukkerij waarin twee mannen en twintig vrouwen werkten.¹⁰³ Er is alle reden om aan te nemen dat deze drukkerij geheel op Engelse leest was geschoeid, aangezien alle drukkers en graveurs die na Michael Tulloch werden aangetrokken van Engelse origine waren. De directeur William Crisp zorgde voor het aantrekken van de uit Sunderland afkomstige graveur William Mowalt, die op 21 november 1848 in dienst kwam van Regout.¹⁰⁴ Ook de in 1853

⁹⁷ Marie-Rose Bogaers, *Drukdecors op Maastrichts aardewerk 1850-1900* (Lochem 1992) 19, noot 57.

⁹⁸ SHCL, archief Sphinx, inv.nr. 20 [Giessel], Contractenboek 1843-1848, 10-11, contract 8 februari 1844.

⁹⁹ *Ibidem*, 41, contract 18 januari 1845.

¹⁰⁰ *Ibidem*, 116.

¹⁰¹ North Shields ligt in de buurt van Sunderland, de plaats in Engeland waar William Crisp vandaan kwam.

¹⁰² GAM, Kamer van Koophandel Maastricht, inv.nr. 15 ingekomen stukken, 'Nominative Staat der Personen geattacheerd aan de Fabriek van den Heer Petrus Regout te Maastricht op 20 Januarij 1846'.

¹⁰³ SHCL, archief Sphinx, inv.nr. 21 [Giessel], Contractenboek 1848-1850, 72-75 Staat van het personeel d.d. juli 1849.

¹⁰⁴ GAM, archief Commissaris van Politie, inv.nr. 273. Register visa buitenlandse paspoorten 2 mei 1848 - 31 december 1857, nr. 4067 en nr. 4494.

Fileterster aan het werk bij het decoreren van aardewerk. Het decoratelier, ca 1930. (Foto coll. SHCL Archief NV Koninklijke Sphinx Maastricht)

aangetrokken graveur John Brammer en de in 1855 in dienst tredende graveurs John Mayer Beddau en Arthur Steel waren uit Engeland afkomstig.¹⁰⁵ Wel was er een verschuiving in de herkomst van de Engelse werklieden. Nadat William Crisp in 1856 was opgevolgd door de uit Stoke-on-Trent afkomstige Edwin Abington, kwamen ook de Engelse werklieden niet langer uit de omgeving van Sunderland maar uit die van Stoke-on-Trent. Zo werd in 1856 de uit Burslem afkomstige graveur Richard Cartwright aangetrokken.¹⁰⁶

Aangezien de drukkerij werd opgezet door Engelse vaklieden, die gebruik maakten van Engelse technieken en bovendien tot taak kregen alle andere arbeiders in deze afdeling op te leiden, was de seksesegregatie in de drukkerij van De Sphinx een exacte kopie van de drukkerijen in de Engelse aardewerkfa-

¹⁰⁵ GAM, Bevolkingsregister Maastricht 1850, TR 1 fol 71, John Brammer werd in 1825 in Gateshead in Engeland geboren en vestigde zich vóór 1847 in Sunderland, alwaar zijn beide kinderen werden geboren. Census 1851 Sunderland, vermeldt hem als pot painter. Op 10 juli 1853 vestigde hij zich in Maastricht. Een jaar later vertrok hij alweer naar Engeland.

GAM, Archief Commissaris van Politie, inv.nr. 264 Passenregister III, 11-8-1854 - 19-8-1856, respectievelijk nr. 86 (Mayer Beddau) en 156 (Arthur Steel).

¹⁰⁶ GAM, archief Commissaris van Politie, inv.nr. 273. Register visa buitenlandse paspoorten 2 mei 1848 - 31 december 1857, nr. 4186 en inv.nr. 274 Register visa buitenlandse paspoorten 2 januari 1858 - 8 juli 1874, nr. 13. en inv.nr. 263 Passenregister deel II 10-1-1854 - 12-8-1854, nr. 417. Cartwright was overigens al sinds 2 augustus 1854 in Maastricht [bij Regout] afgezien van een korte onderbreking in 1858, dat hij in Luik verbleef, bleef hij tot 1899 in Maastricht woonachtig.

Vrouwen werken in de drukkerij. Het drukkersatelier, ca 1930. (Foto coll. Gemeentearchief Maastricht)

brieken. Bij het drukken werden door middel van koperen platen afbeeldingen gemaakt die op het aardewerk werden aangebracht. In de drukkerij werd in teams van één man en drie of vier vrouwen gewerkt. De man smeerde een kopergravure met verf in en legde er een blad papier op; vervolgens ging hij er met een handpers over waardoor de gravure op het papier kwam. Hij verrichtte hetzelfde werk als in de lithografie.¹⁰⁷ Daarna namen de vrouwen het werk van hem over. Eén meisje knipte de prentjes uit. Eén vrouw, de zogenaamde oplegster, plakte de uitgeknipte prentjes op de voorwerpen. Een andere vrouw, de zogenaamde wrijfster, wreef het bedrukte papier met behulp van een bundeltje stevig samengebonden lappen tegen het te bedrukken voorwerp aan. De vierde vrouw waste het papier van het voorwerp. De oplegster had het lastigste werk, aangezien de wijze waarop de prentjes opgeplakt moesten worden oefening vereiste. Zij verdiende van deze vrouwen dan ook het meeste.¹⁰⁸

In de drukkerij werkten meer vrouwen dan mannen. In 1894 werkten er 34 mannen en 119 vrouwen. Mannen waren opzichters, graveurs en drukkers. Vrouwen werkten als drukkersmeisjes en snijdsters. Het aantal (mannelijke) drukkers in de drukkerij verminderde met de introductie van de machinale drukpers. Mannen bleven drukker aan de handpersen, maar de machinale druk-

¹⁰⁷ Verhoor van J.H.L. Godding die sinds 1857 porseleindrukker was bij de firma Regout, Giele, *Een kwaad leven deel 2*, antwoorden 7117 t/m 7128.

¹⁰⁸ ARA, archief 2.15.05 Centrale Dienst Arbeidsinspectie inv.nr. 265 'Aantal aardewerk- en porceleinfabrieken', 2.

Het glazuren met een glazuurspuit was mannenwerk. De vernisafdeling, ca 1935. (Foto coll. Gemeentearchief Maastricht)

persen werden in toenemende mate door vrouwelijke drukkers bediend. In de loop van de tijd vormden mannelijke drukkers een minderheid. Zo werkten er in 1932 slechts twee mannelijke handdrukkers en nog eens twee als machinedrukkers; tegelijkertijd werkten er achttien vrouwelijke drukkers. Na de Tweede Wereldoorlog werkten er naar verhouding nog meer vrouwen: vier drukkers tegen 22 druksters.¹⁰⁹ Aan de overige werkzaamheden van de vrouwen veranderde niets. Daardoor nam het aantal vrouwen in de drukkerijafdeling in de loop van de tijd toe.

Vernissen

In 1846 werkten er dertien personen in de vernisafdeling. Op dat moment werkten er al twee Engelsen, te weten G. en A. Hodgson. Dit duidt ook voor deze afdeling op de onmiskenbare buitenlandse invloed.¹¹⁰ Er waren drie vernismethoden: dompelen, draaien en aansmeren met een penseel. Bij het dompelen en draaien verrichtte een man de hoofdwerkzaamheid en werd hij geassisteerd door vrouwelijke hulpen. Bij het dompelen werden de voorwerpen, afkomstig uit de biscuitoven door de vernisgever in een glazuurbad gedompeld. Aan zijn linkerhand kreeg hij de waar aangegeven en vlak voor hem, even boven de kuip,

¹⁰⁹ SHCL, archief Sphinx, ongeïnv. K. 146, Personeelslijst juli 1947 - april 1950.

¹¹⁰ GAM, archief K.v.K. Maastricht, inv.nr. 15, 'Nominative Staat der Personen geattacheerd aan de Fabriek van den Heer Petrus Regout te Maastricht op 20 January 1846'.

Het sorteren van aardewerk. De sorteerafdeling, ca 1930. (Foto coll. SHCL Archief NV Koninklijke Sphinx Maastricht)

of ook rechts, zette hij de gedompelde waar neer. Deze man maakte zelf het glaazuurslib klaar. De beschadigingen die door het aanpakken in de vernislaag ontstonden werden naderhand met een penseel weggeretoucheerd. De tweede vernismethode, die bij platte voorwerpen als borden, schoteltjes en dergelijke werd toegepast, was het draaien met behulp van een tang. De taak van de vrouwelijke arbeiders bestond eruit de waar aan te geven of aan te pakken en weg te brengen.¹¹¹ De derde methode, het retoucheren van de vernislaag met een penseel, werd alleen toegepast om beschadigingen te herstellen. Dit werk gebeurde door vrouwen. In de verniskamer waren vrouwen veruit in de meerderheid. Zo waren er in 1894 31 mannen werkzaam tegen 101 vrouwen. Mannen waren werkzaam als opzichter of vernisgever. Elke vernisgever werd door minstens drie vrouwen geassisteerd.

Sorteerkamers en aardewerkmagazijnen

De sorteerkamers en de aardewerkmagazijnen waren de laatste afdelingen van de aardewerkfabriek. Eerst werden de geproduceerde aardewerken voorwerpen nagekeken; het stof werd eraf geklopt en vervolgens werd de partij gesorteerd naar kwaliteit. Daarbij werd onderscheid gemaakt tussen eerste, tweede, derde keus en *rebut* of uitschot. Het sorteren van aardewerk was vrouwenwerk. Het

¹¹¹ SHCL, archief Sphinx, K 130 Gedetailleerd verslag van de verscheidende afdelingen door G. Olivier [1958] deel 6, 1-3.

Het vernissen van het aardewerk, ca 1930. De vernisafdeling. (Foto coll. SHCL Archief NV Koninklijke Sphinx Maastricht)

Het inpakken van aardewerk voor verzending, ca 1930. (Foto coll. Gemeentearchief Maastricht)

toezicht op de sorteerkamer was aanvankelijk mannenwerk. Zo was T. Leseur in 1895 meester in de uitzoeksterskamer en verdiende daarmee f 1,65 per dag.¹¹² Het was zijn taak om voor het weghalen van de getelde en gesorteerde hoeveelheden aardewerk, de soort en de aantallen in zijn boek te schrijven. Daarna werden door de 'draagploegen' de verschillende soorten met handwagens weggehaald of gebracht of naar de pakkerij, de verzendingsplaats of naar het magazijn. Ook de draagploegen bestonden uit vrouwen, hoewel dit geen licht werk was. Al had een man het algehele toezicht, onder hem werkten weer meesteressen die toezicht hielden over een bepaalde kamer.

Bij het verpakken van het gesorteerde aardewerk werkten zowel mannen als vrouwen, ieder met hun eigen taak. De inpakkers waren belast met het halen van lege manden en kisten uit de loods, het met repen beslaan van de kisten en het wegen en uitvaren van de kisten en manden. Het werk van de inpaksters bestond uit het halen van de te verpakken goederen uit de magazijnen, het afvegen van het stof, het feitelijk verpakken en tellen van de goederen. Alle met goud beschilderde voorwerpen werden zorgvuldig in papier verpakt terwijl de andere in hooi en stro gewikkeld werden. Neideck benadrukt in 1887 dat dit 'erg preciezie werk' was en hij daagde iedereen uit 'een kist met aardewerk uit te pakken en vervolgens alles wat er uitgekomen is weder in te doen'.¹¹³

¹¹² SHCL, archief Sphinx, ongeïnv, 'Lijsten van het personeel dat in de afdeling aardewerkmagazijn in dagloon werkt'.

¹¹³ Neideck, 'De aarde- en glasfabrieken te Maastricht', 258.

Ook de werkzaamheden van de sorteesters ondergingen veranderingen door de introductie van de tunneloven. De sorteesters hadden vroeger alleen een afklopjizer om de drie-angelpunten van het gebakken aardewerk af te slaan. Zij werkten zittend op een voetenbankje, terwijl zij steeds verhuisden met dit bankje, telkens verder, totdat de hele partij was nagekeken, rondgedraaid, afgeklopt om daarna de hele partij te sorteren in de verschillende keussoorten. Vanaf 1934 lag de eind-sorteerkamer aan het afkoeleinde van de tunneloven. Het sorteren gebeurde nu staande aan tafels, langs de lopende band, waarmee de voorwerpen werden getransporteerd van de uitpakkers van de tunnelovenwagens naar de sorteester. Deze zetten de voorwerpen op hun plaats op de tafel of in rekjes en kistjes en na het sorteren zetten deze meisjes alles weer in latmanden voor verder transport naar het magazijn met wagens en bakken.¹¹⁴ Met de introductie van de transportbanden werd veel van het (zware) werk van de draagsters overgenomen. Een aantal meisjes was daardoor overbodig geworden en werd door directie van De Sphinx ontslagen.¹¹⁵

Voor het sorteren van het aardewerk bleven echter ervaren vrouwen onmisbaar. De directie zag dan ook niet veel mogelijkheden om deze veelal uit België afkomstige vrouwen door Nederlandse te vervangen, zoals het Ministerie van Justitie halverwege de jaren dertig voorstelde:

*'De [...] vrouwelijke werkkrachten verrichten in ons magazijn zwaar werk en vervullen deze taak op consciëntieuze wijze, zoodat zij moeilijk te vervangen zijn. Het is voor ons niet mogelijk deze werkneemsters op korten termijn te ontslaan en wij zijn overtuigd, dat dit kleine contingent niet door Maastrichtse werkkrachten te vervangen is. Voor wat betreft de vrouwelijke arbeidskrachten voor onze fabrieken aan de Boschstraat, stellen wij ons daarom op het standpunt, dat, om plotselinge inzinking te voorkomen, een zeker aantal gerecruteerd dient te worden uit het Belgische Jekerdal en de Kempen.'*¹¹⁶

Na de Tweede Wereldoorlog was de situatie onveranderd, aldus G. Olivier:

*'Sedert geen gehuwde vrouwen meer te werk gesteld zijn en het verloop van jonge meisjes uit de aard der zaak groot is, vraagt de opleiding tot sorteester grote aandacht. Het uitsorteren van uitschot of rebut is nog vrij eenvoudig, maar de kwaliteitsvaststelling volgens 1e, 2e of 3e keus vraagt grote ervaring en stelt hoge eisen aan het toezichthoudend personeel.'*¹¹⁷

¹¹⁴ SHCL, archief Sphinx, ongeïnv. K 130, G. Olivier, deel 8, Sorteerkamers en Magazijnen, 3.

¹¹⁵ RAL, archief Arbeidsinspectie Maastricht, inv.nr. 9, Hoofdinspecteur van den Arbeid, hoofd van het 1ste district aan den Heer Districtshoofd der arbeidsinspectie, 2e district te Breda 7 april 1934.

¹¹⁶ SHCL, archief Sphinx, K 9, Brief aan minister van justitie 21 december 1934.

¹¹⁷ Olivier, 'De techniek van het aardewerk in zijn historische ontwikkeling', 232.

Mannen en vrouwen bij de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek

De ontwikkeling van het bedrijf

De papierfabriek van Lhoest-Weustenraad en Cie. (later Koninklijke Nederlandse Papierfabriek) was aanvankelijk naar twee van de vier stichters genoemd. Guillaume Lhoest was afkomstig uit Luik, Adolphe Weustenraad behoorde tot een vermogende Maastrichtse familie. Sterker dan de fabrieksnaam doet vermoeden, was de oprichting van de papierfabriek in hoofdzaak een Luikse aangelegenheid. Naast Lhoest en Weustenraad behoorden Frésart en Lammens tot de oprichters. Emile Frésart was een Luikse bankier en de belangrijkste financier. Jean-Baptiste Lammens was de zwager van Guillaume Lhoest en stamde uit een geslacht van Brussels papierfabrikanten en -handelaren.¹¹⁸ Lammens werd in 1850 naar Maastricht gehaald, als de vakman van de nieuwe onderneming. Daarvoor had hij in een van de fabrieken van zijn familie te Zaventem bij Brussel al zeven jaar papier gemaakt. Lammens kreeg de leiding over de productie: hij besteedde al zijn aandacht aan de feitelijke papierfabricage.¹¹⁹

De belangrijkste reden om een nieuwe papierfabriek in Maastricht te stichten was het feit dat Nederland een exportverbod van lompen kende. Lompen vormden op dat moment nog de voornaamste grondstof voor papier. Het was dus niet mogelijk om in België papier te maken van Nederlandse lompen.¹²⁰ Het exportverbod voor lompen werd pas in juli 1877 opgeheven.¹²¹ Daarnaast kende Nederland een invoerheffing van 15 procent op papier.

De KNP specialiseerde zich aanvankelijk in de fijnere papiersorten, waarvoor men meer toekomstmogelijkheden zag dan voor de mindere kwaliteiten die onder andere door de grote concurrent Papeterie Godin uit Hoei op de markt werden gebracht.¹²² De fijnere papiersorten werden van lompen vervaardigd, terwijl voor de grovere papiersorten ook houtslipj werd gebruikt. Omdat de KNP zich toelegde op de productie van fijnere papiersorten, was ze niet in alle opzichten te vergelijken met papierfabrieken elders in Nederland, aan de Zaan, in Meerssen, Roermond, Boxtel, Waddinxveen, Broek en Wonseradeel. Ook in de papierfabrieken in die plaatsen werkte een hoog percentage vrouwen, maar de aantallen vielen in het niet bij de Maastrichtse. Zowel absoluut als in verhouding tot de mannelijke arbeidskrachten, werkten in Maastricht de meeste vrouwen in de papierindustrie.¹²³

¹¹⁸ *Honderd jaren papierfabriek 1850-1950* (Maastricht 1950) 12-21 verschaft gegevens over de achtergrond van de stichters en financiers van de KNP.

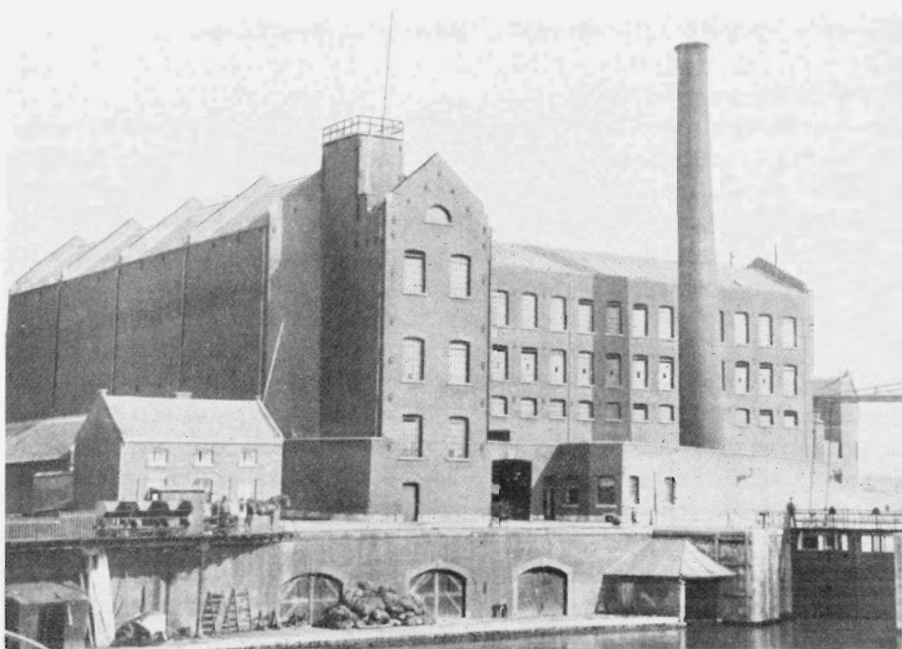
¹¹⁹ *Ibidem*, 12-15 en 21.

¹²⁰ *Ibidem*, 7-8 Het exportverbod op lompen werd op 24 maart 1719 ingesteld; zie: Nico Zijlstra, 'Arbeid, lonen en loonontwikkeling. Bedrijfsvoering bij de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek 1890-1920' (doctoraal scriptie RU Leiden 1980) 3; zie ook: *Koninklijke Nederlandse Papierfabriek. Een industrieel-archeologische verkenning* (Maastricht 1989) 17.

¹²¹ *Honderd jaren papierfabriek 1850-1950*, 87.

¹²² *Ibidem*, 40.

¹²³ W.N. Schilstra, *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der negentiende eeuw* (Amsterdam 1940; reprint Nijmegen 1976) 38-39.

Het hoofdgebouw van de KNP, ca 1900. (Foto coll. SHCL Archief KNP)

Onder invloed van de sterker wordende buitenlandse concurrentie ging de KNP zich steeds meer toeleggen op de productie van goedkopere papiersoorten. Dit uitte zich in de oprichting van de cellulosefabriek in 1884, waarmee het mogelijk werd om kwalitatief redelijk papier te maken met hout als grondstof. In de cellulosefabriek werd hout eerst afgebroken tot cellulose en daar werd papier van gemaakt. De KNP was de eerste Nederlandse papierfabriek die cellulose vervaardigde.¹²⁴

De herkomst van het eerste personeel

Niet alleen de eerste directeurs van de KNP waren afkomstig uit het buitenland, ook het eerste toezichthoudende personeel en de geschoolde vaklieden die essentieel waren voor het opzetten en organiseren van het productieproces. Buiten deze betrekkelijk kleine groep buitenlandse werklieden kwam het personeel uit Maastricht zelf. Het toezichthoudend personeel was veelal afkomstig uit België. Zo werd op 21 september 1851 de in 1798 in Andenne geboren Constantin Murant aangesteld als opzichter. Op dat moment werd er nog niet eens papier

¹²⁴ O. de Wit, 'Papier', in: H.W. Lintsen, M.S.C. Bakker, E. Hornburg, e.a. (eds.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, deel III (Zutphen 1993) 199-221. De Wit heeft het archief van de KNP gebruikt. Het resultaat daarvan is samengevat op p. 216-219.

geproduceerd. Constantin Murant was dus in ieder geval betrokken bij de inrichting van het productieproces. Aan zijn dienstverband kwam een abrupt einde door zijn overlijden op 26 mei 1857.¹²⁵ Pierre Stevens, die op 3 januari 1854 als opzichter werd aangesteld, was eveneens afkomstig uit het België en wel uit Lanaye.¹²⁶ Ook de vrouwelijke opzichters waren uit het buitenland afkomstig, bijvoorbeeld de in 1816 geboren Carolina Michel, die in 1852 werd aangesteld. Haar geboorteplaats Serrières in het kanton Neuchâtel was het centrum van de Zwitserse papiernijverheid.¹²⁷ Afgezien van een onderbreking van vijf jaar tussen 1857 en 1862 bleef zij opzichteres van de papierzaal tot haar pensionering op zeventigjarige leeftijd in 1886. Zij had toen bijna 25 jaar bij de KNP gewerkt.¹²⁸

Ook de geschoolde vaklieden werden uit het buitenland aangetrokken. De in Maastricht aanwezige werklieden hadden slechts kennis van de ambachtelijke papierproductie, maar wisten niets van de bediening van papiermachines. De vreemdelingen waren allen afkomstig uit België.¹²⁹ Negen kwamen uit Andenne, zes uit Luik, twee uit Hoei en de overige zeven uit andere plaatsen. Opvallend is dat de meeste buitenlandse arbeiders uit Andenne afkomstig waren en niet uit de papierstad Hoei. In Hoei was de grote concurrent van de

¹²⁵ GAM, Bevolkingsregister Maastricht 1850, TR 2 fol 329; ook in: GAM Commissaris van Politie inv.nr. 262 Passenregister deel, I 26 januari 1850 t/m 10 januari 1853, nr. 85 en inv.nr. 264 Passenregister deel, III 11 augustus 1854 t/m 19 augustus 1856; inv.nr. 423: 26 april 1856.

¹²⁶ GAM, archief Commissaris van Politie, inv.nr. 263 Passenregister deel II, 10 januari 1854 t/m 12 augustus 1858, nr.286; 3 januari 1854.

¹²⁷ Vgl. S.Sr. Coronel, 'Een blik op den toestand der arbeidende klassen in Pruisen, Zwitserland en Oostenrijk', in: *De Economist* (1871) 359-373 en 684-723, aldaar 686: 'Te Serrières, in het kanton Neuchâtel, waar negentiende van de bevolking in papier en chocolaadmolens werkzaam is ...'; en René Lavollée, *Les Classes Ouvrières en Suisse. Études sur leur situation matérielle et morale* (Parijs 1882) 165: 'De meme, a Serrières (canton de Neuchatel), où les neuf dixiemes de la population valide travaillent dans les papeteries et les chocolateries, ...'

¹²⁸ GAM, Bevolkingsregister Maastricht 1850 TR 2 fol 329. Daar staat zij genoemd onder de naam Carolina Charles, geboren Michel. Zij wordt ook genoemd in GAM, archief Commissaris van Politie, inv.nr. 262. Passenregister Deel I, 26 januari 1850 t/m 10 januari 1853, nr. 312, 18 september 1852: Caroline Michiel (verlaten huisvrouw van Gilles Charles) geboren te Neuchatello, opzichtster in een fabriek. Zij was op dat moment 35 jaar. Volgens dit register vertrok zij op 3 maart 1857. Volgens het bovengenoemde Bevolkingsregister was zij vanaf 18 juli 1862 weer opzichtster in de papierfabriek. In het oudste, vanaf 1886 bijgehouden, register van het vrouwelijk personeel van de KNP inv.nr. 786, staat Caroline Michel als langst werkende vrouw vermeld.

¹²⁹ Het beantwoorden van deze vraag is mogelijk op basis van de gegevens uit de registers van de reis- en verblijfpassen voor vreemdelingen die in Maastricht vanaf 1850 door de politie werden bijgehouden. In de bewaard gebleven registers, die de periode 1850-1876 beslaan, werden alle vreemdelingen opgetekend die zich in Maastricht vestigden. Deze registers bevatten naast de personalia van de vreemdelingen ook gegevens over het beroep en vaak ook over de toekomstige werkgever. Tevens werd de eventuele vertrekdatum opgetekend. GAM, Archief Commissaris van Politie, inv.nr. 262266, Passenregister voor vreemdelingen, reis en verblijfpassen (Wet van 13 Aug. 1849 no 39), 5 delen van 26 januari 1850 t/m 11 oktober 1876. Voor Maastricht zijn deze registers tot 1876 bewaard gebleven in het archief van de Commissaris van Politie. Omdat ik vooral geïnteresseerd was in de herkomst van het allereerste personeel heb ik de registers tussen 1851 en 1856 doorgenomen op buitenlandse werklieden bij Lhoest en Weustenraad. In de registers waren 24 buitenlandse papierarbeiders terug te vinden. Hoe effectief de registratie van vreemdelingen is geweest blijft onduidelijk, aangezien registratie alleen plaatsvond als zij zichzelf kwamen melden; daarnaast duurde het enige jaren voor de registratie goed was opgezet.

KNP gevestigd, de Papeteries Godin. In 1828 stichtte de latere machinebouwer John Cockerill een papierfabriek in Andenne. Deze fabriek werd in 1844 door de erven Cockerill verkocht aan de Papeteries Godin te Hoei.¹³⁰ De nieuwe vestiging van de firma Godin ging het na 1848 zeer voor de wind.¹³¹ Maar kennelijk was de papierfabriek in Andenne minder dan het bedrijf in Hoei in staat de arbeiders aan zich te binden. Dat er arbeiders uit Luik bij de KNP gingen werken, was niet zo verwonderlijk gezien het feit dat een groot deel van de directie afkomstig was uit Luik en haar contacten in die stad zal hebben aangewend om geschoolde vaklieden te werven. Blijkens de vreemdelingenregisters van de Maastrichtse politie ging het om twaalf papiermakers en drie papiermaaksters, twee fabriekswerkers en drie fabriekswerksters en verder nog om twee machinisten en twee smeden.¹³²

Uit het gedenboek ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de KNP in 1950 valt op te maken dat bij de KNP werkzame buitenlanders sleutel-functies vervulden: 'Veteranen van de fabriek herinneren zich ook nog dat er in hun jeugd door het machinepersoneel vaak Waalse uitdrukkingen werden gebruikt, die men zei van fabricatiechefs te hebben geleerd'.¹³³ Tijdens de arbeidsenquête van 1887 werd Léon Lhoest, op dat moment directeur van KNP, gevraagd naar zijn ervaring met de buitenlandse arbeiders. Lhoest verklaarde dat in het begin buitenlandse werklieden bij de KNP werkten, maar dat hij zich in 1887 bepaalde tot 'Maastrichtsch werkvolk': 'Wij hadden Belgisch, Duitsch en Fransch werkvolk gehad, maar dat is alles weg. Wij hebben nog één Franschman, ongeveer 70 jaren oud, die gepensioneerd wordt, en een eersten machinist, die uit Luik is'.¹³⁴ Het specialistische werk in de papierfabriek werd dus in eerste instantie door buitenlandse werklieden verricht. De Maastrichtenaren leerden het werk van deze buitenlandse arbeiders.

Aantal werkzame mannen en vrouwen

In grafiek 1 is de ontwikkeling te zien van het aantal mannen en vrouwen dat in de periode 1860-1940 bij de KNP werkzaam was. Gespecificeerde gegevens naar sekse over het eerste decennium van het bedrijf ontbreken. Het grootste deel van de eerste 49 werklieden die in 1851 in dienst kwamen bestond uit vrouwen; aangezien de papiermachines nog niet in bedrijf waren, werd er vast op voorraad lompjes gesorteerd. Het sorteren en snijden van lompjes gebeurde bij de KNP door vrouwen. Van 1886 tot 1933 is het aantal vrouwen en mannen berekend op basis van de personeelsgegevens. Ondanks de grote lacunes is het beeld toch duidelijk. Het aantal vrouwen overtrof het aantal mannen tot 1888. Daarna nam het aantal mannen nam geleidelijk toe, terwijl het aantal vrouwen verminderde tot 1901, om vervolgens tot 1917 weer toe te nemen en dat van de man-

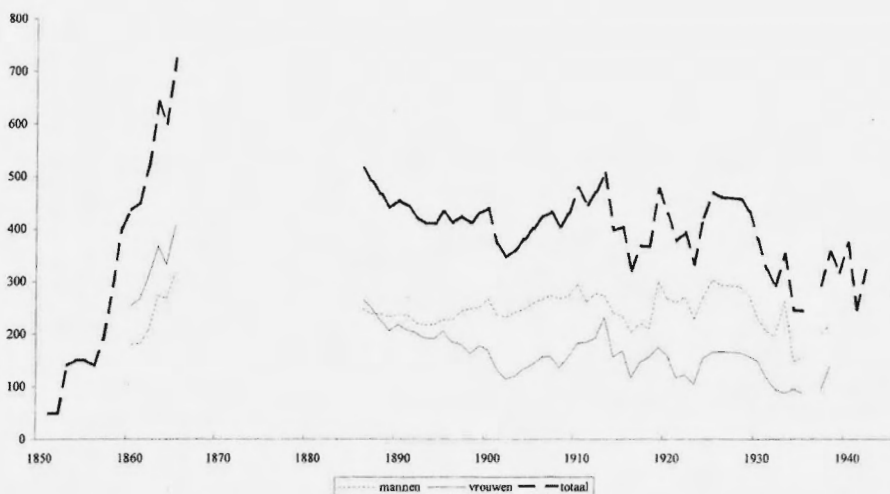
¹³⁰ *Honderd jaren papierfabriek 1850-1950*, 32.

¹³¹ A. Melin, *Une Cité Carolingienne. Histoire de la Ville et du Ban D'Andenne* (Liège 1928) 196.

¹³² GAM, archief Commissaris van Politie, inv.nr. 262-264, Passenregister voor vreemdelingen 1851-1856.

¹³³ *Honderd jaren papierfabriek 1850-1950*, 39

¹³⁴ Giele, *Een kwaad leven*, deel 2 Maastricht, vraag 839, p.23).

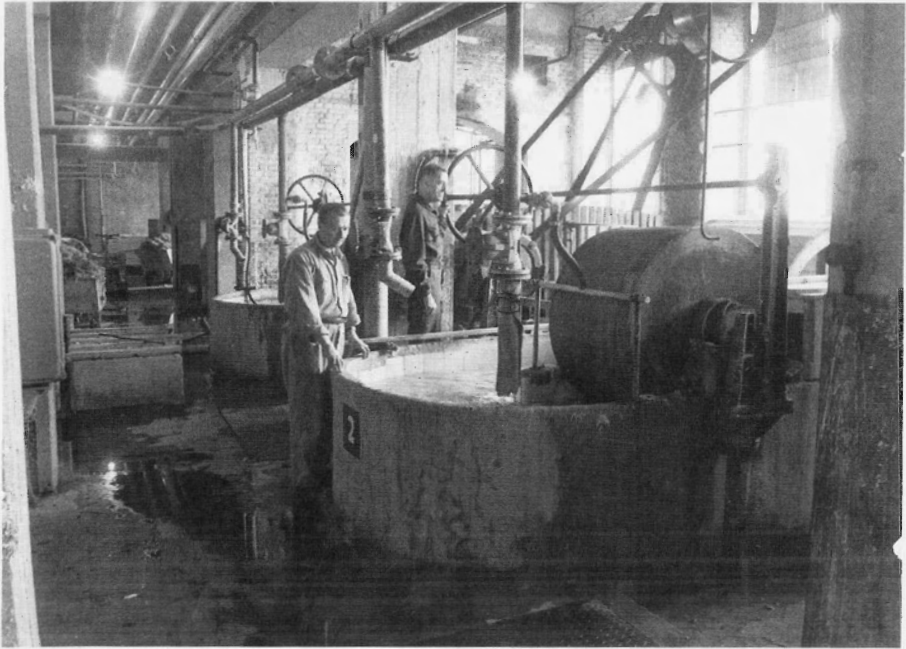
Grafiek 1: Aantal mannen en vrouwen werkzaam bij de KPN 1850 - 1940.

nen weer te benaderen. Uiteindelijk nam het aantal (en het aandeel) van de vrouwen weer af, waarbij vooral het grillige verloop opvalt.

Het productieproces en de arbeidsdeling naar sekse

In het productieproces van papier kunnen vier stadia worden onderscheiden. De eerste stap was de bewerking van de grondstof. Aanvankelijk waren dit lompen, eventueel werd ook stro of esparto (een soort gras) gebruikt, nog weer later werd hout de grondstof voor papier. De tweede stap bestond uit de (chemische) verwerking van de grondstof tot papierpap. In het derde stadium werd de papierpap door de papiermachine omgezet tot papier. In het vierde stadium werd het papier verder afgewerkt en eventueel bewerkt tot diverse kant en klare producten.

Om inzicht te krijgen in de manier waarop het productieproces in de papierfabriek was georganiseerd, zijn de verhoren van de directie en medewerkers van de KNP tijdens de parlementaire enquête van 1887 zeer verhelderend. Deze vonden plaats op 25 januari 1887 in het gebouw van de Tweede Kamer te Den Haag. Op de hoorzittingen van die dag verschenen achtereenvolgens ingenieur Léon Lhoest, die in 1873 Lammens als directeur van de KNP was opgevolgd, de hoofdopzichter van de lompenzaal Johan Frederix, molenaar (papierbereider) Johannes Hollands, machinist Johannes Bovrie en de opzichter van de afdeling waar de afwerking van het papier plaatsvond, Nicolaas Defèsche. Vrouwen werden helaas niet voor verhoor opgeroepen. De informatie over het werk van

*De effileurs op de eerste verdieping van het hoofgebouw naast een 'bleekhollander', ca 1950.
(Foto coll. SHCL Archief KNP)*

vrouwen kwam dus van de directeur of de opzichters. De werkzaamheden van de mannen waren te reconstrueren op basis van de functies die genoemd werden in de personeelsboeken en bewaard gebleven loonboeken, in combinatie met (Franstalige) technische handboeken, die uitgebreid de verschillende stadia van de papierfabricage behandelen.¹³⁵ Daarnaast is gebruik gemaakt van de beschrijving van de fabrikant-technoloog Selleger uit 1903.¹³⁶ Selleger was een ingenieur van Schotse afkomst die eerst in Zwitserland bij een papierfabriek gewerkt had voor hij in 1900 bij KNP kwam werken.¹³⁷

De grondstofverwerking

Het sorteren van de lompen naar kwaliteit en het kleinsnijden ervan was een heel arbeidsintensief deel van het productieproces dat volledig door vrouwen

¹³⁵ Paul Poiré, *La France industrielle ou description des industries françaises* (Parijs 1873), later ook vertaald in het Nederlands als *De nijverheid en hare werktuigen aanschouwelijk voorgesteld* (Haarlem 1875); P. Puget, *La fabrication du papier* (Parijs 1911); H. Pécheux, *Les Textiles. Les Tissus. le Papier* (Parijs 1907); *Fabrication et Mise en Oeuvre du Papier et du Carton* (Brussel 1906).

¹³⁶ E.L. Selleger, 'Papierfabricage en papieranalyse', in: *Jaarverslag van het Technologisch Gezelschap te Delft* 12 (1902) 21-55. Sellegers beschrijving diende als uitgangspunt voor het onderzoek dat Van der Waerden in 1909-1910 verrichtte naar de mate waarin scholing in de industrie noodzakelijk was: Th. van der Waerden, *Geschooldheid en techniek. Onderzoek naar den invloed van arbeidssplitsing en machinerie op de mate van vereischte oefening en bekwaamheid der arbeiders* (Amsterdam 1911) 233-247.

¹³⁷ *Honderd jaren papierfabriek 1850-1950*, 116.

werd uitgevoerd. In 1867 zouden er onder de 772 arbeiders zo'n 200 vrouwen op de lompenzolder hebben gewerkt.¹³⁸ Ook in 1887 geschiedde het sorteren nog 'uitsluitend door vrouwen':

*'Er werken daarin een 75, 80, 90 vrouwen. Zij werken allen op stuk en hebben een boekje. De prijs wordt geregeld naar de kwaliteit der lompen en dus naar de moeilijkheid van het sorteeren. Wanneer zij een zeker getal kilo's gesorteerd hebben, gaan zij met haar korf naar de bascule [brugbalans], waar het gewicht in haar boekje, vervolgens in een duplicaatboekje en eindelijk in het grootboek opgeteekend wordt.'*¹³⁹

De opzichter van de lompensoortezalen, Johan Frederix, vertelde gedetailleerd hoe het werk er in zijn afdeling uitzag. Hij was opzichter over 96 getrouwde en ongetrouwde vrouwen. 'Het sorteeren en snijden gaat tegelijk. De lompen worden op de tafel gelegd, die worden gesorteerd en gesneden en in acht vakken geworpen.'¹⁴⁰ Het snijden van de lompen was handwerk. Op de tafels waren verticaal messen gemonteerd die het eenvoudiger maakten om de lompen in stukken en reepjes te verdelen.¹⁴¹

Nadat de lompen waren gesorteerd, werden ze gebuild, dat wil zeggen dat het stof uit de lompen werd gehaald. Dit gebeurde met behulp van een machine die 'duivel' of *blutoir* werd genoemd. Deze machine stond in een afgesloten kast en een aan de duivel gekoppelde ventilator zoog het stof op en blies het naar een aparte kamer.¹⁴² Ook dit werk gebeurde door vrouwen.

Omdat het sorteren smerig en onaangenaam werk was, werd dit vooral gedaan door vrouwen uit die lagen van de arbeidersklasse waar men van oudsher al gewoon was zware, vieze en gevaarlijke lichamelijke arbeid te verrichten. Zoals we al zagen was sorteren en snijden van lompen aanvankelijk puur handwerk. In 1873 werd een lompenlijnmachine aangeschaft, waardoor het niet langer noodzakelijk was dat kinderen dit ongezonde werk deden.¹⁴³ Het machinaal snijden van de lompen bleef echter een vrij marginaal verschijnsel; lang na 1873

¹³⁸ *Ibidem*, 64. Dit aantal is gebaseerd op herinneringen van 'veteranen'. Het is te beschouwen als een grove schatting. Al is 200 misschien aan de hoge kant, het geeft waarschijnlijk wel het belang van het aantal lompensoorteersters en -snijders op het totale personeelsbestand aan.

¹³⁹ Giele, *Een kwaad leven*. deel 2 Maastricht, antw. 8315, p. 223 (L. Lhoest).

¹⁴⁰ Giele, *Een kwaad leven*, deel 2 Maastricht, antw. 8415, p.234.

¹⁴¹ A.A.C. de Vries Robbé, *Rapport der commissie belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende* (1863) 937: 'Het lorresnijden geschiedt gelijktijdig met het sorteren der lorren, die in bakken geworpen worden, welke naast den lorresnijder staan. Het mes staat schuins op een blok, is aan de binnenzijde hol en snijdt, doordien de arbeider de lor er tegenaan drukt, ze van onder naar boven bewegen en met de handen de uiteinden vasthoudende. Jonge kinderen zouden dit werk niet kunnen verrigten'; Zijlstra, 'Arbeid, lonen en loonontwikkeling', 11; Zijlstra citeert hier 125 jaar *Tielens papier 1838-1963* (Meerssen 1965) 10.

¹⁴² Giele, *Een kwaad leven*. deel 2 Maastricht, vr. 8325, p.225 (Leon Lhoest) en vr.5454, p.19 (E. Wintgens, adjunct-inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht).

¹⁴³ *Honderd jaren papierfabriek 1850-1950*, 75.

werd het overgrote deel van de lompen met de hand kleingesneden.¹⁴⁴ Slechts bij gebrek aan lompen-snijdsters werd er meer machinaal gesneden. Zo werd er in 1899 geklaagd over het gebrek aan vrouwen die lompen wilden snijden, waardoor de bedrijfsleiding zich gedwongen zag (meer) gebruik te maken van de lompen-snijmachine.¹⁴⁵ Ook de lompen-snijmachine werd door vrouwen bediend. Omdat lompen als grondstof steeds meer werden vervangen door cellulose uit hout en stro, nam het aantal lompen-sorteesters en -snijdsters geleidelijk af van 91 in 1886 tot 2 in 1932.¹⁴⁶

Het sorteren van stro en esparto was eveneens vrouwenwerk. Het stro en de esparto werden daarna op dezelfde manier verwerkt als de lompen.¹⁴⁷ Met de ingebruikname van de cellulosefabriek in 1885 werd ook hout als grondstof gebruikt. In de zogenaamde houtbouw werkten blijkens de bewaard gebleven loonboeken in de periode 1889-1913 tussen veertig en vijftig personen.¹⁴⁸ Het hout werd er gezaagd, gekapt, gekloofd en gereinigd. De kleine splinters werden gesorteerd en in grote ketels in zwaveligzure kalk gekookt.¹⁴⁹ Ook hier verrichtten vrouwen de voorbereidende werkzaamheden, het kappen en kloven van het hout in kleine stukken en het sorteren van de houtsplinters. Het verwerken van deze houtsplinters tot papierpap was mannenwerk. Aanvankelijk werkten 26 vrouwen tegen 23 mannen in de houtbouw. Maar in de loop van de tijd nam het aantal houtsorteersters sterk af: van dertien in 1889 tot twee in 1913. Het aantal vrouwen dat belast was met het kloven en kappen bleef gedurende deze periode rond twaalf schommelen.¹⁵⁰

Het aantal lompen-, stro-, en espartosorteesters nam geleidelijk af nadat in 1885 de cellulosefabriek in gebruik werd genomen. Met de sluiting van deze fabriek in 1914 kwam ook een einde aan het sorteren van hout(splinters). Na de Eerste Wereldoorlog werd de grondstof (cellulose) kant en klaar aangevoerd, met als gevolg dat deze sorteerfuncties verdwenen en daarmee een belangrijk deel van de werkgelegenheid voor vrouwen.

De voorbereidende werkzaamheden

Na het sorteren en snijden konden de lompen worden bewerkt tot grondstof

¹⁴⁴ Uit de enkele nog in het archief van de KNP aanwezige lompenboeken bleek dat er een kleine lompen-snijmachine werd gebruikt, maar in verhouding tot het handwerk was de hoeveelheid met deze machine verwerkte lompen minimaal: SHC, archief KNP, inv.nr. 698 'Quinzaines triage et decoupage des chiffons 16 sept 1887 29 februari 1888': op 15 juni 1887 staat bij een bedrag geschreven 'Decoupage Machinal'.

¹⁴⁵ 'Le magasin de chiffon bruts est bien pauvre, celui de chiffon coupés est pauvre par suite de manque de chiffonnières, ce qui va nous forcer a employer la coupeuse mécanique': SHC, archief KNP, inv.nr. 15, Procès verbaux Conseil d'Administration Decembre 1898 Avril 1907, p.13 Conseil d'Administration tenu a Maastricht seance de 18 Juillet 1899.

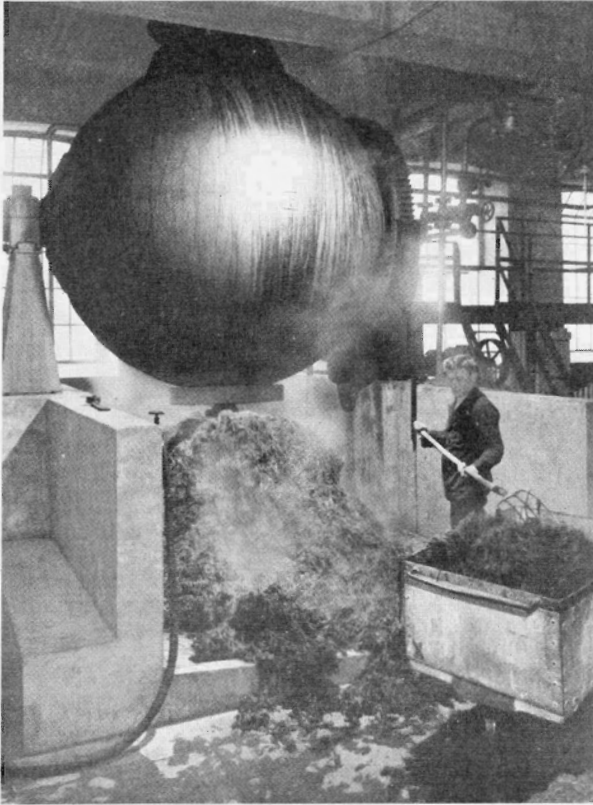
¹⁴⁶ SHC, archief KNP, inv.nr. 786-789, berekend op basis van de personeelsboeken van het vrouwelijk personeel over de periode 1886 - 1933.

¹⁴⁷ *Honderd jaren papierfabriek 1850-1950*, 117.

¹⁴⁸ SHC, archief KNP, inv.nr. 750-756 Quinzaine SO 2.

¹⁴⁹ Giele, *Een kwaad leven*, deel 2 Maastricht, vr. en antw. 5460, p. 20 (E. Wintgens).

¹⁵⁰ SHC, archief KNP, inv.nr. 750-756 Quinzaine SO 2.

Een van de kogelkokers voor lompen, ca 1950. (Foto J.Naseman, uit: *Honderd Jaren Papierfabriek 1850-1950, Maastricht 1950*)

voor de papiermachine. Via een trechter werden ze in een kookketel gedaan, een grote ijzeren cilinder, en dan met water, soda en kalk verscheidene uren gekookt om ze te ontvetten. Aan de lompenkookketels werkten mannen die *lessiveurs* werden genoemd. Hun taak bestond uit het vullen en leeghalen van lompenkookketels. Om de structuur van de lompen kapot te maken, werden ze in zogeheten maalhollanders enige uren gemalen. Aan deze maalhollanders werkten *effileurs* als toezichthouders. Het overtollige water liet men wegvloeien door de zeefvormige bodem van de zogenaamde *presse pate*, een machine met een doorlopend metaaldoek. Als de massa weer voldoende samenhang vertoonde, was deze gereed om naar de bleekkamers gebracht te worden. Daar werd de brij gebleekt met behulp chloorgas en chloorkalk. Dit was noodzakelijk om wit papier te maken.¹⁵¹ Vervolgens werd de stof opnieuw gemalen om het papier te vervaardigen.¹⁵² Dit malen gebeurde door de *raffineurs*, ook wel molenaars

¹⁵¹ Giele, *Een kwaad leven*. deel 2 Maastricht, antw. 8328 t/m antw. 8330, p. 226 (L. Lhoest).

¹⁵² *Ibidem*, antw.8334, p.227 (L. Lhoest) .

genoemd.¹⁵³ De molenaar Hendrik Josephus Hollands vertelde de enquêtecommissie van 1887 dat zijn werk bestond uit het gereedmaken van de pap voor de fabricage van het papier. Aan de molens werd in twee ploegendiensten gewerkt.¹⁵⁴

Aanvankelijk waren grote aantallen mannen werkzaam als *lessiveurs, effileurs, laveurs* en *raffineurs*. In 1886 werkten 72 mannen in deze functies, zo'n 30 procent van het mannelijk personeel.¹⁵⁵ Door de omschakeling op cellulose in plaats van lompjes waren er echter steeds minder mannen voor deze voorbereidende werkzaamheden nodig. Zo nam het aantal mannen dat aan de washollanders werkte af van 35 in 1890 tot 6 in 1919.¹⁵⁶ In 1938 werkten er nog 38 mannen bij de voorbereidende werkzaamheden, dat is 25 procent van het mannelijk personeel.¹⁵⁷

De overschakeling van lompjes naar hout als grondstof voor papier had aanvankelijk geen invloed op de aard van de voorbereidende werkzaamheden. Net als lompjes moesten de houtsplinters gekookt, gemalen, gewassen en tot pap worden gemaakt. Dit gebeurde op dezelfde manier als bij lompjes en ook door mannen. In de periode dat de KNP een cellulosefabriek had (1885-1914) werd de afname van werkgelegenheid bij de voorbereidende werkzaamheden in de lompjesverwerking gecompenseerd door een uitbreiding van werkgelegenheid in de cellulosefabriek. Met de sluiting van de cellulosefabriek in 1914 verdwenen deze werkzaamheden uit de papierfabriek, omdat de cellulose vanaf 1914 kant en klaar werd aangevoerd.

De papiermachine

In de derde productiestap werd de papierpap in een papiermachine verwerkt tot papier. Een papiermachine kon allerlei soorten papier maken: schrijf- of postpapier, dik of dun, fijn of grof, afhankelijk van de vraag. De machine hoefde voor het maken van de verschillende papiersoorten alleen maar anders te worden afgesteld.¹⁵⁸ Aan iedere papiermachine werkten een *conducteur*, een onder-conducteur en één of twee smeedders (*graisseurs*). De smeedders waren meestal jongens. De fabriek startte in 1852 met één papiermachine, een jaar later waren het er al twee en eind 1863 werd de derde in gebruik genomen.¹⁵⁹ Deze werd twintig jaar later geheel gemoderniseerd.¹⁶⁰ In 1886 werkten er zes conducteurs, een onder-conducteur, zes smeerjongens en nog twaalf andere mannen aan de drie papiermachines. Conducteurs waren meestal oudere mannen. De gemiddel-

¹⁵³ Zijlstra, 'Arbeid, lonen en loonontwikkeling', 12-13.

¹⁵⁴ Giele, *Een kwaad leven*, deel 2 Maastricht antwoorden 8446-8449, p.235-236.

¹⁵⁵ SHC, archief KNP, inv.nr. 159, personeelsopgave (1886).

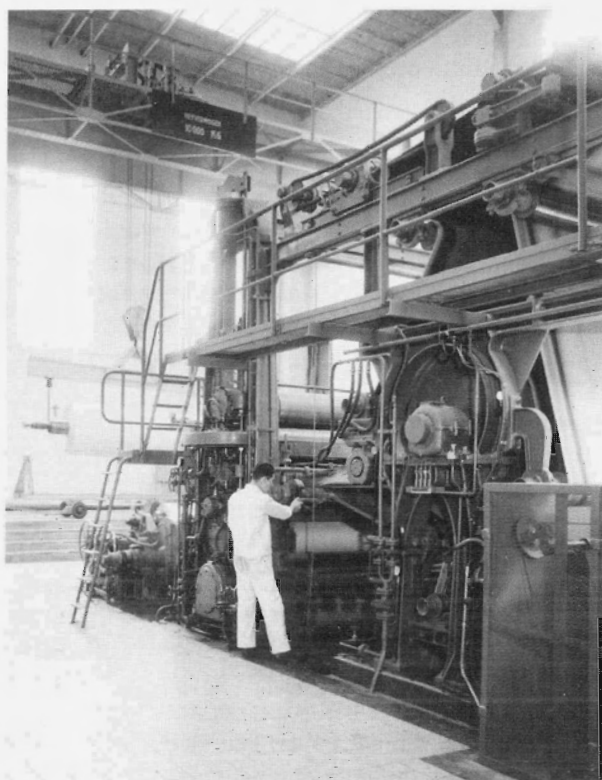
¹⁵⁶ SHC, archief KNP, inv.nr. 729, Quinzaine 21 Aout au Septembre 1891 en inv.nr. 775, Quinzaine 28 Aout au 10 Septembre 1919.

¹⁵⁷ IISG, archief AWV, inv.nr. 919, Loonlijst KNP (1938).

¹⁵⁸ Giele, *Een kwaad leven*, deel 2 Maastricht antwoorden 8477, p.237 (Johannes Bovrie, machineconducteur).

¹⁵⁹ *Honderd jaren papierfabriek 1850-1950*, 63.

¹⁶⁰ *Ibidem*, 91.

*Het werk aan de papiermachine ging dag en nacht door, ca 1950.
(Foto J.Naseman, coll. SHCL Archief KNP)*

de leeftijd van de zes conducteurs die eind 1886 bij de KNP werkten was 41 jaar. Het werk aan de papiermachines ging dag en nacht door. In 1886 werkte de KNP nog volcontinu met twee ploegen. De ene ploeg werkte van zes uur 's morgens tot zes uur 's avonds, waarna de volgende ploeg het werk overnam tot de volgende ochtend zes uur. Met ingang van 1 september 1919 werd een achturige werkdag en een drieploegenstelsel ingevoerd.¹⁶¹ Dit leidde tot een toename van het aantal conducteurs, onder-conducteurs en smeeders met 50 procent. Met de uitbreiding van het aantal papiermachines nam tevens het aantal mannen en jongens dat aan deze machines werk vond toe. Vóór de economische crisis van de jaren 1930 werkten naast de 21 conducteurs voor de bediening van de acht papiermachines nog vijftig andere mannen aan de acht papiermachines. In 1933 werden niet minder dan vier van de acht machines buiten bedrijf gesteld. Daaronder was ook de Cockerill I, waarop mei 1852 het eerste papier was gefa-

¹⁶¹ *Ibidem*, 132.

briceerd. Het aantal conducteurs daalde door deze inkrimping tot twaalf, drie voor elk van de vier machines. Het aantal onder-conducteurs daalde eveneens tot twaalf.¹⁶²

De papierafwerking

Ten slotte volgde de papierafwerking, te beginnen met het gladmaken van het papier. Het gladmaken van papier was belangrijk, want daardoor was het beter te bedrukken. Het gladmaken gebeurde aanvankelijk door het papier vel voor vel tussen gepolijste zinkplaten te leggen en deze zinkplaten vervolgens door een wals op elkaar te persen. Dit satineren van papier was een heel arbeidsintensief werk. Hiervoor werden jonge meisjes gebruikt.¹⁶³ Léon Lhoest:

*'Het satineeren geschiedt machinaal. Een meisje schuift het papier tusschen twee zinken bladen en legt dit alles in eene machine. Daarin wordt het gesatineerd. De meisjes hebben alleen de bladen te verplaatsen en na te zien, maar dit is zittend, licht werk.'*¹⁶⁴

De satineermachine werd door mannen bediend. Zowel de opzichter van de papierafdeling Nicolaas Defèsche, als E. Wintgens vonden het werk dat de meisjes bij de satineerwalsen deden 'niet (te) zwaar'. Volgens Wintgens deden de meisjes het werk zittend of staand en stonden zij onder toezicht van een opzichteres.¹⁶⁵

De KNP nam als eerste papierfabriek in 1877 een papierkalender in gebruik. De kalender was evenals de wals in staat om het papier een gladder oppervlak te geven. Maar kalenders werkten vlugger en beter dan de walsen.¹⁶⁶ De kalender was een zware stelling van verticaal boven elkaar geplaatste zachte en harde walsen. Deze walsen werden inwendig met stoom verwarmd; hun druk op het papier kon met hefboomen worden geregeld. Met behulp van een figuur dat op een van de kalenderwalsen was aangebracht, kon een patroon in het papier worden geperst.¹⁶⁷ Kalenderen van papier gebeurde 'onder toezicht van mannen'.¹⁶⁸ In de loop van de tijd werden steeds meer papierkalenders aangeschaft, waardoor het satineren geleidelijk aan belang inboette.¹⁶⁹ Eind 1886 werkten er nog 74 vrouwen bij de satineermachines; in 1928 was dit aantal gedaald tot 5.¹⁷⁰ Na 1931 werd het papier uitsluitend gekalenderd. Het aantal

¹⁶² IISG, archief AWV, inv.nr. 918 en 919, daarin de loonlijsten over tweede helft van 1937 en de tweede helft van 1938 die de KNP aan de AWV opzond ten behoeve van opgave aan het CBS.

¹⁶³ *Rapport der commissie belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende* (1869) 902: 'Het glanzen geschiedt door het papier tusschen twee zinken platen te leggen, welke platen daarna tusschen cilinders geperst worden. Bij het glanzen worden vele jonge kinderen gebezigd'.

¹⁶⁴ Giele, *Een kwaad leven* deel 2 Maastricht, antw. 8837 p. 227.

¹⁶⁵ *Ibidem*, vr.8443, p.239-240 (Nicolaas Defèsche) en vr 5464, p. 20 (E. Wintgens).

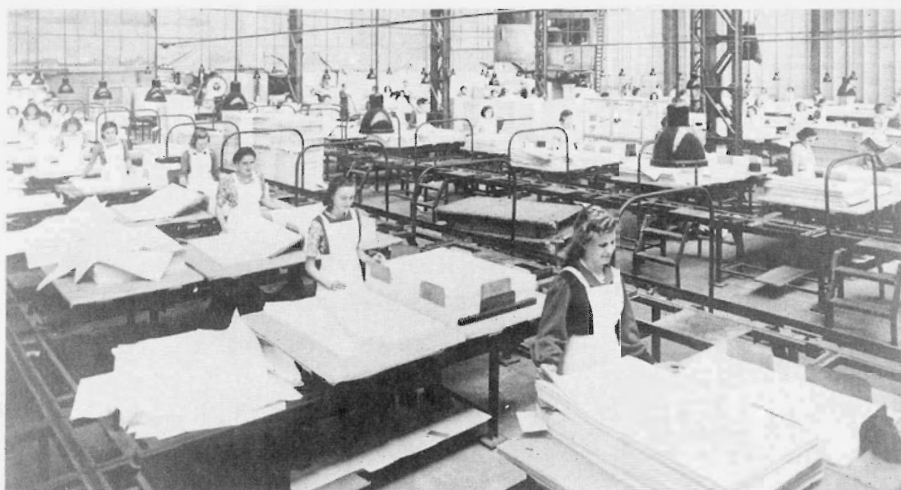
¹⁶⁶ *Honderd jaren papierfabriek 1850-1950*, 111.

¹⁶⁷ *Koninklijke Nederlandse Papierfabriek. Een industrieel-archeologische verkenning*, 41.

¹⁶⁸ Giele, *Een kwaad leven*, deel 2 Maastricht, antw. 8336, p.227 (Léon Lhoest).

¹⁶⁹ Zo werd in 1896 wederom een nieuwe papierkalender aangeschaft.

¹⁷⁰ SHC, archief KNP, inv.nr. 786-789, berekend op basis van de personeelsboeken van het vrouwelijk personeel over de periode 1886 - 1933.

De sorteerafdeling van KNP, ca 1950. (Foto J.Naseman, coll. SHCL Archief KNP)

mannen dat de walsen bediende nam geleidelijk af van veertien in 1886 tot één in 1930.¹⁷¹ Er werkten dus vijfmaal zoveel vrouwen aan de wals als mannen. De kalanders werden vrijwel uitsluitend door mannen bediend. Omdat het papier meteen werd gekalanderd nadat het als een rol van de papiermachine afkwam, waren er geen hulpwerkzaamheden meer die door vrouwen hoefden te worden verricht.

Een grote groep vrouwen in de afdeling papierafwerking was bezig met het sorteren, een zeer arbeidsintensief werk waarbij een stapel papier vel voor vel werd bekeken. De goed- of afgekeurde vellen papier werden op aparte stapels gelegd. Fouten in het papier konden alleen door het menselijk oog worden waargenomen. Omdat sorteren van papier niet te mechaniseren was, steeg het aantal papiersorteersters met de uitbreiding van de papierproductie. Zelfs in 1964 werkten nog 199 van de 225 vrouwen bij de KNP als papiersorteerster.¹⁷²

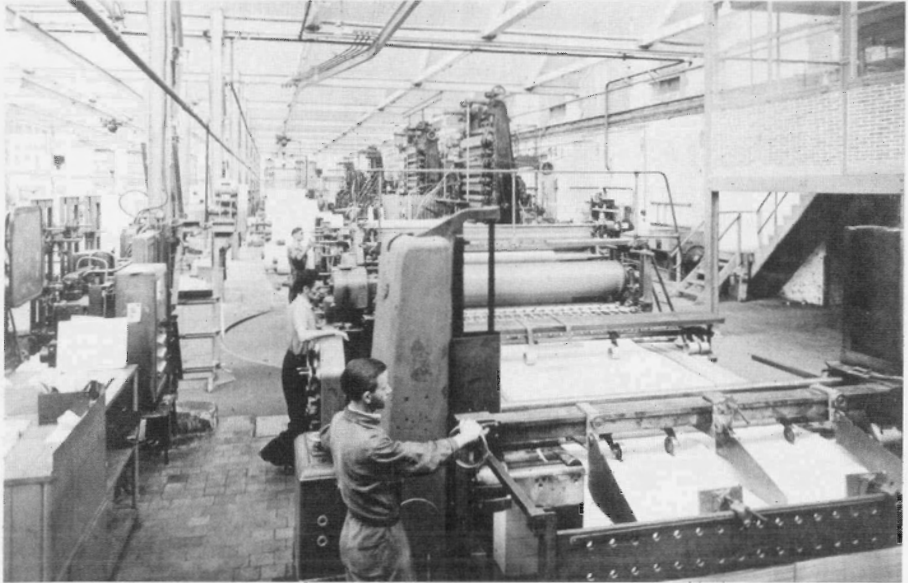
Naast het sorteren van papier was de verwerking van gereed papier, zoals papier liniëren, enveloppen en dozen maken, vrouwenwerk. Het liniëren gebeurde machinaal: de linieermachine werd door een stoommachine aangedreven. Enveloppen werden machinaal gemaakt met 'eene kleine machine, in den trant van eene naaimachine', die met de voet werd aangedreven. Dit was 'geen zware arbeid', volgens Defèsche.¹⁷³ Het liniëren van papier, dat wil zeggen het trekken van evenwijdige lijnen op het papier, werd lange tijd door de KNP zelf gedaan. Nog in 1901 werd een grote dubbele linieermachine gekocht van Busard te Parijs.¹⁷⁴ In de personeelsboeken werd de eerste linieerster pas in 1903

¹⁷¹ SHC, archief KNP, inv.nr. 790-793, berekend op basis van lijsten van het mannelijk personeel 1886-1933.

¹⁷² RAI, Archief Arbeidsinspectie Maastricht map nr. 5001, Verzoek van de KNP aan de arbeidsinspectie Maastricht om voor twee papiermachines continuarbeid te mogen toepassen, p. 2.

¹⁷³ Giele, *Een kwaad leven*, deel 2 Maastricht, antw. 8545 en antw. 8546. p.239.

¹⁷⁴ *Honderd jaren papierfabriek 1850-1950*, 111.

Dwarssnijmachines, waarop vlakke papierstapels worden gesneden, ca 1950. (Foto J.Naseman, coll. SHCL Archief KNP)

vermeld. Voor die tijd was het liniëren kennelijk geen voltijdse bezigheid, maar met de aanschaf van de dubbele lineiermachine veranderde dit. Begin jaren twintig kwam er een einde aan het liniëren van papier. De laatste lineierster verliet de KNP in 1921.

Al het werk van vrouwen en meisjes in de papierafdeling werd als lichte arbeid gezien. In het eindverslag van de enquêtecommissie van 1887 werd naar aanleiding van het onderzoek bij de KNP opgemerkt dat de papierindustrie geschikt was voor vrouwenarbeid omdat 'een groot gedeelte der werkzaamheden meer vlugheid, handigheid en overleg, dan lichaamskracht vereischt'.¹⁷⁵ Mannenwerk werd geassocieerd met lichaamskracht, maar ook met het houden van toezicht op machines en het werken met chemische stoffen.

Conclusies

De arbeidsverdeling naar sekse in de aardewerkfabriek De Sphinx werd aanvankelijk bepaald door buitenlandse invloeden. Toen Petrus Regout de fabriek in 1836 oprichtte, beschikte hij niet over de benodigde kennis. Daarom nam hij buitenlandse directeurs in dienst, die op hun beurt weer uit hun omgeving gekwalificeerde vakkrachten aantrokken voor specifieke werkzaamheden. Daarmee werd de seksesegregatie die voor elk onderdeel van het werk in het gebied van herkomst gebruikelijk was ook in Maastricht geïmplementeerd. In de beginfase, toen de nadruk lag op gebruiks aardewerk, was de inrichting van de

¹⁷⁵ 'Verslag der Commissie', in: *Een Kwaad Leven*. Deel 3 p. 27.

fabriek sterk beïnvloed door de voorbeelden van de aardewerkindustrie in respectievelijk Andenne en Sunderland, terwijl de overgang naar de productie van kwaliteitsaardewerk gepaard ging met een toename van de invloed van Staffordshire. Dit bleek onder andere uit de inrichting van de decoreerafdeling. Toen de aardewerkfabriek omstreeks 1860 niet langer afhankelijk was van buitenlandse vakkrachten, was het patroon van seksesegregatie uitgekristalliseerd. Zowel de directie als de bij De Sphinx werkzame mannen beschouwden dit patroon kennelijk als vanzelfsprekend.

Bij dit segregatiepatroon in de Sphinxfabriek werkten twee segregatiemechanismen. Dat van regelrechte uitsluiting van vrouwen werd toegepast in de aardpers-, vorm- en cassettenafdeling, waar de hulpfuncties na enkele jaren leertijd toegang gaven tot de beter betaalde functies, zoals meestervormer. Vrouwen werden niet (of slechts incidenteel) op deze afdelingen tewerkgesteld. De introductie van technische innovaties was in de Engelse en Zweedse aardewerkindustrie aanleiding om nieuwe werkzaamheden door vrouwen te laten verrichten, maar deze mogelijkheid werd door de directie van De Sphinx niet benut. Het ruime aanbod van relatief goedkope mannenarbeid in Maastricht is hier waarschijnlijk debet aan. Het tweede mechanisme was dat van hiërarchisering, dat wil zeggen het onderscheiden van hoofd- en hulpfuncties. Bij de ovens, in de vernisafdeling en in de drukkerij waren de hoofdfuncties aan mannen voorbehouden; alleen voor de hulpfuncties kwamen vrouwen in aanmerking, ondanks het feit dat dit om zeer zwaar en belastend werk kon gaan zoals het in- en uitruimen en vervoeren van de cassettes. De decorafdeling veranderde als enige van een mannen- in een vrouwenafdeling. Aanvankelijk werden mannelijke buitenlandse decorschilders aangenomen om vrouwen het werk te leren, maar in de loop van de tijd werden steeds meer en steeds artistiekere delen van het decoreren door vrouwen uitgevoerd. Regelmatig werd de grote vaardigheid van de decoreersters geroemd, zonder dat dit werk geschoold werd genoemd.

Dit alles betekende niet dat er geen veranderingen meer optraden in de seksesegregatie. Deze hadden echter de handhaving van de bestaande segregatiepatronen tot uitgangspunt. Zo leidde de introductie van de tunneloven tot een functieverdeling tussen wagenopbouwsters en wagendoorrijders die parallel liep aan de vroegere verdeling tussen casseersters en enfourneurs. Kleine veranderingen in het segregatiepatroon deden zich soms voor onder invloed van de arbeidsmarkt, maar al met al werd de eenmaal gegroeide seksesegregatie in de hier behandelde periode niet echt aangetast. Het in de inleiding genoemde probleem van 'structurele inertie' blijkt zich dus bij de Sphinx in extreme mate te hebben voorgedaan. De veranderingen in het aandeel van vrouwen onder het personeel vloeiden voort uit wijzigingen in het productieproces, niet uit veranderingen in het eenmaal vastgelegde patroon van seksesegregatie. Zoals eerder opgemerkt, verschilden de verhoudingen in de Maastrichtse aardewerk in dat opzicht nogal van die bij Gustavsberg, waar door verschillende oorzaken wel veranderingen in de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen optraden.

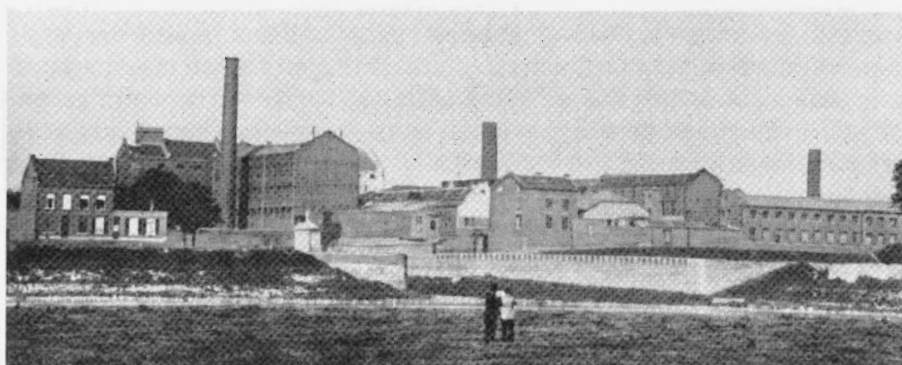
Evenals bij de aardewerkfabriek De Sphinx vonden de scheidslijnen tussen mannen- en vrouwenwerk bij de KNP hun oorsprong in het buitenland. Maar bij de KNP was de buitenlandse invloed op de seksesegregatie veel eenduidiger dan bij de aardewerkfabriek. De stichters van de KNP waren afkomstig uit het Belgische Luik en de geschoolde vaklieden kwamen aanvankelijk eveneens uit België. Met de overdracht van de techniek vond ook de overdracht van de seksesegregatie plaats. De scheiding tussen mannen- en vrouwenwerk bij de KNP kwam overeen met die in de Belgische papierfabrieken.¹⁷⁶

De seksesegregatie in de papierfabriek was sterk, zowel wat betreft functies die mannen en vrouwen uitoefenden, als in ruimtelijke zin. In de meeste afdelingen werkten of mannen of vrouwen. Het toezichthoudend personeel had veelal dezelfde sekse als de in de afdeling werkzame arbeiders. In beide opzichten verschilde de KNP van de Maastrichtse aardewerkfabriek De Sphinx. In dat bedrijf werd in een aantal afdelingen gewerkt in 'gemengde' ploegen. Mannen en vrouwen hadden weliswaar verschillende functies, maar ze werkten wel op dezelfde afdeling, in dezelfde ruimte. In de aardewerkfabriek werkten daarentegen aanvankelijk geen vrouwen als opzichteres.

Vrouwen werkten in een beperkt aantal functies in de papierfabriek, voornamelijk bij de verwerking van de grondstoffen en in de afwerking van het eindprodukt. Mannen werkten bij de bereiding van de papierstof en aan de papiermachines. Ogenschijnlijk paste de seksesegregatie bij de KNP goed in het gangbare beeld dat industriële vrouwenarbeid vooral in de voorbereiding- en afwerkingsfase plaats had. Maar bepaalde voorbereidende werkzaamheden gebeurden ook door mannen, zoals het maken van de papierpap.

De seksesegregatie bij de KNP had zowel inhoudelijke als economische gronden. Bepaalde functies vereisten eigenschappen die aan een van beide seksen werden toegedicht. Al het sorteerwerk, of het nu van lompden, hout, stro of papiervellen was, werd door vrouwen gedaan. Vrouwen werden 'van nature' geacht meer geschikt te zijn voor dit soort werk. Mannenwerk werd gekoppeld aan het werken met machines, met chemische stoffen of als werk dat fysieke kracht vereiste. Het bedienen van papier- en stoommachines was voorbehouden aan mannen, ook van de satineerwals, die toch behoorde tot de papierafwerking, het domein van vrouwen. Andere machines werden weer door vrouwen bediend, zoals de lompenstrijkmachine en de 'duivel' bij de grondstofbewerking, en de linieer- en enveloppeermachines in de papierafwerking. Dit waren lichtere machines die geïntegreerd werden in de ruimtes waar vrouwen werkzaamheden verrichtten. Zo kon het bedienen van volwaardige machines toch met mannen geassocieerd blijven en de indruk blijven bestaan dat het

¹⁷⁶ *Enquête sur la condition classes ouvrières et sur le travail des enfants (3 tomes)* (Brussel 1846-1848) deel 3, 544-546 geeft een beschrijving van de werkzaamheden van mannen, vrouwen en kinderen in de papierfabriek van Godin in Hoei; deel 2, 402-413 geeft een beschrijving van de werkzaamheden in een achttal kleinere papierfabrieken in Belgisch Brabant; deel 2, 572-574 geeft een gedetailleerde beschrijving van de werkzaamheden in een papierfabriek. Zie ook: *Le CLXXVe anniversaire de la fondation des Papeteries Godin Huy* (Huy 1932) en *Le centenaire de l'Union des papeteries 1857-1957. Le deuxième centenaire de Papeteries Godin (1757-1957)* (z.p. 1957).

De Koninklijke Nederlandse Papierfabriek, ca 1900. (Foto coll. SHCL Archief KNP)

bedienen van machines iets was wat men vrouwen niet kon toevertrouwen.

De economische basis voor de tweedeling tussen mannen- en vrouwenwerk bij de KNP lag in de arbeidsintensiteit van bepaalde taken, met name het sorteren van de grondstoffen en het controleren van het eindproduct. Het eigenlijke papiermaken gebeurde machinaal. De zeer kostbare papiermachines hadden slechts enkele bedienende arbeiders nodig. Er was een duidelijk economisch belang om de arbeidsintensieve delen van de productie door vrouwen te laten verrichten. Hun lonen waren veel lager dan die van de mannen. Het economisch motief werd echter mede bepaald door de constructie van vrouwelijke en mannelijke eigenschappen. Het sorteren van lommen en van papier werd door tijdgenoten weliswaar niet als geschoold werk beschouwd, maar men was het er over eens dat het een behoorlijke vaardigheid vereiste. Dit werk kon niet zomaar door onervaren vrouwen worden gedaan. Dit was de reden waarom de KNP gewoonlijk gehuwde vrouwen in dienst hield. Op deze manier kon het bedrijf profiteren van de grote ervaring van deze vrouwen tegen relatief lage kosten.

Overschakeling op andere grondstoffen of mechanisatie van de productie maakten veel van deze arbeidsintensieve handelingen overbodig. Door de overschakeling van lommen naar cellulose en later de beëindiging van de productie van cellulose in de fabriek zelf, verdwenen de vrouwelijke lommen-, hout- en strosorteersters. Vrouwenarbeid verdween ook door de mechanisatie van de papierafwerking. Door de invoering van kalanders in plaats van walsen werd het handmatig inleggen van vellen papier overbodig. Het gevolg van deze ontwikkelingen was dat er in de periode tussen 1850 en 1940 steeds minder vrouwen in de papierfabriek werkten. Door het verdwijnen van de functie van lommensorteester verdwenen ook de gehuwde vrouwen uit de papierfabriek. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog waren alle vrouwen die bij de KNP werkten papiersorteester. Dit was de enige functie die (toen nog) niet gemechaniseerd kon worden. Het aantal papiersorteesters nam zelfs toe, omdat de papiermachines steeds productiever werden. Het aannamebeleid van de KNP was door dit alles sterk seksespecifiek. De KNP nam veel meisjes in dienst en maar heel weinig jongens. Er waren weinig hulpwerkzaamheden waarvoor jongens werden

gebruikt; veel mannen kwamen op latere leeftijd in dienst. Anders dan bij de aardewerkfabriek De Sphinx bestond er bij de KNP geen formeel opleidingspad.

Evenals bij De Sphinx was er dus ook bij de KNP sprake van hardnekkige continuïteit ('structurele inertie') in het patroon van de arbeidsdeling naar sekse en het soort werk waarvoor vrouwen geschikt werden geacht. De kwantitatieve verhouding tussen mannen en vrouwen in het productieproces veranderde weliswaar sterk, maar die verandering werd uitsluitend veroorzaakt door wijzigingen in de aard en de organisatie van de productie waardoor specifieke vrouwen- of mannenafdelingen werden opgeheven of juist uitgebreid.

Frank Veraart en Adri Albert de la Bruhèze*

Fietsen in de Nederlandse bergen. Achterblijvend fietsgebruik in het zuiden van Limburg in historisch perspectief

Achterblijvend fietsgebruik in Zuid-Limburg?

Zuid-Limburg, het terrein van Nederlands enige internationale wielerklassieker, de Amstel Gold Race, doet het hart van menig wielersliefhebber sneller slaan. Maar waar de Limburgse heuvels de uitdaging vormen voor de wielertoeristen in het weekend, wordt daar dagelijks minder gefietst dan elders in Nederland. De verklaring hiervoor lijkt voor de hand te liggen: het heuvelland zorgt ervoor dat fietsen lastig is, waardoor de Zuid-Limburger eerder in de auto stapt dan op de fiets. Er worden echter ook andere verklaringen gegeven.

In het kader van het Regionale Verkeers- en Vervoersplan, in 1992 opgesteld door de Vervoersregio Zuid-Limburg, werd door het Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS) onderzoek gedaan naar het achterblijvend fietsgebruik in Zuid-Limburg.¹ Op basis van statistisch materiaal uit de periode 1986-1990, fietsgegevens betreffende geheel Limburg uit 1976 en een twintigtal interviews, werd geconcludeerd dat Zuid-Limburg een achterstand had in het fietsgebruik ten opzichte van de rest van Nederland. Bovendien werd geconcludeerd dat deze achterstand niet van recente datum was.

Als verklaring voor de achterstand werd door ITS veel aandacht gegeven aan de mentaliteit van de Zuid-Limburgers. 'De meer ruimhartige, mogelijk ook Bourgondische levensopvatting van de Zuid-Limburger leidt wellicht tot een minder intensief fietsgebruik dan elders.'² Daarnaast werd het achterblijvend fietsgebruik toegeschreven aan de Zuid-Limburgse 'mijnwerkersmentaliteit', waarmee bedoeld werd dat met name lagere inkomensklassen een hoge status toekennen aan de auto en dat vervoermiddel vaak gebruiken, zelfs voor de korte afstanden. Hoewel in de verslaglegging van de afgenomen interviews nog aandacht was voor het Limburgse heuvellandschap, werd daar in de conclusies geen aandacht meer aan besteed. De nadruk lag op (door respondenten genoemde) infrastructurele tekortkomingen en sociaal-culturele factoren als het Bourgondische karakter van Zuid-Limburgers in combinatie met hun vermeende 'mijnwerkersmentaliteit'.

Op de onderzoeksresultaten van ITS kan veel worden afgedongen. De conclusies lijken eerder prikkelend - en zelfs stigmatiserend - dan steekhoudend. In dit artikel wordt een ander type verklaring gebruikt. Op basis van recent onderzoek zal worden betoogd dat het huidige niveau van fietsgebruik in het zuiden van Limburg zijn wortels heeft in de historische ('langetermijn') ontwikkeling van

* Stichting Historie der Techniek resp. Universiteit Twente

¹ H.Katteler, *Achterblijvend fietsgebruik in Zuid-Limburg*. Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (Nijmegen 1993)

² Katteler, *Achterblijvend fietsgebruik in Zuid-Limburg*, 58.

Sittard (niet gedateerd): de Limburgse jeugd op racefietsen onder begeleiding van een geestelijke tijdens een fietsprocessie, waarbij tevens aandacht werd gevraagd voor de verkeersveiligheid. (Foto coll. SHCL)

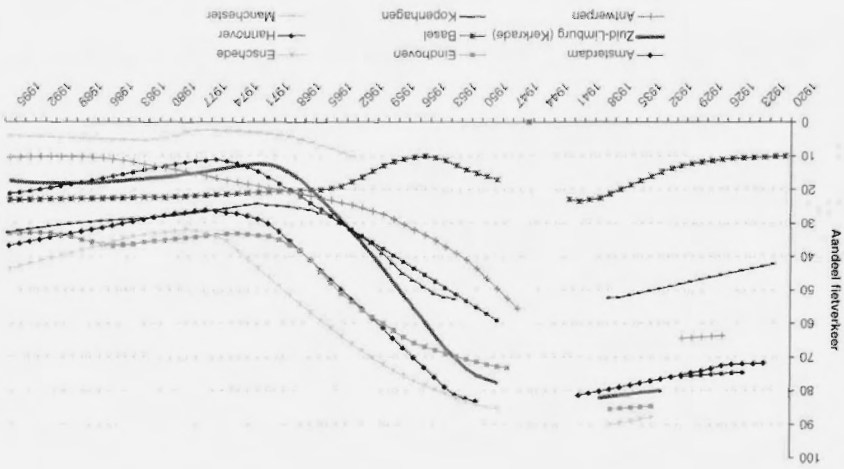
lokale factoren - waaronder de morfologie - en dat algemene kwalificaties als 'omvangrijk fietsgebruik' en 'beperkt fietsgebruik' op lokaal niveau een andere betekenis hebben dan op landelijk niveau.³ We zoomen daarbij in op de geschiedenis van het fietsgebruik in de regio Heerlen-Kerkrade om te kunnen verklaren waarom het fietsgebruik in zuidoost Limburg achterblijft bij die van de andere Nederlandse steden en regio's.

³ In het voorjaar van 1996 verzocht de Projectgroep Masterplan Fiets van het ministerie van Verkeer en Waterstaat, Directoraat-Generaal Personenvervoer, Directie Mobiliteitsmarkt, de Stichting Historie der Techniek (SHT) te onderzoeken waarom in Nederland zoveel meer wordt gefietst dan in de ons omringende landen en hoe die verschillen historisch verklaard kunnen worden. Omdat het Nederlandse fietsgebruik niet bestaat en het slechts een optelsom is van lokaal fietsgebruik, waar tussen verschillende steden nog aanzienlijke verschillen bestaan, kwam in het onderzoek de nadruk te liggen op de historische verklaring van lokale verschillen in het huidige fietsgebruik. Daartoe werden Amsterdam, Eindhoven, Enschede, Zuidoost-Limburg, Antwerpen, Basel, Hannover, Kopenhagen en Manchester met elkaar vergeleken. Zuidoost-Limburg werd gekozen om het fietsgebruik in heuvelachtige Nederlandse steden te kunnen vergelijken met 'platte' Nederlandse steden. Tevens was de beleidsaandacht voor het achterblijvende fietsgebruik in Zuid-Limburg een extra reden om Heerlen en Kerkrade te kiezen. De onderzoeksresultaten werden gepubliceerd in: A.A. Albert de la Bruhèze en F.C.A. Veraart, *Fietsverkeer in praktijk en beleid in de twintigste eeuw. Overeenkomsten en verschillen in fietsgebruik in Amsterdam, Eindhoven, Enschede, Zuidoost-Limburg, Antwerpen, Manchester, Kopenhagen, Hannover en Basel.* (Eindhoven en Enschede, Stichting Historie der Techniek: 1999).

Fietsgebruik in zuidoost Limburg en acht Europese steden

Als we naar de ontwikkeling van het fietsgebruik van de negen onderzochte West-Europese stedelijke gebieden kijken, dan kunnen op basis van verkeerstellingen en verkeersonderzoek 'trendlijnen' worden gereconstrueerd, zoals

getoond in figuur 1.

Figuur 1. Gereconstrueerde trendlijn van het fietsaandeel in het totaal van auto-, openbaar vervoer-, fiets-, en bromfietserverplaatsingen in de negen onderzochte steden, 1920-1995 ⁴

In figuur 1 zijn zowel opmerkelijke overeenkomsten als verschillen zichtbaar. Wat betreft de overeenkomsten is er een algemene trend te zien van relatief hoog fietsgebruik tot aan de jaren vijftig, een daling in vooral de jaren zestig en een stabilisatie of hernieuwde toename vanaf het midden van de jaren zeventig. Ook zijn er duidelijke verschillen binnen het algemene patroon van hoogdalend-stabiliserend. Die verschillen betreffen de startniveaus van fietsgebruik, de tijdstippen waarop de afname en het herstel inzetten, alsmede het tempo en de omvang van het afnemende en daarna weer toenemende fietsgebruik. Terwijl de Nederlandse steden Amsterdam, Enschede en Eindhoven in de periode 1920-1995 een hoog fietsgebruik hebben (boven de 30 procent), verschuift het fietsgebruik in zuidoost Limburg (Kerkrade en Heerlen) van hoog fietsgebruik (1920-1950) naar een gemiddeld gebruik (rond 20 procent) (1950-1995). Om dit

⁴ Nadrukkelijk moet er hier op worden gewezen dat de trendlijn een interpretatie is op basis van beschikbare gegevens. De gegevens waarop de trendlijn is gebaseerd zijn verkeerstellingen, verkeersonderzoeken en voor de periode 1982-1995 modaal-split cijfers gebaseerd op interviews en dagboekonderzoeken. Het is onjuist uit de trendlijn absolute gegevens te ontleenen. De trendlijn dient met name voor het opsporen van verschillen in fasering, en grote verschillen in het fietsgebruik. Zie voor meer details Albert de la Bruhèze en Verart, *Fietsverkeer in praktijk en beleid in de twintigste eeuw*, 33-34 en A.A. Albert de la Bruhèze en F.C.A. Verart, *Fietsen en verkeersbeleid. Het fietsen in negen Westeuropese steden in de twintigste eeuw*, NEHA-jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis, 62 (1999) 138-170.

Zuid-Limburgse fietspatroon te verklaren, wordt in dit artikel ingegaan op de relatie tussen nationaal en lokaal fietsbeleid en het lokale fietsgebruik in 'de Nederlandse bergen.'⁵ We beginnen met een historische schets van de eerste fietsers in Nederland en Limburg.

De eerste fietsers in Nederland en Limburg, 1870 -1920

'Noe huurt wat veurgevallen is in et auwt Mastreech! Dao kaomen vreemde ruters, gespaord van alle weeg. Ze zaoten op e peerdje, gans klein en rijelings. Gein puui mer wel twie rajer Get wie enen iezeren hings. Ze rijden op die peerdjes, Wie de wind zo gauw.'⁶ Zo luidt het openingscouplet van het gedichtje *De Vélocipèden Concours*, gemaakt naar aanleiding van een in 1869 gehouden wielervedstrijd op het Maastrichtse Vrijthof. De wedstrijden die onderdeel uitmaakten van de kermis, werden gehouden op rijwielen van de ontwerper Michaux uit Parijs. Deze fietsen werden vanaf de presentatie van het model in 1867 op de Parijse wereldtentoonstelling regelmatig in Nederland geïmporteerd en nagemaakt.

Fietsen was toen vooral een activiteit voor jonge lieden uit de gegoede burgerij, die de fiets voornamelijk gebruikten ter ontspanning en vermaak. De toenemende belangstelling voor de fiets stond in rechtstreeks verband met de opkomende sportactiviteiten in de gegoede kringen aan het einde van de negentiende eeuw. De Nederlandse elite werd geïnspireerd door ontwikkelingen in de gegoede kringen in Engeland, waar talloze sportverenigingen als voetbal-, cricket- en fietsclubs opgericht werden. Het fietsgebruik nam een vlucht met de techniekontwikkeling van de fiets. De ontwikkeling van het lage 'Safety'-model, voorzien van luchtbanden, maakte de fiets toegankelijk voor meer gebruikersgroepen dan alleen rijke en sportieve jongelingen en verdrong de hoge en onveilige 'Ordinary' met massieve banden snel.⁷

Vanaf 1871 begonnen de Nederlandse fietsers zich te verenigen in vélocipèdeclubs, onder andere om toertochten op het platteland veilig te maken. De fietsers werden namelijk verre van vriendelijk door de plattelandbevolking bejegend. Regelmatig werden fietsers met stenen, stokken en anderszins bekogeld en mishandeling was aan de orde van de dag. Door de elitaire indringers op hun fietsen sloegen paarden op hol, raakten kippen van de leg en schrok het vee, zo was de opvatting van de plattelandsbevolking. Tijdens een toevallige ontmoeting tussen de Haarlemse en Haagse fietsclub werd het idee geopperd om in navolging van Engeland, Frankrijk en Duitsland een landelijke fietsersbond op te richten. Na een uitnodiging voor een oprichtingsvergadering, gericht aan de

⁵ Zie voor die relatie ook: A.A. Albert de la Bruhèze en F.C.A. Veraart, 'Fietsen en Fietsbeleid in Nederland', *Openbaar Bestuur* 10 (2000) 2: 24-28.

⁶ Geciteerd in G.J.M. Hogenkamp, *Een halve eeuw wielersport*, 't Kasteel aan de Aemstel (Amsterdam 1916) 41 (oorspronkelijk verschenen in Maastrichter Almanak 1870).

⁷ W.E. Bijker, *The Social Construction of Technology* (Enschede 1990) 26-108 en F.C.A. Veraart, *Geschiedenis van de fiets in Nederland*. Scriptie Technische Universiteit Eindhoven (Eindhoven 1995) 21-26 en 45-50.

Tijdens de wielrenwedstrijd in 1898 op het Vrijthof in Maastricht, was het fietsontwerp volop in ontwikkeling en waren de Ordinary en de veiligheidsfiets nog met elkaar in concurrentie. Pas na de toepassing van de luchtband rond 1890, zou de veiligheidsfiets het gebruik van de Ordinary definitief verdrijven. (Foto coll. ANWB)

verschillende fietsclubs in Nederland, werd op 1 juli 1883 in Utrecht de Nederlandse Vélocipède Bond opgericht, waarvan de naam later werd veranderd in de Algemene Nederlandse Wielrijders Bond (ANWB). Het doel van de bond was het fietsen in Nederland op alle mogelijke manieren te bevorderen en te veraangename. Naast het organiseren van wedstrijden richtte de ANWB zich nadrukkelijk op activiteiten ter bevordering van het toeren. Hiertoe werd een systeem van consuls ingesteld. Deze consuls waren niet alleen de lokale vertegenwoordigers van de ANWB in een bepaalde regio, maar zij verzamelden ook informatie en lobbyden bij lokale bestuurders. De verzamelde informatie werd gebruikt in *de Reiswijzer*, een boekje waarin een beschrijving werd gegeven van (veilige) routes en wegen, maar ook gegevens over veren, tollens, koffiehuisen, hotels en fietsreparateurs.⁸ De consuls onderhandelden met lokale bestuurders over de plaatsing van waarschuwborden en vanaf 1894 wegwijzers. De waarschuwborden waren vooral nodig in

[...] het zuiden van Limburg, waar in verhouding zeer weinig Bondsleden de wegen berijden, doch het Bondsbestuur moet bedenken dat ook de leden in de uiterste gewesten van ons land recht hebben op den steun en de hulp van de A.N.W.B., en dat bovendien juist het zuiden van Limburg, zoal niet de schoonste dan toch eene der

⁸ Veraart, *Geschiedenis van de fiets in Nederland*, 29-33.

Passage van de St.-Servaasbrug in Maastricht door deelnemers van de toertocht van de Algemene Nederlandse Wielrijdersbond in 1904. Fietsen was op dat moment nog bijzonder en een activiteit voor de welgestelden, voorzien van speldjes en petjes van de fietsclub. (Foto coll. ANWB)

*schoonste gebieden van ons land is, dat meer en meer toerende Nederlanders tot zich trekt. De wielrijder vindt er in het algemeen goede wegen, die echter verschillende gevaarlijke punten bevatten. Het voorkomen van ongelukken op die plaatsen is zeer zeker in het belang van den vooruitgang der sport en ligt dus op de weg van den Bond.*⁹

Hoewel de wens door de ANWB werd ondersteund, bleek het nog niet zo eenvoudig in Limburg verkeersborden te plaatsen. Een Limburgse burgemeester bleef zich verzetten tegen plaatsing van een bord 'gevaarlijke helling' omdat hij bang was dat er teveel wielrijders zijn gemeente zouden bezoeken. Met andere woorden - en geheel anders dan men zou verwachten -, de beste man was bang dat de Limburgse heuvels juist fietsers zouden aantrekken, wat hij uit hoofde van overlast wilde voorkomen. Slechts na langdurige onderhandelingen konden in 1892 de eerste waarschuwingsborden in Limburg worden geplaatst.

Rond de eeuwwisseling begon de fiets steeds minder elitair te worden. Welgestelden vonden een nieuw speeltje in de auto en al snel werden de toeristische activiteiten hiermee aan de ANWB toegevoegd. Toch bleef de bond ook uitdrukkelijk de belangen van de fietsers behartigen, niet in de laatste plaats omdat de meeste leden fietsers waren en zij de bond van de middelen voorzagen om de ambitieuze plannen op het gebied van toerisme en verkeer te kunnen verwezenlijken. Door middel van onderzoeken en promotieactiviteiten

⁹ E.Bergsma, 'Bonds bemoeiing op het gebied van toeren en reizen', *De Kampioen* 7 (1890) 65.

probeerde de bond ook aan te tonen dat de fiets een nuttig vervoermiddel was en niet langer elitair. Zo boden van 1894 tot 1899 vrijwilligers van de ANWB hun diensten aan tijdens oefeningen van het Nederlandse leger. Ook bij de posterijen, de veldwacht en de politie werden de eerste fietsen in het laatste decennium van de negentiende eeuw ingevoerd.¹⁰ In 1899 waren er ruim 94.000 fietsen in Nederland; in 1906 was dit aantal meer dan verdrievoudigd en reden er circa 325.000 fietsen in Nederland rond. Hiervan waren er ruim 18.000 in Limburg te vinden ofwel één fiets op 18 inwoners. Hiermee zat Limburg net onder het Nederlandse gemiddelde van één fiets per 17 inwoners.

Toen de fiets in 1906 onder druk van onder andere de ANWB en de rijwielfabrikanten, verzameld in de RAI, uit de personele belasting - geheven op luxe goederen - werd gehaald, was zij ook in formele zin geen luxe product meer en kon haar opmars in Nederland beginnen.

Fietsen in Nederland en rond de mijnhoofdstad van Nederland 1920-1950

Tijdens het interbellum werd de fiets een betaalbaar massavervoermiddel. Met de fiets konden dagelijks grotere afstanden worden afgelegd dan te voet. De woon-werkafstanden werden groter in het proces van industrialisatie, urbanisatie en stedelijke verdichting. In het nationale verkeersbeleid ging de overheidsaandacht echter vooral uit naar de infrastructuur voor het autoverkeer. Er werd al volop geanticipeerd op toekomstige verkeersontwikkelingen die werden gezien als onafwendbare 'auto-ontwikkelingen'. Het dominante idee was dat goede voorzieningen voor het autoverkeer economische welvaart met zich mee zou brengen. Het massale gebruik van de fiets kreeg negatieve beleidsaandacht: de fiets werd in 1923 bedeed met een rijwielbelasting om de aanleg van autowegen te helpen financieren, zoals was gepland in de Rijkswegenplannen van 1927 en 1932.¹¹ Ook werd gedacht aan fietspaden, die werden aangelegd langs nieuwe en bestaande rijkswegen met als hoofddoel om de verkeersveiligheid en de doorstroming van het autoverkeer te bevorderen. Op lokaal niveau nam het fietsgebruik zo snel toe dat het als een verkeersprobleem werd ervaren. Het toenemende aantal fietsers en hun ongedisciplineerde verkeersgedrag werden veelal als schuldige aangewezen van het toenemende aantal verkeersongevallen. De lokale verschillen in de definiëring van het fietsprobleem en de oplossing van dat probleem leidden tot lokale fietsbeleidsconcepten die varieerden van 'gelijkberechtigde verkeersdeelnemer' in Nederlandse steden tot expliciet anti-fietsbeleid in Belgische, Duitse, Zwitserse en Engelse steden. De ironie van deze situatie was dat op haar hoogtepunt de fiets in toenemende werd gezien als een 'ouderwets en storend vervoersmiddel' dat óf vanzelf zou

¹⁰ Veraart, *Geschiedenis van de fiets in Nederland*, 67-69.

¹¹ H. Buiter en K. Volkerts, *Oudenrijn. De Geschiedenis van een verkeersknooppunt* (Utrecht 1996) en D.M. Ligtermoet, *Beleid en Planning in de wegenbouw. De relatie tussen beleidsvorming en planning in de geschiedenis van de aanleg en verbetering van rijkswegen*. Rijkswaterstaatserie nr.51, ministerie van Verkeer en Waterstaat (Den Haag 1999).

verdwijnen, zo dacht men in Nederlandse beleidskringen, óf met gerichte maatregelen geholpen moest worden om te verdwijnen, zo dacht men in buitenlandse beleidskringen.¹²

Deze algemene ontwikkelingen waren ook merkbaar in zuidoost Limburg. Maar er was ook een eigen lokale component, onder andere bestaande uit een unieke morfologie. Dit bleek onder andere uit een overzicht van de wegcondities gemaakt door de ANWB in 1935 in onder andere de heuvelachtige regio Heerlen-Kerkrade. Uit het ANWB overzicht van de gemeente Kerkrade, bleek dat van de 28 weghellingen in de gemeente er zes door een gemiddelde fietser in opgaande en dalende richting gebruikt konden worden. Twaalf konden er alleen in dalende richting gebruikt worden en de resterende tien konden niet gebruikt worden omdat ze te steil waren, zo oordeelde de ANWB.¹³ Zeer waarschijnlijk waren het dezelfde morfologische omstandigheden die ten grondslag lagen aan een aantal verkeersverordeningen die in de jaren twintig en dertig werden ingevoerd. In deze verordeningen werden dezelfde maximumsnelheden vastgelegd voor fietsers als voor motorvoertuigen binnen de bebouwde kom. In 1922 was dit voor diverse straten 20 kilometer per uur, in 1930 35 kilometer per uur en in 1939 werd dit verhoogd naar 45 kilometer per uur.¹⁴ In de gemeente Eygelshoven, ten noorden van Kerkrade, werd in 1929 een maximumsnelheid voor fietsen van 15 kilometer per uur van kracht.¹⁵

Deze verkeersverordeningen werden noodzakelijk met de transformatie van de regio Heerlen-Kerkrade in de jaren twintig. De structuur van het gebied veranderde na 1900 van een voornamelijk agrarisch gebied in een geïndustrialiseerd en verstedelijkt gebied waarin de mijnbouw domineerde. Acht van de in totaal elf mijnzetels werden voor 1920 geopend. Deze uitbreiding van de steenkolenproductie zorgde voor een snelle toename van het aantal mijnarbeiders. Veel van deze arbeiders kwamen van buiten de regio, omdat de bevolking van Zuid-Limburg aanvankelijk onvoldoende arbeidskrachten kon en wilde leveren. De snelle groei van de mijnen leidde ook tot een snelle toename van de bevolking in de Oostelijke Mijnstreek van ca. 23.000 inwoners in 1899 tot 141.500 inwoners in 1939.¹⁶

Rondom de mijnzetels en in de omliggende dorpen werden vele woningen gebouwd voor de mijnwerkers. Zowel de bevolking als de verkeersintensiteit in de Oostelijke Mijnstreek namen daardoor toe. Als gevolg van de grondstoffenschaarste gedurende de Eerste Wereldoorlog werden de kolenvelden na die oorlog bestempeld als 'landsbelang', evenals de infrastructuur voor het transport

¹² Zie bijvoorbeeld: B. Horn, *Vom Niedergang eines Massenverkehrsmittels. Zur Geschichte der Staedtischen Radverkehrsplanung*. Gesamthochschule Kassel, Fachbereich Stadt- und Landschaftsplanung (Kassel 1990).

¹³ Gemeentearchief Kerkrade (GAK), archief gemeente Kerkrade t/m 1947 *Overzicht van wegen t.b.v. CBS*, no. 3507 Brief van dhr. Winters consul van de ANWB.

¹⁴ GAK, archief gemeente Kerkrade t/m 1947, *Aanvragen voor tram- en buslijnen*, no. 3552.

¹⁵ GAK, archief gemeente Eygelshoven 1800-1937, *Rijwielverordeningen Eygelshoven*, no. 1745.

¹⁶ E. van Royen, *De woningvoorziening in de Limburgse mijnstreek als sociaal beheersinstrument 1900-1940*. Scriptie Rijksuniversiteit Utrecht (Utrecht, 1981) 16 en 173.

Feest voor kleuters 'vóór op de fiets'!
(Foto coll. SHCL)

van kolen en mijnarbeiders. Door de regering werd in de jaren twintig een uitgebreid tramwegennet aangelegd voor het woon-werkvervoer van de mijnarbeiders. Ook ontstonden er vanaf het midden van de jaren twintig talloze busmaatschappijen die zich bezighielden met mijnwerkersvervoer. Een gedeelte van de kosten van dit tram- en busvervoer werd door de mijndirecties vergoed. Reeds in een vroegtijdig stadium werd dus het fietsverkeer 'ontmoedigd' door korte woon-werkafstanden en door het gesubsidieerde mijnwerkersvervoer. Voor veel mijnwerkers waren de kosten van het tram- en busvervoer echter te hoog, waardoor ze alsnog te voet of per fiets naar hun werk gingen.

In Nederland bereikte het fietsgebruik in de jaren twintig een steeds grotere omvang. In 1924 verzocht de ANWB alle provincies fietspaden aan te leggen aan weerszijden van de provinciale wegen. Volgens de ANWB zouden daarmee de provinciale wegen worden ontlast van het fietsverkeer, waardoor geplande wegverbredingen ten behoeve van het (vracht)autoverkeer achterwege konden blijven. Tevens kon de aanleg van fietspaden prima worden ingepast in werkverschaffingsprojecten voor werklozen aldus de ANWB. Op advies van de Provinciale Waterstaat besloten de Provinciale Staten van Limburg niet op het ANWB verzoek in te gaan. Volgens de Provinciale Waterstaat was de aanleg van fietspaden in het heuvelachtige terrein te duur, omdat het kostbare onteigeningen en 'grootte grondwerken' zou vergen. Bovendien waren bermten langs reeds

In de jaren twintig en dertig konden steeds meer arbeiders zich een fiets veroorloven. In Zuid-Limburg kwamen de mijnwerkers vooral te voet en op de fiets naar de mijnen ondanks de voor hen aangelegde tram- en buslijnen. (Foto Nico Jessen 1952-1953, uit: Oranje Nassau Mijnen, Utrecht 1953)

verbrede wegen voorzien van verhardingsmateriaal ten behoeve van het 'lichte verkeer'.¹⁷ Hoewel het voorstel van de ANWB niet werd overgenomen, werden er in de jaren dertig wel sporadisch fietspaden aangelegd langs drukke of gevaarlijke wegen, zoals langs de keiweg Kerkrade-Valkenhuizen. Daarnaast werden er in 1929 van rijkswege ook rijwielpaden aangelegd langs de rijkswegen in Limburg, om de doorstroming van het autoverkeer en de veiligheid te bevorderen. De aanleg van de rijkswegen werd mogelijk gemaakt door medefinanciering uit de gelden van de rijwielbelasting. Voor Limburg betekende dit ruim 170 km fietspad, waarvan de eerste proefvakken in 1928 op de wegvakken Maastricht-Rothem, Maastricht-Heer, Heer-Gronsveld en Geleen-Sittard werden aangelegd.¹⁸

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kregen de rijwielpaden meer aandacht van de Provinciale Waterstaat. In 1941 werd een commissie voor rijwielpaden opgericht. Als reden hiervoor werd het toegenomen gebruik van de fiets en de toeristische mogelijkheden van de rijwielpaden genoemd.¹⁹ In 1942 waren reeds de

¹⁷ Rijksarchief Limburg (RAL), Archief Provinciale Waterstaat Limburg, no. 1.811.111/548.

¹⁸ F. Kanstein, 'Rijwielpaden', *Wegen*, 5 (1929) 161-174.

¹⁹ RAL, Archief Provinciale Waterstaat Limburg, no. 1.811.111/548, brief Provinciale Waterstaat van Limburg, 6 januari 1941, Instelling commissie voor rijwielpaden.

In de winter van 1944/45 kwam Limburg in de frontlinie te liggen. Duizenden mensen vluchtten, gebruikmakend van alles wat nog rijden kon - vaak fietsen -, om zichzelf en hun dierbare bezittingen in veiligheid te brengen. (Foto coll. SHCL)

eerste fietspadplannen klaar voor Noord-Limburg en in 1943 voor Midden-Limburg, maar tot uitvoering van de plannen kwam het voorlopig niet.

Meer bekendheid kregen de fietsvorderingen van de bezetters ten behoeve van de Wehrmacht vanaf 1942. Bestudering van die fietsvorderingen leert enerzijds dat (mijn)arbeiders die hun fiets nodig hadden om naar het werk te gaan, hun fiets mochten behouden en anderzijds dat er in Limburg veel werd gefietst. Uit het aantal ontheffingen in de gemeente Kerkrade voor de 'mijnindustrie' (2095 ontheffingen tegen 690 ontheffingen in de 'Handel en Nijverheid', en 396 ontheffingen in de 'Diensten')²⁰ bleek het grote aantal mijnarbeiders dat de fiets gebruikte in het woon-werkverkeer. Het hoge fietsgebruik onder mijnarbeiders kan ook worden afgeleid uit een onderzoek naar verplaatsingsgedrag uit 1943 (weergegeven in tabel 1). Uit dit onderzoek bleek dat 28,4 procent van de mijnwerkers met de fiets naar hun werk kwam (50 procent indien het voetgangersaandeel niet wordt meegerekend). Op basis van deze onderzoeksuitkomsten verzocht de mijnindustrie de Duitse autoriteiten in 1943 om binnen- en buitenbanden voor de fietsen van 224 arbeiders ter beschikking te stellen, omdat de fiets in die tijd van toenemende voertuigschaarste het enige beschikbare vervoermiddel was waarmee zij naar hun werk konden komen. Ondanks de rubberschaarste gingen de Duitsers met dit verzoek akkoord vanwege het economische belang van de mijnindustrie.²¹

²⁰ GAK, Archief Kerkrade t/m 1947. *Verordeningen Tweede Wereldoorlog*, no. 4732 en 4733.

²¹ Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL), Archief Gemeenschappelijke Steenkolenmijnen Limburg. Uittreksel van de bijeenkomst van de Gemeenschappelijke Steenkolenmijnen, GSL, no.40-1943.

Tabel 1: Vervoer Arbeiders naar de mijnzetels 31 juli 1943²²

	Wilh.	Em.	Hen.	Mau.	ON1	ON2	ON3	ON4	Lau.	Jul.	Dom.	W-S.	Totaal
Trein	-	2	-	622	395	6	-	5	9	17	-	-	1056
Tram	303	997	841	-	270	8	486	47	-	-	150	73	3125
Bus	742	1229	667	2891	281	182	351	40	177	217	47	270	7094
Rijwiel	592	2103	1183	4305	435	389	269	174	890	1128	180	420	12068
Te voet	1998	3062	2696	1913	1530	1091	1030	685	725	872	1711	799	18112
Rijwiel en OV	-	-	-	332	99	21	25	5	21	14	4	-	512
Combinatie OV	45	173	97	-	10	-	83	-	2	4	14	5	433
Overige	-	-	-	27	1	-	1	-	-	-	-	-	29
Totaal	3861	7603	5484	10090	3021	1697	2195	954	1824	2252	2106	1567	42429
% Fietsgebruik	16.1	27.7	21.6	42.7	14.4	22.9	12.3	18.3	48.8	50.1	8.5	26.8	28.4

In deze tabel zijn de voor de mijnen Emma en Maurits de gegevens van de mijn gecombineerd met de gegevens van de cokesfabrieken. De categorie OV is een samenstelling van de categorieën Trein-tram, Autobus-Trein en Autobus-tram. De categorie Rijwiel-OV is een samenstelling van de categorieën Rijwiel-trein, Rijwiel-tram, Rijwiel-bus en Rijwiel,trein en tram. De categorie Overige is samengesteld uit de categorieën Motorrijwielen en Te Voet-Bus.

Tabel 2: Woon-werkverkeer mijnarbeiders per bus en per fiets in 1954²³

	Wilh.	Em.	Hen.	Mau.	ON1	ON2	ON3	ON4	La& Ju	Dom.	W-S.	Totaal
Arbeiders	4625	10211	5703	15439	2927	1988	2378	1012	4698	2774	1794	53539
Bus	1069	2607	843	6361	300	190	542	45	230	45	280	12512
Fiets	2100	4612	2448	6600	1150	1500	900	700	2540	1175	600	24325
Bus (%)	23.0	25.5	14.7	41.2	10.2	10.0	22.7	4.4	4.9	1.6	15.6	23.3
Fiets (%)	45.4	45.2	42.9	42.8	39.5	75.8	37.3	69.2	54.0	51.7	33.5	45.5

Ook na de Tweede Wereldoorlog, toen de businfrastructuur was hersteld, bleef het fietsgebruik hoog. Uit een onderzoek uit 1954, gepubliceerd in het *Mijnnummer*, bleek dat dit percentage nog altijd 45,5 procent bedroeg (zie tabel 2). Het fietsgebruik werd 'aangemoedigd' door arbeidersvervoeregelingen die het gebruik van de bus over korte afstanden (0-4 en 4-7 km) en in niet heuvelachtig terrein duurder maakte dan het busvervoer over langere afstanden (meer dan zeven kilometer) en in heuvelachtig gebied. De busvervoerkosten in gulden per week voor arbeiders in 1950 waren:

Tabel 3: Kosten busvervoer 1950²⁴

Afstand	0 tot 4 km	4 tot 7 km	4 tot 7 km	7 km en meer
Terrein		Niet heuvelachtig	Heuvelachtig	
Kosten per week	3,55	2,65	1,75	1,75

Deze vervoerskosten waren de belangrijkste oorzaak dat de meeste mijnwerkers niet met de bus of de tram naar en van hun werk reisden, maar te voet of per fiets gingen.

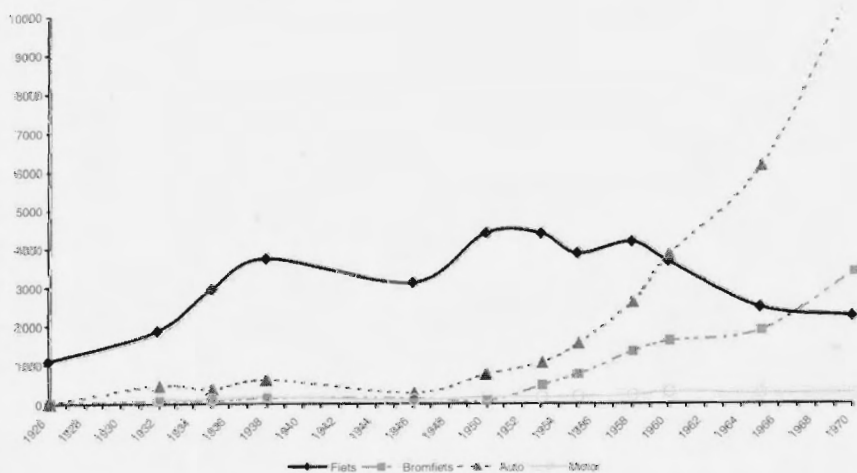
²² SHCL, Archief Gemeenschappelijk Steenkolenmijnen, Statistieken.

²³ M.W.E.E. Rijnards, 'Mijnwerkersvervoer', *Mijnnummer* (1954) 25-31.

²⁴ SHCL, Archief Gemeenschappelijk Steenkolenmijnen, Statistieken.

In 1952 werd de provinciale fietspadenplanning, die al tijdens de oorlog was voorbereid, voortgezet in de Limburgse Rijwielpadencommissie. Die had ook de aanleg van toeristische fietspaden ten doel. In 1955 resulteerde dit in de *Subsidieregeling voor rijwielpaden in de Provincie Limburg*, die op 1 januari 1956 in werking trad. Tevens werd het Provinciaal Rijwielpadenfonds ingesteld, waaruit in 1956 de eerste subsidie werd verleend voor een rijwielpad langs de Nusterweg tussen Sittard en Nieuwstad.²⁵

Net als in de rest van Nederland was in zuidoost Limburg in de periode 1920-1950 het fietsgebruik hoog. Dit blijkt onder andere uit periodieke verkeerswaarnemingen op provinciale wegen vanaf 1926. Deze tellingen, die werden uitgevoerd om inzicht te krijgen in de verkeersomvang en in de 'wegbelasting' van de verschillende vervoersmiddelen, geven een goede indicatie van het fietsgebruik in de Oostelijke Mijnstreek. Op de provinciale weg Heerlen-Kerkrade, ter hoogte van de gemeentegrens Heerlen - Schaesberg in heuvelachtig landschap lag telpunt 61 waarop vanaf 1926 verkeerstellingen werden gehouden door de Provinciale Waterstaat Limburg. Op basis van deze gegevens is figuur 2 samengesteld. In figuur 2 is de dominantie van de fiets tot ruim in de jaren vijftig goed te zien. Vanaf deze periode nam het personenautoverkeer toe en na een lichte afname in de jaren vijftig nam het fietsverkeer in de jaren zestig drastisch af. Opvallend is dat met het afnemende fietsgebruik vanaf het begin van de jaren vijftig het bromfietsbezit en -gebruik toeneemt. Anders geformuleerd, met de bromfiets deed een goed en betaalbaar vervoersalternatief voor de fiets haar intrede.

Figuur 2. Aantal voertuigen op de provinciale weg Heerlen-Kerkrade ter hoogte van de gemeentegrens Heerlen-Schaesberg (telpunt 61), 1926-1972.²⁶

²⁵ *Verslag over de toestanden der Waterstaatswerken c.a. onder beheer of toezicht van de provincie Limburg over het jaar 1952-1956*, 89.

²⁶ SHCL, Limburgse Provinciale Waterstaat, *Overzicht verkeerswaarnemingen, verkeerstellingen op provinciale wegen, telpunt 61 (Grens Heerlen-Schaesberg), 14 uurs tellingen (6.00-20.00 uur)*.

Wens en werkelijkheid: de verdwijnende fietser 1950-1975

In de periode 1950-1975 nam het fietsgebruik in Nederland af, met name als gevolg van suburbanisatie en forensisme.²⁷ Het autobezit en -gebruik namen toe en het verkeersbeleid was gericht op de auto. Het nationale Nederlandse verkeersbeleid na de Tweede Wereldoorlog was primair gericht op wederopbouw van met name de auto-infrastructuur. De fiets bleef gedurende de periode 1950-1975 bij de overheid vrijwel nagenoeg buiten beeld; nieuwe fietsvoorzieningen werden nauwelijks aangelegd en bestaande voorzieningen werden nauwelijks onderhouden. Ook in Nederland werd verwacht dat binnen afzienbare tijd het fietsverkeer en zeker het utilitaire fietsverkeer, tot een te verwaarlozen aandeel zou teruglopen ten gunste van het autoverkeer. Ook op lokaal niveau was voor de fiets in het algemeen een minimale beleidsaandacht. De nadruk lag op de wederopbouw, de herstructurering en de vernieuwing van steden. Lokale beleidsmakers waren vrijwel uitsluitend bezig met de auto die vrij baan diende te krijgen en waarvan de behoeften de stedelijke inrichting diende te bepalen. De 'autogerechten Stadt' werd het dominante beleidscredo. Fietsen werd algemeen gezien als 'ouderwets' en 'armoedig' en in elk geval als gevaarlijk en 'stoerend'. Al deze tendensen waren ook zichtbaar in Zuid Limburg.

Al vanaf de jaren vijftig werd door het *Limburgs Dagblad* aandacht gevraagd voor de verslechterende verkeerssituatie in de Heerlense binnenstad. Volgens het dagblad was de stad 'verkeerstechnisch nog ingesteld op de boerenkar en de eerste fiets die rond de eeuwwisseling de stad "onveilig maakten." 'Namens de verkeersdoden' werd aangedrongen op verkeersmaatregelen ten gunste van het autoverkeer: 'Heerlen moet nu eindelijk eens gepland worden, d.w.z. het moet doorschoten worden door brede veilige straten met ruime parkeergelegenheden. Een jonge stad als Heerlen moet het er niet op aanleggen het verkeer om de stad heen te leiden, het verkeer moet gemakkelijk en veilig in de stad en door de stad kunnen komen.'²⁸ In de Heerlense kranten werd de Heerlense binnenstad afgeschilderd als een 'verkeershel' voor auto's, door het ontbreken van voldoende autoparkeerruimte, de geringe breedte van de straten en de aanwezigheid van talloze bromfietsen. In 1963 besloot de gemeente een aantal fietspaden langs enkele hoofdwegen in de stad op te heffen en de vrijgekomen ruimte te gebruiken voor wegverbreding en parkeervoorzieningen voor auto's. De meest urgente verkeersproblemen zouden daardoor opgelost kunnen worden. 'Een en ander houdt verband met het feit dat het aantal geparkeerde voertuigen langs die wegen steeds toeneemt en dat deze niet vrijliggende rijwielpaden in het huidige verkeer met de talrijke bromfietsen niet meer aan het gestelde doel beantwoorden. Zij bleken veelal te smal te zijn, waardoor bromfietzers, die zich tussen de trottoirband en een geparkeerd voertuig door moesten wringen, vaak

²⁷ Adviesbureau Transpute, *De ontwikkeling van de bereikbaarheid in Nederland van 1950 tot 1990*. Transpute/Universiteit Utrecht (Gouda en Utrecht 1993).

²⁸ Stadsarchief Heerlen (SAH), persdocumentatie: verkeer, 'Achtien doden klagen aan, simplistische vraag aan 't stadsbestuur', *Limburgs Dagblad* van 20-11-1954.

De Markt in Maastricht op een vroege ochtend is voornamelijk nog het domein van de fietsers in de jaren vijftig. (Foto coll. SHCL)

liever een gevaarlijke omweg naar links over de rijweg riskeerden.²⁹ De opheffing van de fietspaden leverde ook nog andere voordelen: 'De chef van de afdeling verkeerspolitie verklaarde dat de verkeerssituatie in de stad steeds meer leidt tot het gebruik van verkeerslichten op kruispunten. Zouden op deze kruispunten fietspaden voorkomen dan zou dit aparte verkeerslichten vergen hetgeen een te kostbare aangelegenheid zou worden. Bovendien wordt het snelverkeer dan te lang opgehouden.'³⁰ In de krantenartikelen werd ook benadrukt dat de fietspaden slecht waren onderhouden en dat een toepassing van de toen geldende eisen tevens een (te dure en overbodige) verbreding van fietspaden van 2,5 naar 3 meter zou betekenen.

Ook bij de Provincie nam de beleidsaandacht voor de fiets af. In 1967 besloot de Provinciale Staten de subsidieregeling per 1 januari 1968 in te trekken. Tevens werd het Rijwielpadenplan ingetrokken.³¹ Het Rijwielpadenfonds dat 40 procent van de aanlegkosten van fietspaden vergoedde, werd vervangen door een fonds voor recreatieve en toeristische voorzieningen, omdat volgens Provinciale

²⁹ SAH, persdocumentatie fietspaden, 'Fietspaden langs Heerlerbaan en de Akerstraat gaan verdwijnen', *Limburgs Dagblad* 31-08-1963.

³⁰ SAH, persdocumentatie fietspaden, 'Heerlense fietspaden verdwijnen of worden gereconstrueerd', *Limburgs Dagblad* 24-09-1965.

³¹ *Verslag over de toestanden der Waterstaatswerken c.a. onder beheer of toezicht van de provincie Limburg over het jaar 1966-1969.* (1967) 60-61.

In de jaren vijftig en zestig was het met name de bromfiets die het gebruik van de fiets in Limburg deed afnemen. Onder jongeren ontstond een ware subcultuur waarvan de brommer een belangrijk onderdeel was. (Foto coll. SHCL)

Staten de gemeenten er weinig tot geen gebruik van maakten.³² In het provinciale verkeersbeleid kreeg de fiets in de jaren zestig een recreatieve rol toebedeeld. De beleidsnadruk kwam op fietstoerisme te liggen.

In de jaren zestig nam het dagelijkse (veelal utilitaire) fietsgebruik af. Op het einde van de jaren zestig had de fiets in Kerkrade een verkeersaandeel van 20 procent in het stadsverkeer. De fiets werd in toenemende mate vervangen door bromfiets en auto. Mede daardoor bestond bij verkeerskundigen het idee dat het fietsverkeer een aflopende zaak was. In de verkeersstructuurplannen van Heerlen (1972) en Kerkrade (1973) werd bijvoorbeeld beweerd dat 'indien voor interne verplaatsingen een auto beschikbaar is, wordt slechts in ruim 15 procent van de gevallen gebruik gemaakt van de (brom)fiets. Het ligt in de verwachting dat het aandeel van het (brom)fietsverkeer in de toekomst sterk zal afnemen.' De bestaande fietsvoorzieningen en -infrastructuur werden dan ook ruim vol-

³² Het fonds werd vanaf 1955 opgebouwd met een subsidie van fl. 40.000,- per jaar. In 1964 werd dit bedrag teruggebracht naar fl. 5.000,- per jaar. Van de 375.000 gulden die in het fonds aanwezig was, werd slechts 95.000 gulden gebruikt. (Gedeputeerde Staten Provincie Limburg, *Vergaderingen Provinciale Staten van Limburg, vergadering september 1967*, 234-235 en bijlagen).

doende geacht. Beleidsnadruk kreeg de verkeersveiligheid.³³

Hoewel Provinciale Waterstaat verwachtte dat de mijnsluitingen een groot en negatief effect op het gemotoriseerde verkeer zou hebben, bleek dat niet uit verkeerstellingen. De ietwat verbaasde Provinciale Waterstaat verklaarde dit uit het met de mijnsluitingen weggevallen busvervoer van arbeiders, waardoor het autoverkeer toegenomen was. Hoewel dat niet de aandacht had van Provinciale Waterstaat, hadden de mijnsluitingen daarentegen wel negatieve effecten op het fietsgebruik. De fiets werd (traditioneel) veel gebruikt door mijnpersoneel in het woon-werkverkeer. Met de mijnsluitingen viel dat utilitaire fietsgebruik weg. De nieuwe arbeidsplaatsen die in het kielzog van de mijnsluitingen werden gecreëerd, bevonden zich op grotere afstanden van de woonplaatsen der ex-mijnwerkers, waardoor het autogebruik toenam. De effecten van de mijnsluitingen op het fietsgebruik kregen geen beleidsaandacht en werden ook niet belangrijk gevonden, omdat ze plaatsvonden binnen de context van de toenmalige dominante opvattingen dat er sprake was van een (onvermijdelijk) 'universeel' afnemend fietsgebruik. Mede door het uitblijven van corrigerende beleidsreacties hadden de mijnsluitingen in de oostelijke mijnstreek een belangrijke additionele en lang doorwerkende negatieve invloed op het fietsgebruik.

Stabilisatie van het fietsgebruik, 1975-1995

In de jaren zeventig nam in de meeste onderzochte steden het fietsgebruik weer toe, om op het einde van de jaren tachtig te stabiliseren (zie figuur 1). Met de toename van het aantal verkeersslachtoffers, de olieboycot in 1973, de toenemende bewustwording van de waarde van een goed woon- en werkmilieu, alsmede de hoge financiële lasten van het nationale wegenbouwprogramma, won de maatschappelijke en politieke weerstand tegen het nationale autoverkeersbeleid snel terrein. De rijksoverheid begon zich te bezinnen op selectief gebruik van de auto en bevordering van het openbaar vervoer om de aanslagen op ruimte en leefklimaat te beperken. Ook nam de beleidsaandacht toe voor 'langzaam verkeer', de voetganger en de fietser. Om zowel de verkeersveiligheid te vergroten en als het fietsgebruik te bevorderen, stelde het ministerie van Verkeer en Waterstaat in 1976 twee bijdrageregelingen in waarmee gemeenten de aanleg van fietspaden grotendeels konden financieren. In 1990 werd het project *Masterplan Fiets* bij het ministerie van Verkeer en Waterstaat gestart. De bevordering van het fietsgebruik stond daarmee op de agenda van nationale en lokale overheden, politici en verkeerskundigen in de zoektocht naar milieu- en

³³ *Gemeente Kerkrade verkeersstructuurplan*, Ingenieurs- en Architectenbureau van Hasselt en de Koning (Nijmegen 1973) 68-69 en SAH, secretariaarchief gemeente Heerlen, *Verkeersstructuurplan gemeente Heerlen 1972-1977*, I 3741, aldaar *Gemeente Heerlen verkeersstructuurplan*, Ingenieurs- en Architectenbureau van Hasselt en de Koning (Nijmegen z.j. waarschijnlijk 1973) 40.

ruimte vriendelijke alternatieven voor het gemotoriseerde verkeer.³⁴

Op lokaal niveau leidde het toenemende autobezit en -gebruik vanaf het einde van de jaren zestig steeds vaker tot verkeerscongestie en tot een toenemend ruimtebeslag. Mede daardoor nam de aandacht en actieve betrokkenheid van de burger toe. 'Van onderaf' groeide de aandacht voor de fiets. In de interactie tussen lokale groepen en beleidsmakers werd de fiets herontdekt als een weinig ruimte innemend, snel, gezond en schoon stedelijk vervoermiddel. Met de financiële en politieke steun van de centrale overheid werd de stimulering van het fietsgebruik geleidelijk gemeengoed in het lokale verkeersbeleid in de jaren zeventig en tachtig.

Onder invloed van onder andere nieuwe (positieve) maatschappelijke fietsbeelden nam in de jaren zeventig ook in Limburg de beleidsaandacht voor de fiets weer toe. In Limburg betrof die aandacht in eerste instantie het recreatieve fietsgebruik. In 1975 werd in een Nota van de Provinciale Waterstaat Limburg onderzocht op welke wijze en met medewerking van de recreatieschappen uitvoering gegeven kon worden aan een fietspadenplan voor recreatieve doeleinden.³⁵ In 1979 werd gestart met een onderzoek naar de opzet van een integraal fietspadenplan, waarbij werd gedacht aan zowel recreatieve als utilitaire functies. Ook in het stadsgewest Oostelijke Mijnstreek nam de aandacht voor de fiets toe aan het einde van de jaren zeventig. Het doel van het in 1978 door het stadsgewest geformuleerde fietspadenplan was: 'Het stimuleren van het plezierige en veilige fietsen kan als effect hebben dat de auto selectiever gebruikt zal worden, wat tot een vermindering van het autogebruik zal kunnen leiden', hetgeen zou moeten leiden tot een meer 'eerlijker' keuze voor de fiets.³⁶ In het Heerlense verkeerscirculatieplan van 1979 werd de potentiële rol van de fiets in het stedelijke en interlokale verkeer benadrukt.

*'Het DHV-bureau (het ingenieursbureau dat het plan had opgesteld, red.) haalt aan dat de (brom)fiets op het eerste gezicht voor het vervullen van Heerlens regionale centrumfunctie geen rol van betekenis speelt. Onder meer vanwege de afstanden en de geaccidenteerdheid van de regio: "Gezien de leeftijdsopbouw van degenen waarop de centrumfunctie gericht is - scholieren bijvoorbeeld - blijkt dit echter een onderschatting. Daarom is een goede aansluiting van het net van Heerlense fietsroutes op de interlokale rijwielpaden vereist."*³⁷

In de in 1982 verschenen nota *Raamplan voor Fietsen* van Gedeputeerde Staten van Limburg werd naast het recreatieve fietsverkeer ook aandacht geschonken aan het utilitaire fietsverkeer. Uit onderzoek naar het utilitaire fietsgebruik was

³⁴ T. Welleman (Red.), *The Dutch Master Plan. Description and evaluation in an historical context*. Ministerie van Verkeer en Waterstaat (Den Haag 1999).

³⁵ *Nota fietspaden*, Provinciale Waterstaat in Limburg, 1975.

³⁶ "Rijwielpadenplan: veilig fietsen en brommen", in: het *Limburgs Dagblad*, 06-01-1978 (Stadsarchief Heerlen, Persdocumentatie Fietspaden).

³⁷ "Voorrang voor bus, voetganger en fiets", in *De Limburger*, 05-01-1979 (Stadsarchief Heerlen, Persdocumentatie Fietspaden).

Door de meeste Limburgers werd fietsen vooral geassocieerd met het recreatieve fietsen. Dit was diep ingebed in de Limburgse samenleving, getuige de wijding van deze wielrenfietsen. Ook beleidsmakers hadden voornamelijk aandacht voor het recreatieve fietsen; het utilitaire fietsverkeer werd grotendeels uit het oog verloren. (Foto coll. SHCL)

namelijk gebleken dat dit fietsgebruik in de perioden van 1970-1975 en 1975-1980 nagenoeg was gestabiliseerd en het bromfietsverkeer drastisch was afgenomen:

Tabel 4: *Afname bromfietsverkeer en stabilisatie fietsverkeer*³⁸

	1970-1975	1975-1980
Bromfietsen	-23,3 %	-19,1 %
Fietsen	+2,1 %	+0,2 %

Met het *Integraal Fietspadenplan* uit 1986 werd de provinciale regeling van fietspadsubsidie nieuw leven in geblazen.³⁹ Op lokaal niveau werden fietsbelemmerende maatregelen afgeschaft. Zo werd in 1987 door de gemeente Heerlen aandacht geschonken aan 'overbodige' verkeersmaatregelen tegen fietsers. Initiatieven werden genomen om voor een groot aantal straten het een-

³⁸ GAK, Archief Kerkrade t/rn 1991, *Deelplan recreatieve fietspaden en integraal fietspadenplan Limburg*, no. 1.811.111, hierin 'Bouwstenen voor het integraal fietspadenplan'.

³⁹ Stadsbibliotheek Maastricht, Map Verkeer en Vervoer, '3,4 Miljoen' voor fietspaden in Limburg', *De Limburger*, 10-09-1986.

richtingverkeer voor fietsers op te heffen.⁴⁰ Deze initiatieven krijgen een belangrijke impuls vanuit de gemeenteraad en maatschappelijke groepen. Voorbeelden hiervan waren te vinden in de aandacht die de gemeenteraadsfractie van Groen Links en de jongeren van de Socialistische Partij aan het begin van de jaren negentig vroegen voor fietsers en veilige fietspaden.⁴¹

Het Instituut voor Toegepaste Sociologie (ITS) voerde in 1992 een onderzoek uit naar de mogelijke verklaringen van het achterblijvende fietsgebruik in Zuid-Limburg. Uit een inventarisatie van gegevens bleek dat het fietsgebruik in Zuid-Limburg circa 60 procent lager was in vergelijking met de rest van Nederland. Bij de ondervraagde personen bleek echter het beeld van een achterblijvend fietsgebruik in Zuid-Limburg niet te bestaan. Men was van mening dat er Limburg juist veel gefietst werd. Pas nadat vraagstelling was aangepast en nadat de respondenten waren voorgelicht over het achterblijvende Limburgse fietsgebruik, werden mogelijke verklaringen genoemd als heuvelachtigheid, verkeersdrukte, ontoereikende fietsvoorzieningen, slechte weersomstandigheden, sociale onveiligheid en de gemakzuchtige instelling van 'de Limburger'.⁴² In de conclusies van het ITS rapport werd uitgebreid aandacht besteed aan de laatst genoemde sociaal-culturele verklaringsfactor 'De meer ruimhartige, mogelijk ook Bourgondische levensopvatting van de Zuid-Limburger leidt wellicht tot een minder intensief fietsgebruik dan elders'.⁴³

Deze vrijwel niet te controleren uitspraak bleef niet onopgemerkt. De conclusies en aanbevelingen van het ITS-onderzoek vormden de aanleiding voor de fietspromotieactie *Limburg Fietst* in 1995. Deze actie, opgezet door de gemeenten Brunssum, Heerlen, Kerkrade, Landgraaf en Rijkswaterstaat Directie Limburg, had de 'top-down' doelstelling om kennis en houding ten aanzien van de fiets positief te beïnvloeden en te onderzoeken of communicatie en voorlichting hierin een rol konden spelen. Na afloop van deze promotieactie kon echter niet worden vastgesteld of de fietspromotiecampagne tot een toename van het fietsgebruik had geleid.⁴⁴ In gewoon Nederlands: de promotieactie had niet geleid tot een aanwijsbare toename van het fietsgebruik. Dit was ook niet zo verwonderlijk, omdat bijvoorbeeld in Heerlen en Kerkrade pas op het einde van de jaren zeventig en in de jaren tachtig voorzichtige en bescheiden fietsstimulerende maatregelen werden genomen, lang nadat dat in andere Nederlandse (en buitenlandse) steden was gebeurd. Die late en voorzichtige inzet kan worden toegeschreven aan de afwezigheid van actieve lokale groepen die zich inzetten om de fiets op de politieke agenda te krijgen en te houden. Ook in Heerlense en Kerkradse beleidsnota's wordt in fraaie bewoordingen beleden dat fietsstimulerende maatregelen nodig en nuttig zijn, maar de urgentie en de betrok-

⁴⁰ SAH, persdocumentatie verkeer, 'Baan vrij voor fietsers', *Limburgs Dagblad*, 28-07-1987.

⁴¹ SAH, persdocumentatie verkeer, 'SP vindt fietsen in Heerlen gevaarlijk', *Limburgs Dagblad*, 14-02-1992 en 'Jongeren vragen meer aandacht voor Heerlense fietsers', *De Limburger*, 14-02-1992.

⁴² Katteler, *Achterblijvend fietsgebruik in Zuid-Limburg*, 35-36.

⁴³ *Ibidem*, 58.

⁴⁴ M.E.J. de Graaf, *Fietspromotie in Oostelijk Zuid-Limburg. Onderzoeksverslag 0- en 1-meting*. CAE, Bureau voor communicatie en advies over energie en milieu B.V. (Rotterdam 1995) 11.

Ondanks de enorme teruggang van het fietsverkeer in Limburg bleven belangrijke groepen zoals scholieren afhankelijk van de fiets. Voor hen kwam pas in de jaren tachtig hernieuwde aandacht in het verkeersbeleid. (Foto Frans Grummer, uit: Van Atheneum tot Lyceum. Honderd jaar V.H.M.O. in Maastricht, Maastricht 1964.)

kenheid om die intentieverklaringen om te zetten in concrete besluiten en praktische maatregelen leken niet echt te bestaan. Men leek er zelf niet echt in te geloven. Die 'houding' van beleidsmakers en politici in de Oostelijke Mijnstreek bleek een constant lokaal element in de twintigste eeuw.

Analyse en conclusies

Na de bovenstaande geschiedenis is het mogelijk geworden een wat helderder licht te werpen op eerder gestelde vragen. Hoe structureel was het achtergebleven fietsgebruik? En wat zijn hiervoor de verklarende factoren? Is het ingebakken in de Zuid-Limburgse volkscultuur of spelen andere factoren een belangrijke rol in een verklaring van het huidige (ten opzichte van de rest van Nederland achterblijvende) fietsgebruik in Zuid-Limburg?

Tot het midden van de jaren vijftig kende de Oostelijke Mijnstreek een hoog

fietsgebruik. Het waren met name de mijnwerkers die behalve te voet, massaal per fiets naar hun werk gingen. Verklaringen als dat het huidige lage fietsgebruik verklaard zou kunnen worden door een historisch aanwezige antipathie tegen de fiets door de Limburgse mijnwerkersbevolking, kunnen dan ook geen stand houden.

Ook de invloed en de rol van de morfologische omstandigheden in de Oostelijke Mijnstreek kunnen en moeten worden genuanceerd. Omdat die omstandigheden in de afgelopen eeuw nauwelijks zijn veranderd, kunnen ze derhalve niet als exclusieve verklaring worden aangevoerd voor het huidige lage fietsgebruik. Tot in de jaren vijftig was het fietsgebruik immers hoog! Dit wil niet zeggen dat de invloed van de morfologische situatie niet belangrijk was. Die was er wel degelijk, maar op een andere manier dan (te) dikwijls wordt geponeerd. De morfologie speelde een belangrijke rol in de (beleids)discussies over de aanleg van fietspaden. De aanleg van fietspaden in de Oostelijke Mijnstreek, zo luidde het provinciale en lokale argument, zouden te duur zijn, en te veel werk en 'aanpassingen' vergen. Door op deze wijze een beroep te doen op de morfologische situatie ontwikkelde de materiële fietsinfrastructuur zich in de Oostelijke Mijnstreek langzamer en minder uitgebreid dan in de andere delen van Nederland. De morfologie was echter geen beletsel voor de aanleg van een tram- en businfrastructuur omdat die, zo was de redenering, juist nodig waren voor het transport van arbeiders in de bestaande morfologische situatie en omdat er een grote economisch-industriële behoefte was aan dergelijke infrastructuren. Op het moment dat mijnwerkers en andere Limburgers zich het bezit en het gebruik van vervoeralternatieven als tram, bus, bromfiets en auto konden veroorloven, begonnen de morfologische situatie en de (beleids)perceptie over de voor- en nadelen van die situatie een extra motief en legitimatie te worden om die vervoersalternatieven te gaan gebruiken. Anders geformuleerd: Net als elders in Nederland werd het afnemende fietsgebruik veroorzaakt door het toenemende gebruik van vervoersalternatieven. Alleen in zuidoost Limburg kon dat perfect worden gelegitimeerd door een beroep te doen op de morfologische situatie. Dat gebeurde zo goed en klonk zo vanzelfsprekend dat die volgorde werd omgedraaid in de dominante opvatting dat de Limburgse morfologie debet is aan het afnemende fietsgebruik.

Naast de morfologie was de ontwikkeling van de ruimtelijke structuur van groot belang op het fietsgebruik. De mijnbouwindustrie drukte een zware stempel op de ruimtelijk structuur van de Oostelijke Mijnstreek. Rond de mijnen ontstonden mijnwerkerscentra en omliggende dorpjes groeiden uit tot middelgrote steden. De Oostelijke Mijnstreek werd een dichtbevolkt, decentraal stedelijk-industrieel gebied, waarin de infrastructuur primair was ingericht op het vervoer van mijnbouwproducten en mijnarbeiders. In deze ruimtelijke structuur kon de fiets goed functioneren. De infrastructuur werd in de jaren zestig verder aangepast aan de behoeften van het autoverkeer, waarbij met de fiets geen rekening werd gehouden. In Heerlen werd de beperkte fietsinfrastructuur zelfs gedeeltelijk afgebroken om meer plaats te maken voor het toenemende auto-

verkeer. Na de sluiting van de mijnen vanaf het midden van de jaren zestig nam het utilitaire fietsgebruik af. De decentrale structuur van werk en voorzieningen in de steden en dorpen verdween en nieuwe werkgelegenheid en voorzieningen concentreerden zich in steden als Heerlen en Kerkrade. Hierdoor werden de woon-werk- en de woon-voorzieningsafstanden groter, waardoor het fietsgebruik onaantrekkelijker werd.

De invloed van de fietsbeeldvorming op het fietsgebruik in de Oostelijke Mijnstreek is bijzonder te noemen, omdat ze in feite nauw aansloten bij het feitelijke fietsgebruik. Tot aan de jaren zestig was er geen expliciete negatieve beeldvorming over de fiets en fietsen en werd er veel gefietst. Pas in de jaren zestig ontstaat, zoals vrijwel overal in dat decennium, een negatief fietsbeeld in de media en in de beleidswereld. De opkomst van deze negatieve beelden hielden gelijke tred met een afnemend fietsgebruik. Met de toenemende welvaart kwamen vervoersalternatieven als bromfietsen en auto's binnen het handbereik van een groeiend aantal mensen. Met de aankoop en het gebruik van bromfietsen en auto's werden negatieve fietsbeelden geëxpliciteerd en aangezet. Het positieve fietsbeeld dat provinciale en lokale bestuurders en beleidsmakers vanaf het einde van de jaren zeventig propageren om het fietsgebruik te stimuleren, viel toen echter niet samen met de gebruikspraktijk en ressorteerde dan ook weinig effect.

Het provinciale en lokale beleid ten aanzien van het fietsgebruik in de Oostelijke-mijnstreek kan worden getypeerd als bescheiden, traag, reactief en 'niet-trekkend'. Het provinciale beleid ten aanzien van de fiets richtte zich in de jaren vijftig met name op het toeristische fietsgebruik. In de jaren zestig komt het provinciale en lokale fietsbeleid wegens geringe belangstelling geheel tot stilstand, waarna in het midden van de jaren zeventig met name het recreatieve fietsgebruik weer wordt opgepakt. Erkend wordt dan dat het toerisme en de recreatie van groot belang zijn voor Zuid-Limburg. Het utilitaire fietsgebruik wordt in de jaren zeventig en tachtig slechts incidenteel gestimuleerd. Gehoopt werd dat een toename van het recreatieve fietsgebruik van positieve invloed zou zijn op het utilitaire fietsgebruik. Het was vooral de nationale (beleids)aandacht voor de fiets in de jaren zeventig die de (beleids)aandacht voor het voermiddel in Zuid-Limburg initieerde. Ook de initiatieven en de betrokkenheid van maatschappelijke groeperingen inzake fietsgebruik kunnen worden getypeerd als bescheiden en traag.

De bovengenoemde factoren spelen een belangrijke rol in de verklaring van de afname van het fietsgebruik in zuidoost Limburg. Toch mag ook de snelheid waarmee het fietsgebruik afnam, alsmede de zeer sterke afname van dat fietsgebruik zoals in figuur 1 te zien is, niet uit het oog worden verloren en verdient het een verklaring. Voordat de afname van het fietsgebruik in zuidoost Limburg inzette, was het vergelijkbaar met de andere onderzochte Nederlandse steden. Hoewel vrijwel overal in de jaren vijftig het fietsgebruik afnam, gebeurde dat in zuidoost Limburg snel, langdurig en ingrijpend. De duur en omvang van die daling kan worden verklaard uit de combinatie van enerzijds de sluiting van de

mijnen en de in dat kielzog ontstane grotere verplaatsingsafstanden, en anderzijds het scherpe pro-autobeleid tezamen met anti-fietsmaatregelen, zoals afbreken van fietspaden in Heerlen. De snelheid waarmee het fietsgebruik afneemt, lijkt voor een belangrijk deel te worden veroorzaakt door de combinatie van beschikbare vervoeralternatieven en de morfologische omstandigheden. Op het moment dat meer mensen zich het bezit en het gebruik van vervoeralternatieven kunnen veroorloven, neemt het fietsgebruik af, met name in zuidoost Limburg waar extra redenen en legitimaties (de heuvels) aanwezig waren om voor die alternatieven te kiezen. De beschikbaarheid en de snelle verspreiding van met name de bromfiets lijkt dan ook een extra verklaringsfactor voor de snelle daling van het fietsgebruik in zuidoost Limburg. Het aandeel bromfietsverkeer op de weg steeg in zuidoost Limburg na 1950 snel en tot hogere waarden dan in andere Nederlandse steden, zoals Amsterdam, Eindhoven en Enschede.

Dat het fietsverkeer na 1970 nauwelijks nog stijgt, lijkt samen te hangen met een 'relevantiegrens'. De fiets was gezakt onder een niveau waarbij het in beleidskringen nog beschouwd werd als relevant vervoersmiddel. In wisselwerking hiermee vonden ook de opkomende positieve fietsbeelden in de jaren zeventig in zuidoost Limburg erg weinig weerklank. Anders geformuleerd, naast een gebrekkige materiële fietsinfrastructuur was ook de sociale infrastructuur weinig krachtig en het fietsbeleid niet ambitieus. Dat de fiets op dit moment nog slechts een beperkte rol speelt, wordt simpelweg aanvaard als een onvermijdelijke en niet meer terug te draaien ontwikkeling.

Geconcludeerd kan worden dat de zuidoost Limburgse morfologie van grote invloed was op het lokale fietsgebruik, maar op een andere manier dan gewoonlijk wordt geponeerd. Het was niet zozeer de morfologie op zichzelf, maar de lange termijn combinatie van morfologie, (nationaal en lokaal) beleid, beeldvorming en ruimtelijke structuur die het fietsgebruik in zuidoost Limburg haar huidige omvang gaf.

In dit artikel hebben we geprobeerd aan te tonen dat het van 'het Nederlandse patroon' afwijkende fietsgebruik in zuidoost Limburg is geworteld in specifieke Zuid-Limburgse omstandigheden en historische ontwikkelingen. Inzicht in de historische ontwikkeling van het huidige fietsgebruik in zuidoost Limburg is met andere woorden het begrijpen van de lokale geschiedenis, gekoppeld aan nationale en maatschappelijke ontwikkelingen. De grote afwijking tussen de lokale Zuid-Limburgse en de algemene Nederlandse geschiedenis van de twintigste eeuw, geeft eigenlijk al aanwijzingen dat ook maatschappelijke aspecten - zoals het fietsgebruik - in zuidoost Limburg andere ontstaansgeschiedenissen, betekenissen en praktijken hebben dan in de rest van Nederland. Hoewel we geen problemen hebben met vergelijkingen (en vergelijkend onderzoek), achten we de beoordeling van historisch gegroeide lokale kenmerken, zoals het fietsgebruik, in termen van 'achterblijvend' en 'afwijkend' irreëel. Anders dan in debatten over fietsgebruik wordt beweerd, werd en wordt er in zuidoost Limburg nog steeds gefietst!

De eerste wielclub van Heer (Maastricht). De club staat verenigd rond het vaandel. De foto werd gemaakt in 1906 in de Holstraat, een holle weg van Heer naar Cadier en Keer. (Foto part. coll. mevr. A.Jongen-Heugen, Maastricht)

Samenvatting

Het in vergelijking met de rest van Nederland achterblijvende fietsgebruik in het zuiden van Limburg kan niet zonder meer verklaard worden door de aanwezige heuvels. In dit artikel wordt betoogd dat naast een directe invloed van de heuvels op het fietsgebruik, deze ook indirect doorwerken via percepties en beeldvorming van lokale beleidsmakers. Op basis van hun opvattingen over voor- en nadelen en over mogelijkheden en onmogelijkheden van de morfologische situatie wordt het verkeersbeleid bepaald. Getoond wordt dat met de komst van de bromfiets en auto in de jaren vijftig de beleidsaandacht voor de fiets verdween. Bovendien werden op dat moment voor het eerst de nadelen van de fiets geëxpliciteerd en het gebruik van en de beleidsaandacht voor de vervoersalternatieven gelegitimeerd. Wijzigingen van de ruimtelijke structuur tijdens en na de mijnsluitingen zorgen er daarnaast voor dat woon-werk- en woon-voorzieningsafstanden groter werden. Door in te zoomen op de lange termijn ontwikkeling van ruimtelijke structuur, verkeersbeleid en sociaal-economische factoren wordt aangetoond dat het niet alleen de heuvels waren die de fiets de das omdeden. Het huidige fietsgebruik in Zuid-Limburg kan alleen in zijn historische lokale context op de juiste waarde worden beoordeeld. Voor verkeersbeleid en verkeersplanning lijkt dit van belang, omdat in discussies over verschillen in het Nederlandse fietsgebruik dikwijls over het hoofd wordt gezien dat er in Zuid-Limburg wel degelijk wordt gefietst!

Ad Knotter*

Paradoxen van de grens. Ongelijke ontwikkeling, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn¹

De grens als paradox

Toen nog niet zo lang geleden werd bepaald dat ook Nederlanders met een inkomen in Nederland en een huis in het buitenland de hypotheekrente van hun inkomstenbelasting konden aftrekken, was het effect dat er veel meer Nederlanders net over de grens in België gingen wonen. Zij konden zo dubbel profiteren van de lage Belgische huizenprijzen en het Nederlandse belastingvoordeel.² Dit is een mooi voorbeeld van de paradoxale invloed van de grens: verschillen aan weerszijden van de grens – in dit geval in de woningmarkt – stimuleren de grensbewoners om die over te trekken. In dit voorbeeld leidt de invloed van de grens zowel tot grensoverschrijdende verhuisbewegingen als arbeidsmobiliteit.

Het is niet moeilijk andere actuele voorbeelden van de werking van deze paradox te vinden, zoals het zogenaamde drugstoerisme naar Nederland als gevolg van de liberalere wetgeving en het 'gedoogbeleid' in Nederland; of de omvang van het Duitse 'winkeltoerisme' in verband met de ruimere openingstijden van winkels in Nederland. In al deze gevallen functioneert de grens als een brug voor menselijk verkeer, juist omdat hij ook een barrière vormt. Grensbewoners gaan die brug over omdat ze profijt willen trekken – in sociale, economische en culturele zin – van de door de grens veroorzaakte verschillen. Volgens geografen is deze paradox in het algemeen kenmerkend voor 'grensgebieden': door de aanwezigheid van de grens wordt een aparte regio gevormd met eigen kenmerken; de grens, zelf bij uitstek onderscheidend principe, is tegelijk het bindende element in de definitie van het gebied als grensgebied.³

Het is heel interessant om de geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn te benaderen vanuit het uitgangspunt dat grensoverschrijdende relaties in dit gebied werden bepaald door de werking van deze paradox van de grens. Als wij ons beperken tot de sociale en economische geschiedenis, zien we veel voorbeelden

* Sociaal Historisch Centrum voor Limburg/Universiteit Maastricht

¹ Nederlandse vertaling van een in het Engels uitgesproken tekst op het symposium 'De toekomst van de Euregio Maas-Rijn in historisch perspectief. Leven en werken in een grensgebied: economie, maatschappij, cultuur' op 17 mei 2001. De Engelse versie zal verschijnen in: *Grenzen/Los. Historische Zeitschrift der Erwin-von-Steinbach-Stiftung* (2002).

² Peter Vanvelthoven, 'De lust van Nederland is de last van België', *NRC-Handelsblad* 12-12-2000.

³ J.V. Minghi, 'From conflict to harmony in border landscapes', in: D. Rumley en J.V. Minghi ed., *The geography of border landscapes* (Londen/New York 1991) 15-30; 15: '[...] the boundary creates its own distinctive region, making an element of division also the vehicle for regional definition. This paradox is at the core of the borderland concept'; zie ook: P. Guichonnet en C. Raffestin, *Géographie des frontières* (Parijs 1974) 147-148: 'Le maillage politique des frontières [...] est paradoxal en ce sens qu'il oppose aux actions [des hommes] une résistance ou, au contraire, qu'il tend à les amplifier...'

Een gepantserde smokkelauto gefotografeerd op de binnenhof van de 'Rote Kaserne' in Aken. In dit voertuig kon 1500 kilo smokkelwaar van België naar Duitsland worden getransporteerd. Met de wals voor de wielen aan de voorzijde ging men dwars door het hekwerk bij de grensovergang, alsof het van karton was gemaakt. (Foto 1952. Uit: Wolfgang Trees, Kaffee, Krähenfüsse und Kontrolle, Aken 1976).

van grensoverschrijdende bewegingen van zowel kapitaal als arbeid die door de grensparadox kunnen worden verklaard. Ondernemers verplaatsten of vestigden fabrieken vlak over de grens om te profiteren van verschillen in loonhoogte en andere marktomstandigheden, om invoerrechten te omzeilen, of om toegang te krijgen tot nieuwe afzetmarkten. In de achttiende eeuw bijvoorbeeld vestigden Duitse textielabrikanten uit Aken en de Eifel zich in de Nederlandse enclaves Vaals, Eijsden en Dalhem om toegang te krijgen tot het wereldwijde handelsnetwerk van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.⁴ In de negentiende eeuw, na de grensschikking door het Congres van Wenen in 1815 en de afscheiding van België in de jaren dertig, werd het effect van de grensparadox nog sterker: zowel de industrialisatie van Aken als die van Maastricht kunnen erdoor worden verklaard. Belgisch kapitaal uit het industriële kerngebied rondom Luik werd geïnvesteerd in moderne fabrieken in deze steden. De Maastrichtse aardewerkindustrie van Regout, later De Sphinx, en de Société Céramique, en ook de Maastrichtse papierfabriek KNP (nu Sappi) danken hun ontstaan en groei aan de sluiting van de Nederlands-Belgische grens in 1830. Die leidde ook tot een bescheiden immigratie van Waalse arbeiders.⁵ De sluiting van

⁴ C. Wijnen, 'De lakennijverheid in de Staatse landen van Overmaas aan het eind van de achttiende eeuw', *Textielhistorische Bijdragen* 35 (1995) 44-61.

⁵ Vgl. G. de Groot, 'Pielemannen en cassettendraagsters: conducteurs en sorteerstes', elders in dit tijdschrift.

de Nederlandse grens had ook tot gevolg dat de Luikse ijzerfabrikanten hun export op Duitsland moesten richten. Om invoerrechten te vermijden investeerden ze grote kapitalen in metaalfabrieken in Aken. De spoorweggekte in Duitsland in de jaren veertig leidde tot een grote vraag naar ijzer waardoor het voor veel Luikse industriële voordelig werd fabrieken op te richten in en rondom Aken en in het Ruhrgebied. Hun grensoverschrijdende investeringen zorgden voor de *take-off* van de Duitse industrialisatie in deze gebieden.⁶

Op het gebied van de arbeid vinden we een treffend voorbeeld van de werking van de grensparadox in de jaren twintig van de vorige eeuw. Door de gierende inflatie in Duitsland was het zeer voordelig voor Akense mijnwerkers om in de Limburgse mijnen te gaan werken en zich in waardeverste Nederlandse guldens te laten uitbetalen. Andersom lieten uit Limburg afkomstige mijnwerkers in de Akense mijnen zich ook in Nederlandse guldens uitbetalen, de zogenaamde *Guldenmänner*.⁷ Die guldens werden natuurlijk wel weer in Nederland uitgegeven. Veranderingen in de wisselkoers tussen de Belgische frank en de Nederlandse gulden (zoals de devaluatie van de frank in 1926) hadden ook grote invloed op de grensoverschrijdende mobiliteit van Nederlandse en Belgische mijnwerkers tussen de mijnen aan beide zijde van de Nederlands-Belgische grens bij Geleen en Eisden (B). Dit is typerend voor grenspondel in het algemeen: de wisselkoers en monetaire verhoudingen hebben grote invloed op de richting van de trek over de grens.⁸

In algemene termen vloeit het verschijnsel dat ik de 'paradox van de grens' noem, voort uit de asymmetrische en ongelijke organisatie van het sociale en economische leven aan beide zijden van de grens.⁹ Aan de grens ontmoeten twee verschillende sociale systemen elkaar; door een gescheiden historische ontwikkeling zijn er aparte sociale structuren ontstaan; ongelijke en ongelijkmatige nationale ontwikkelingen hebben tot verschillen en onevenwichtigheden geleid op tal van levensterreinen. Deze verschillen worden een belangrijke factor in het grensoverschrijdende sociale verkeer. Zij worden waargenomen en getaxeerd door de grensbewoners en vormen de basis voor een grensoverschrijdend interactieproces: mensen gaan de grens over om te winkelen, te werken, te wonen, te kopen en te verkopen, of om zich te amuseren, omdat ze hun voordeel

⁶ G. Devos, 'Belgische initiatieven in de erts- en steenkoolmijnen en in de metaalindustrie in grensgebieden, 19e-begin 20e eeuw', in: J.C.G.M. Jansen ed., *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965*. Maaslandse Monografieën 58 (Leeuwarden/Maastricht 1996) 173-193.

⁷ L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkoolmijnen, 1900-1940*. Maaslandse Monografieën 42 (Assen/Maastricht 1986) 286 en 294; M. Gramm, *Das Belgisch-Niederländisch-Deutsche Dreiländereck. Wechselseitige grenzüberschreitende Beziehungen und regionalgeographische Kenntnisse bei Schulkindern*. Schriften für die Schulpraxis 74 (München 1979) 54-55; P. Hermens, 'Buitenlandse arbeiders in het Zuid-Limburgse kolendistrict, in het bijzonder de rol van de Duitse arbeiders in de mijnen, 1900-1930' (scriptie Tilburg 1983) 32-33.

⁸ B. Plumers, 'De Limburgse mijnwerkers (1917-1939). Ontstaan en consolidatie van de arbeidsmarkt voor mijnarbeid. OSW nr. 1996/02 (Limburgs Universitair Centrum Diepenbeek 1996) 40.

⁹ I.W. House, 'Frontier studies: an applied approach', in: A.D. Burnett en P.J. Taylor, *Anglo-American essays on political geography* (New York 1981) 291-312.

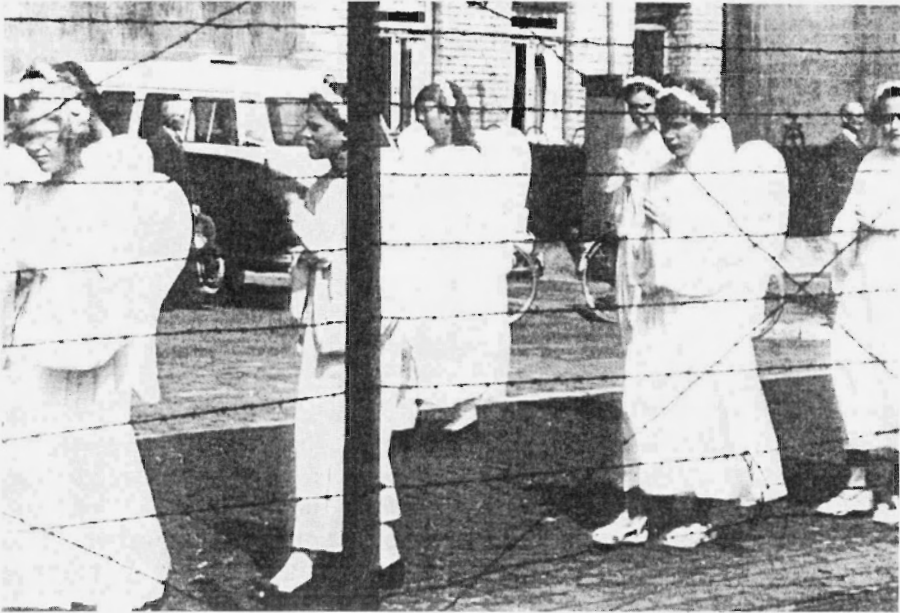
De voormalige grensovergang van Aken naar Vaals. Lange rijen wachtenden voor paspoortcontrole aan de Duitse zijde van de grens, medio jaren 1950. (Foto uit: Wolfgang Trees, *Kaffee, Krähenfüsse und Kontrolle*, Aken 1976).

kunnen doen met verschillen in prijzen, lonen, werkgelegenheid of voorzieningen van allerlei aard.¹⁰ Lokale kennis van die verschillen wordt gebruikt om de door staatsgrenzen gevormde barrières om te zetten in overgangen. Dus opnieuw: de grens wordt een brug voor grensoverschrijdende interactie omdat hij tegelijk een barrière vormt voor de ontwikkeling van markten, institutionele arrangementen en het maatschappelijk leven in het algemeen. Juist omdat de grenzen ons verdelen, worden de grensgebieden het toneel van grensoverschrijdende activiteit.¹¹

In mijn optiek kan deze relatie tussen ongelijke ontwikkeling en grensoverschrijdende mobiliteit en interactie een interessant uitgangspunt zijn voor vergelijkend historisch onderzoek in de sociale dynamiek van de hele Euregio Maas-Rijn. Meer in het bijzonder kan de studie van grensoverschrijdende arbeidsmobiliteit, als regelmatig en daarom gemakkelijk te meten verschijnsel, zo'n uitgangspunt vormen. Door de bestudering van de ontwikkeling van grensoverschrijdende arbeidsmarkten in de Euregio kunnen wij processen van integratie en differentiatie op het spoor komen. De schaal en intensiteit van het verkeer van arbeiders over de grens vormen een treffende illustratie van de aard van dit soort processen. De ongelijkheid en het gebrek aan evenwicht tussen

¹⁰ W. Leimgruber, 'Die Grenze als Forschungsobjekt der Geographie', *Regio Basiliensis* XXI (1980) 67-78

¹¹ Vgl. T. Wendt en M. Rösler, 'Introduction: Frontiers and borderlands. The rise and relevance of an anthropological research genre', in: idem ed., *Frontiers and borderlands. Anthropological perspectives* (Frankfurt a/M. etc. 1999) 1-27, cit. 18.

Processie in Kerkrade. Van Duitse zijde werden deze 'engelen' tijdens een processie in de Kerkradse Nieuwstraat gefotografeerd. (Foto 1950. Uit: Wolfgang Trees, Kaffee, Kräehenfüsse und Kontrolle, Aken 1976)

aantrekkings- en afstotingsgebieden is een bekend verschijnsel in het onderzoek naar grensoverschrijdende arbeidsmarkten.¹² Vraag en aanbod op deze markten zijn nergens op een evenwichtige en gelijkmatige manier geïntegreerd. Hoe meer de economische omstandigheden uiteenlopen, hoe waarschijnlijker het is dat de grensoverschrijdende arbeidsmobiliteit zich asymmetrisch ontwikkelt in een vorm van eenrichtingsverkeer als gevolg van de ongelijke verdeling van kapitaal en arbeid aan weerszijden van de grens.

Omdat de ontwikkeling van de grensoverschrijdende arbeidsmobiliteit op de lange en de middellange termijn veroorzaakt wordt door processen van differentiatie en ongelijke sociale, economische en institutionele ontwikkeling, moeten historische analyses van dit verschijnsel noodzakelijk ook leiden tot vergelijkend onderzoek in de afzonderlijke nationale subregio's. Zo gezien kan de historische studie van de grensoverschrijdende arbeidsmobiliteit een uitgangspunt vormen voor een meeromvattende, integrale geschiedschrijving van de hele Euregio Maas-Rijn.¹³ Een voorbeeld kan dit verduidelijken: in de langetermijntontwikkeling van de grenspendel tussen Nederlands (Zuid-)Limburg en het Akense gebied zien we een enorme groei in de periode tussen 1967 en 1973.

¹² Vgl. F. Boekema ed., *Grensregio's en arbeidsmarkten. Theoretische en empirische perspectieven* (Assen 2000) 3.

¹³ Over de mogelijkheden van historisch arbeidsmarktonderzoek voor integrale sociaal-economische analyse, zie: A. Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam/Zwolle 1991).

De verklaring moet worden gezocht in de ongelijke economische ontwikkeling aan beide zijden van de grens: terwijl er door de sluiting van de steenkoolmijnen aan de Nederlandse kant veel werkgelegenheid verloren was gegaan, was er in Duitsland op dat moment juist een bouwhausse aan de gang die een grote vraag naar arbeid genereerde.¹⁴

Om de grensoverschrijdende arbeidsmobiliteit te verklaren moet met een hele reeks factoren rekening worden gehouden, die vervolgens ook onderwerp van historisch onderzoek in de aantrekkings- en afstotingsgebieden moeten worden:¹⁵ *historische* factoren zijn te vinden in de tradities van de grensbewoners; *demografische* factoren, zoals verschillende geboortecijfers aan beide zijden van de grens, kunnen leiden tot een verstoring van het evenwicht tussen vraag en aanbod; *economische* factoren, zoals verschillen in werkgelegenheid en loonhoogte, trekken pendelaars aan uit minder ontwikkelde gebieden met lage lonen; *juridische* factoren, zoals verschillen in belastingwetgeving, hebben verschillende arbeidsvoorwaarden tot gevolg; ook *sociaal-culturele* factoren hebben invloed op grensoverschrijdende arbeidsmarkten. Een voorbeeld is de rekrutering van gehuwde vrouwen uit België door de Maastrichtse aardewerkindustrie vanaf de negentiende eeuw, omdat het voor Nederlandse gehuwde vrouwen minder gebruikelijk was om voor loon te gaan werken.

Het begrip 'grensgebied': geografische en antropologische perspectieven

Voor wij beginnen met historisch onderzoek in de Euregio Maas-Rijn als grensgebied moeten we eerst definiëren over welke regio we het eigenlijk hebben. Als historicus kan ik niet volstaan met de administratieve grenzen van de huidige Euregio. Voor historisch onderzoek zijn die veel te recent, maar belangrijker is dat de administratieve Euregio niet per se hoeft samen te vallen met het door de grensligging en grensoverschrijdende interacties en invloeden bepaalde grensgebied. Wij hebben in dit opzicht meer aan geografische criteria om een grensgebied te definiëren. Een grensgebied wordt door geografen gedefinieerd als een gebied aan weerszijden van een internationale politieke grens waarin het leven van de bewoners op verschillende wijze door de nabijheid van die grens wordt beïnvloed. Politieke grenzen kunnen worden beschouwd als denkbeeldige lijnen waarachter de territoriale bevoegdheden van een nationale staat ophouden te bestaan. Als zodanig zijn zij onderwerp van conflicten en disputen over grenstrekking en -afbakening, soms zelfs in de vorm van oorlogen, maar daarin ben ik hier niet in de eerste plaats geïnteresseerd; mij gaat het om de blijvende en structurele effecten van de aanwezigheid van een internationale

¹⁴ Over de grensoverschrijdende pendelarbeid in de Euregio bestaat veel literatuur; ik maakte gebruik van H. Vreuls, 'Grensoverschrijdende pendel in de stedelijke zone Aken-Mijnstreek-Maastricht-Luik' (doctoraal scriptie sociale geografie Universiteit Utrecht 1980).

¹⁵ Vgl. Ch. Ricq, *Les travailleurs frontaliers en Europe. Essai de politique sociale et régionale* (Paris 1981) 119-160.

De Nieuwstraat in Kerkrade in de jaren 1970. Rechts van de betonnen grensmarkering ligt de Neustrasse in het Duitse plaatsje Herzogenrath. Links torent de schachtbok van de Domaniale Mijn te Kerkrade uit boven de Nieuwstraat. (Foto collectie Gemeentearchief Kerkrade)

politieke grens op het maatschappelijke leven aan weerszijden van die grens, in wat geografen het 'grensgebied' noemen.

Als het begrip 'grensgebied' ergens in West-Europa relevantie heeft, dan is het wel hier in de Euregio Maas-Rijn. Er zijn weinig gebieden waar zoveel grenzen het leven van zoveel mensen zo diepgaand hebben beïnvloed. Binnen de Europese Unie heeft het Saar-Lor-Lux-gebied (Saarland, Lotharingen en Luxemburg) een eigen geschiedenis als vergelijkbaar grensgebied;¹⁶ gedeeltelijk buiten de Europese Unie kunnen we ook denken aan het Zwitsers-Frans-Duitse gebied rondom Basel.¹⁷ Geografen hebben al heel lang belangstelling voor het bijzonder karakter van dit soort gebieden; meer recent zijn ook antropologen hun eigen onderzoek naar grensgebieden begonnen. Historici hebben tot mijn

¹⁶ J.P. Lehnens, 'Zur historischen Legitimation einer Raumkonstruktion: Die europäischen Großregion Saar-Lor-Lux', *Westfälische Forschungen* 46 (1996) 259-274; zie ook: J.P. Lehnens e.a. ed., *Héritages culturels dans la Grande Région Saar-Lor-Lux-Rhénanie-Palatinat*. Cahiers I.S.I.S. IV (Luxemburg 1996).

¹⁷ Het tijdschrift *Regio Basiliensis*. *Basler Zeitschrift für Geographie/Revue de Géographie de Bâle* is aan dit gebied gewijd..

spijt nog niet veel bijgedragen aan dit soort onderzoek. Er bestaat natuurlijk een lange en respectabele traditie van historisch onderzoek naar de politieke, juridische en militaire aspecten van de vastlegging van grenzen als een element van staatsvorming, maar ik ben ervan overtuigd dat historici veel kunnen bijdragen aan de thema's en onderwerpen die door geografen en antropologen zijn geïntroduceerd.

Aan de andere kant kan het historisch onderzoek naar de invloed van grenzen profiteren van de perspectieven van deze sociale wetenschappen. Zij geven inzicht in de manier waarop grenzen vormgeven aan sociale, culturele en economische betrekkingen tussen grensbewoners van verschillende nationaliteiten. Geografen zijn geïnteresseerd in de ruimtelijke aspecten van de vorming van grensgebieden; zij beschouwen grensgebieden als het ruimtelijke product van culturele, economische en politieke interacties.¹⁸ Antropologen bestuderen de symbolische betekenis van grenzen voor de constructie van lokale identiteiten en het gevoel te behoren tot een natie als 'imagined community'.¹⁹ Grensgebieden hebben voor hen een speciale betekenis als gebieden waar over nationale, etnische of door taal bepaalde identiteiten wordt 'onderhandeld' in een dagelijkse confrontatie met 'de ander'. In deze gebieden wordt, mogelijk meer dan elders, duidelijk hoe deze identiteiten een territoriale vorm aannemen en worden geïstitutionaliseerd door politieke, juridische en culturele machten die uit zijn op unificatie en afgrenzing.

Geografen over grensgebieden: ruimtelijke interacties

In de geografie worden grensgebieden ingedeeld op een schaal tussen grensoverschrijdende en nationale integratie. Omdat ze in het algemeen ver verwijderd zijn van de belangrijkste centra van economische activiteit en politieke besluitvorming, worden de inwoners van deze gebieden veelal economisch en sociaal gemarginaliseerd ten opzichte van die centra. Dat kan mensen in de grensstreken stimuleren zich meer over de grens heen te oriënteren en betrekkingen met hun burens over de grens aan te knopen. Net als in onze eigen Euregio, zijn deze betrekkingen vaak beïnvloed door zeer complexe politiek-historische ontwikkelingen.²⁰ Hoe perifeerder de grensgebieden binnen een nationale staat gelegen zijn, ver van de centra van politieke en economische machtsuitoefening, des groter is de kans op interactie en integratie met de aan

¹⁸ Een grensgebied is 'the product of a set of cultural, economic and political interactions and processes occurring in space': D. Rumley en J.V. Minghi, 'Introduction: The border landscape concept', in: idem ed., *The Geography of Border Landscapes*, 1-13, cit. 4.

¹⁹ Vgl. H. Donnan en Th.M. Wilson ed., *Border approaches. Anthropological perspectives on frontiers* (Lanham/New York/Londen 1994); M. Rösler/T. Wendl ed., *Frontiers and borderlands. Anthropological perspectives* (Frankfurt a/M. etc. 1999).

²⁰ M. Anderson, 'The political problems of frontier regions', *West European Politics* (1978) 1-17, cit. 2.

de overkant van de staatsgrens gelegen regio's.²¹ Andersom geldt natuurlijk ook: hoe meer grensgebieden geïntegreerd worden in de nationale staat – op economisch, politiek, of cultureel gebied –, des te minder zullen hun inwoners geneigd zijn contact te zoeken met hun nu steeds vreemdere burens. Uitgaande van het grensoverschrijdend verkeer en 'doorlaatbaarheid' als sleutelfactoren, kunnen 'grensgebieden' naar de mate van grensoverschrijdende interactie worden ingedeeld volgens een typologie van 'vervreemde' of 'gesloten' grensgebieden aan de ene, tot 'wederzijds afhankelijke' of 'open' grensgebieden aan de andere kant.²² In gesloten grensgebieden functioneren grenzen in de eerste plaats als barrières. Hun geslotenheid heeft een *centripetaal* effect: de dominante oriëntatie is afgekeerd van de grens en gericht op de (centra van de) natiestaat. Bij open grenzen hebben de bewoners een *centrifugale* oriëntatie, weg van het nationale centrum en gericht op de aangrenzende landen. In dit geval overheerst het grensoverschrijdende verkeer. De grens wordt gezien als een contactlijn, als een ontmoetingsplaats tussen naties of sociaal-economische subsystemen.

In de geografische benadering staat het concept van de *grensoverschrijdende interactie* centraal. Vanuit het perspectief van de centrale staat mogen grenzen zijn bedoeld om de ene natie van de andere af en te onderscheiden, maar aan de grens zelf ontstaan allerlei grensoverschrijdende verbindingen, die de basis vormen voor de vorming van grensgebieden als specifiek regionaal type. Hun ruimtelijke dimensies worden bepaald door de afstand en de intensiteit van grensoverschrijdende transacties en bewegingen van de grensbewoners. Er worden goederen over de grens getransporteerd door middel van handel of smokkel; er worden diensten geleverd en kapitalen overgemaakt. Mensen gaan de grens over om te wonen of te trouwen, om te kopen of te verkopen, om te gaan werken of om mensen in dienst te nemen, of alleen maar om er te reizen of bezoeken af te leggen.

Geografen doen systematisch onderzoek naar deze transacties en bewegingen om de omvang en het karakter van een grensgebied als ruimtelijke structuur te bepalen. Door de intensiteit van dit soort interacties te bestuderen proberen ze de mate van grensoverschrijdende integratie te bepalen en daarmee of een grensgebied als 'open' of 'gesloten' – of iets daartussen – moet wor-

²¹ H. Knippenberg en J. Markusse, '19th and 20th century borders and border regions in Europe: some reflections', in: idem, *Nationalising and denationalising European border regions, 1800-2000. Views from geography and history* (Dordrecht 1999) 1-19, in het bijzonder 12-13. Zie ook: Rumley/Minghi, 'Introduction' (met veel nadruk op de betekenis van de verhouding centrum-periferie).

²² Volgens O.J. Martinez, 'The dynamics of border interaction. New approaches to border analysis', in: C.H. Schofield ed., *Global boundaries, world boundaries*, Vol. I (Londen/New York 1994) 1-15, geciteerd door Knippenberg en Markusse, '19th and 20th century borders and border regions', 13. Zie ook: O.J. Martinez, *Border people. Life and society in the U.S.-Mexico borderlands* (Tucson/Londen 1994) 5-10. Deze indeling van grensgebieden brengt op wereldschaal interessante parallellen aan het licht, zoals de Amerikaanse expert, Oscar Martinez, opmerkte: 'trinational urban regions in Europe like that of Basel, Mulhouse and Freiburg, or Maastricht, Aachen and Liège, in many ways replicate processes of pronounced transboundary movement and interdependence evident in twin U.S.-Mexico border cities like San Diego and Tijuana' (Ibidem, xviii-xix).

den beschouwd. In dit verband wil ik wijzen op twee interessante geografische studies over de grenzen van België, de een over de zuidgrens door Firmin Lentacker, getiteld *La frontière franco-belge*,²³ de ander over de grenzen in het noorden en oosten door Yola Van Wettere-Verhasselt, getiteld *Les frontières du nord et de l'est de la Belgique*.²⁴ Beide studies onderzoeken eigendomsverhoudingen, handelsstromen, kapitaalsinvesteringen, de vestiging van industrieën, de verkeersinfrastructuur en de arbeidsmobiliteit, zowel in de vorm van grensoverschrijdende migratie als pendelarbeid. Omdat het om een dagelijks verschijnsel gaat, dat bovendien goed is gedocumenteerd, vormt de pendelarbeid een van hun voornaamste onderwerpen.²⁵ Hun boeken behandelen twee centrale problemen: ten eerste: zouden deze vormen van grensoverschrijdende mobiliteit ook zijn ontstaan als er geen grens was geweest, met andere woorden: zijn zij het gevolg van de werking van de 'grensparadox', of kunnen ze worden verklaard door 'normale' factoren? En ten tweede: leidde de grensoverschrijdende mobiliteit tot groter sociale integratie?

Het antwoord op de tweede vraag is in mijn ogen cruciaal bij de beoordeling van de ontwikkeling van de Euregio als politiek project. Om de mate van sociale integratie te meten gebruikt Van Wettere-Verhasselt een interessante, zij het niet geheel onomstreden maatstaf, namelijk de frequentie van grensoverschrijdende huwelijken.²⁶ Uit het zeer lage percentage Belgische bruiden en bruidegoms in Maastricht in de periode tussen 1932 en 1962 meent Van Wettere-Verhasselt te kunnen afleiden dat de grensoverschrijdende sociale integratie geen gelijke tred hield met de intensiteit van de grensarbeid.²⁷ Deze conclusie maakt duidelijk dat het nogal wat uitmaakt of men de grens oversteekt om te gaan werken of om te gaan trouwen. Grensoverschrijdend huwelijksgedrag ver-

²³ F. Lentacker, *La frontière franco-belge. Étude géographique des effets d'une frontière internationale sur la vie de relations* (Lille 1974).

²⁴ Y. Van Wettere-Verhasselt, *Les frontières du nord et de l'est de la Belgique. Étude de géographie humaine* (Brussel 1966). Zie ook: idem, 'Aspecten van de menselijke aardrijkskunde langsheen de Belgisch-Nederlandse grens', *Geografisch Tijdschrift, Nieuwe Reeks* 3 (1969) 409-418.

²⁵ Voor een vergelijkbare geografische studie over de Zwitsers-Franse grens: Ph. Jeanneret, D. Maillat, *Jura, canton frontière. Problèmes des régions frontalières entre Genève et Bâle, effets économiques de la frontière* (Neuchâtel 1981).

²⁶ Voor een kritische bespreking van het gebruik van huwelijkspatronen (endogamie of exogamie) als maatstaf voor sociale integratie: M. Schrover, 'Maria en Rocco. Gemengde huwelijken en integratie in de negentiende eeuw', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 21 (2001) 81-100.

²⁷ Van Wettere-Verhasselt, *Les frontières du nord et de l'est de la Belgique*, 287-289. Zie ook: idem, 'Huwelijkskringen, een voorbeeld van de sociale invloed der staatsgrenzen', *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies* 36 (1967) 265-27, en 'Frontière politique: différenciation du paysage et barrière sociale', *Regio Basiliensis* 21 (1980) 67-78. In een lange-termijnstudie van huwelijkspatronen concludeerde mijn SHCL-collega Willibrord Rutten dat het aandeel van bruiden en bruidegoms in Maastricht afkomstig uit België tussen 1830 (het jaar van het ontstaan van de Belgisch-Nederlandse grens) en 1910 daalde met respectievelijk 17 en 21 procent. W.J.M.J. Rutten, 'Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad (circa 1830-1910). Verschuivingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners te Maastricht vóór en na de scheiding van de beide Limburgen', in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen*. Maastrandse Monografieën 47 (Leeuwarden/Maastricht 1989) 95-124.

De Nieuwstraat in Kerkrade in de jaren 1970. Tot 1968 was er een scheiding tussen beide weghelften aangebracht door middel van een draadversperring. Die werd vervangen door een versperring van betonnen Leiconblokken, die functioneerde tot 1993. Sedertdien is de Nieuwstraat een open grensweg. (Foto collectie Gemeentearchief Kerkrade)

onderstelt veel meer grensoverschrijdende sociale en culturele integratie dan grensoverschrijdende arbeidsmobiliteit. Er is, in een Engelse woordspeling, een groot verschil tussen 'routes' (in de zin van reisroutes) en 'roots' (in de zin van culturele worteling).²⁸

Dit is een belangrijke constatering, die wordt bevestigd door meer recent onderzoek in andere grensgebieden zoals het Saar-Lor-Lux-gebied: de in alle opzichten grensoverschrijdende Frans-Duitse arbeidsmarkt in dat gebied heeft niet geleid tot verregaande culturele en politieke integratie. De Duitse en Franse pendelaars blijven in hun eigen sociale milieu en nemen geen deel aan het sociale, culturele en politieke leven van de landen waarin zij een baan hebben gevonden.²⁹ De keuze voor pendelarbeid stoelt blijkbaar op strikte rationeel-economische overwegingen, waarbij de sociale segregatie voortduurt of zelfs wordt versterkt. Hetzelfde geldt trouwens, waarschijnlijk *a fortiori*, voor de Nederlanders die de Belgische woningmarkt komen verstoren, of de Belgen die naar Maastricht komen als 'drugstoeristen'. Misschien is dit het ultieme bewijs voor het paradoxale karakter van grensoverschrijdende mobiliteit en interactie. Zolang die gebaseerd zijn op variaties en verschillen tussen regio's – in feite dus

²⁸ De tegenstelling van 'routes' en 'roots' is ontleend aan Wendl en Rösler, 'Introduction', 12.

²⁹ P. Dörrenbacher, Ch. Schulz, 'Cultural and regional integration. The case of the Saar-Lor-Lux cross-border labour market', in: M. Koter en K. Heffner ed., *Multicultural regions and cities. Region and regionalism*, 4 (Łódź-Opole 1999) 125-139, cit: 136.

het tegendeel van integratie –, kunnen we moeilijk verwachten dat grenzen hun sociale en culturele betekenis in de loop van het interactieproces zullen verliezen.

Antropologen over grensgebieden: symbolische begrenzingsen

Het belang van grenzen als culturele scheidslijnen is het onderwerp van antropologisch geïnspireerd onderzoek van grensgebieden. 'Frontiers go but boundaries remain', schreef een vooraanstaande antropoloog, waarmee hij bedoelde dat staatsgrenzen in de Europese Unie niet vanzelf minder betekenis krijgen in het dagelijks leven van de grensbewoners door het vrije verkeer van goederen en personen.³⁰ 'Grenzen' zijn meer dan alleen barrières voor sociale en economische interactie; zij zijn ook symbolen en instituties die tegelijk vorm geven aan en vorm krijgen door sociale, etnische, taalkundige en nationale verschillen tussen groepen mensen.³¹ Economische grenzen mogen dan verdwijnen, maar staatsgrenzen en de symbolische en culturele betekenis die zij hebben voor het dagelijks leven blijven bestaan. Historisch onderzoek met een antropologische invalshoek kan duidelijk maken hoe, en in welke mate, politieke grenzen ook tot symbolische en culturele scheidslijnen zijn geworden, en hoe dit het maatschappelijk leven in de grensgebieden heeft beïnvloed.

Het moderne antropologische denken wordt gekenmerkt door het inzicht dat zowel politieke als culturele grenzen historische constructies zijn en niet herleid kunnen worden tot etnische of taalkundige identiteiten die aan de inwoners van een gebied eigen of inherent gegeven zouden zijn. In grensgebieden worden identiteiten uitgedaagd, gevormd en getransformeerd door de wisselwerking tussen symbolische en politieke grensbepalingen. Juist in dit soort gebieden wordt duidelijk dat essentialistische opvattingen over een vooraf gegeven verhouding tussen plaats en identiteit, cultuur en territoriale omgeving geen stand houden. Staatsvorming en nationale identiteiten krijgen in grensgebieden een specifieke uitdrukking, niet alleen als resultaat van de centralisatiepolitiek van nationale overheden, maar evenzeer door gedragspatronen van de grensbewoners zelf.³²

De constructie van identiteiten in grensgebieden wordt in de antropologische literatuur op twee manieren benaderd: de ene heeft betrekking op het effect van de grensbewoning op culturele vermenging, ook wel (culturele) 'crossovers', 'hybridization', of de creatie van culturele 'grensgevallen' ('border

³⁰ Th. M. Wilson, 'Frontiers go but boundaries remain: the Irish border as a cultural divide', in: Th. M. Wilson en M. Estelle Smith ed., *Cultural change and the new Europe. Perspectives on the European Community* (Boulder etc. 1993) 167-187.

³¹ Vgl. A. Paassi, 'Boundaries as social processes: territoriality in the world of flows', in: D. Newman ed., *Boundaries, territory and postmodernity* (London/Portland 1999) 69-88, cit: 81.

³² Vgl. B. Thomassen, 'Border studies in Europe: symbolic and political boundaries, anthropological perspectives', in: *Europea. Journal des Européanistes* II (1996) 37-48, cit. 39.

Euregionaal avant la lettre. Wat voorheen onmogelijk leek, was alledaagse werkelijkheid in de jaren 1970: de Duitse douanier Stahlkop werkte in Duitsland en woonde in Vaals. Hij heeft zijn uniform in de hand. Als de douanier na afloop van zijn dienst naar zijn Nederlandse woning terugkeerde, moest hij zijn uniform achterlaten in Duitsland.

(Foto 1975. Uit: Wolfgang Trees, Kaffee, Krähenfüsse und Kontrolle, Aken 1976)

line cases') genoemd³³; de andere op het historische proces van culturele integratie en 'omsluiting' binnen het kader van de natiestaat. Het is niet moeilijk hier parallellen te zien met de tegenstelling van 'open' of 'geïntegreerde' en 'gesloten' of 'vervreemde' grensgebieden door geografen.³⁴ Politieke grenzen hadden een diepgaande invloed op de wijze waarop etnische of taalgroepen in de geschiedenis gesplitst en getransformeerd zijn. Een interessant voorbeeld, dat grondig is bestudeerd, is de geheel verschillende ontwikkeling van de Catalaanssprekende bevolkingsgroepen die sinds 1659 van elkaar worden

³³ De termen 'crossovers' en 'hybridization' komen uit: Wendl en Rösler, 'Introduction', 10-11; 'border line cases' uit J. Leerksen, 'Europe as a set of borders', in: *idem* en M. van Montfrans ed., *Borders and territories. Yearbook of European Studies/Annuaire d'Études Européennes* 6 (Amsterdam/Atlanta 1993) 1-14; zie voor een Euregionale case-study: *idem*, 'Macht, afstand en culturele diversiteit: bijvoorbeeld Overmaas', *Theoretische Geschiedenis* 18 (1991) 423-433.

³⁴ Zie ook Wendl en Rösler, 'Introduction', 10.

gescheiden door de politieke grens tussen Spanje en Frankrijk. Catalanen aan beide zijden van de grens verschillen van elkaar omdat zij opgenomen zijn in verschillend gestructureerde staten, met een verschillend verleden van natievorming. Terwijl de Catalaanse identiteit aan de Spaanse zijde in hoge mate wordt beleefd en ook een politieke uitdrukking kreeg in de autonome politieke structuren van Spaans Catalonië, is daar aan de Franse zijde vrijwel niets van te merken.³⁵

In onze eigen Euregio is iets dergelijks op te merken als we kijken naar verschillen tussen de Belgische en Nederlandse Limburgen. Het geheel andere verloop van het staatsvormingsproces in Nederland en België heeft een diepgaande invloed gehad op de manier waarop Limburgers aan beide zijden van de grens hun regionale identiteit ervaren. Aan de Nederlandse zijde is het gevoel van regionale identiteit ontstaan en vormgegeven in oppositie tegen de sociale, politieke en culturele dominantie van 'Holland'. Het paradoxale gevolg was dat de definitie van Limburger te zijn beperkt bleef tot de Nederlandse provincie Limburg, die als zodanig zelf een creatie was van de Nederlandse staat. Er bestaat een sterk gevoel van een eigen Limburgse culturele identiteit, die tot uiting komt in de deelname aan carnaval, het gebruik van lokale dialecten, en dergelijke.³⁶ In Belgisch Limburg manifesteerde het gevoel van regionale eigenheid zich vooral in de deelname aan de Vlaamse beweging.³⁷ Het gebruik van lokale dialecten als een uitdrukking van regionaal gevoel komt veel minder voor dan in Nederlands Limburg. Dit houdt uiteraard verband met de rol van de taal in het proces van staatsvorming in België, die, zoals bekend, zeer belangrijk was. En nog steeds is, zoals ik ervoer in de voorbereiding van een Euregionale historisch conferentie in het voorjaar van 2001. Terwijl het voor mij en andere 'Hollanders' vanzelf sprak (en spreekt) dat wij op meertalige bijeenkomsten Engels spreken, werd er door het merendeel van mijn Belgisch-Limburgse contactpersonen ernstig bezwaar gemaakt tegen het niet gebruiken van het Nederlands op een conferentie over een gebied waar deze taal - en niet het Engels - één van de drie gesproken talen is.

Conclusie

Door de vorming van de Euregio Maas-Rijn worden wij aangespoord de geschiedenis van onze regio's met andere ogen te bekijken. Alleen al omdat de precieze afbakening van de nationale grenzen een betrekkelijk recent fenomeen is en

³⁵ Vgl. Thomassen, 'Border studies in Europe', 39-40. Een inspirerende lokale historisch-antropologische studie naar het effect van het proces van staatsvorming in het Catalaanse grensgebied (in de Cerdanya/Cerdagne) is: P. Sahlins, *Boundaries. The making of France and Spain in the Pyrenees* (Berkeley etc. 1989).

³⁶ Voor een kritisch overzicht: Carla Wijers, "'In een hand de rozenkrans, in de mader een glas bier'. De Limburgse identiteit onder de loep', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XLV* (2000) 111-132.

³⁷ P.J.A. Nissen, 'De ontplooiing van het regionaal zelfbewustzijn in de beide provincies Limburg na 1839', in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen*, 181-212.

De 'botertram'. De populaire 'lijn 12', gefotografeerd in de Vaalser Strasse bij de voormalige stadsgrens van Aken, vormde de verbinding tussen Vaals en Eilendorf. Dit lijntje werd de 'botertram' genoemd omdat dit trammetje de talloze Akense huisvrouwen vervoerde over de Nederlandse grens om in Vaals boter in te kopen. (Foto uit: Wolfgang Trees, Kaffee, Krähenfüsse und Kontrolle, Aken 1976).

aan grote veranderingen onderhevig is geweest, kan de geschiedschrijving van dit gebied niet anders dan grensoverschrijdend worden bedreven. De 'politiek-correcte' visie schijnt te zijn, dat de huidige Euregio een soort historische 'oersituatie' van gemeenschappelijkheid herstelt die is verstoord door de trekking van nationale grenzen als 'littekens van de geschiedenis'. In mijn betoog heb ik enerzijds willen aantonen dat de aanwezigheid van de grenzen zelf een belangrijke factor was (en is) in de internationale interactie en uitwisseling in dit gebied, anderzijds dat het aannemelijk is dat de historische gegroeide grenzen een blijvende invloed zullen hebben op de onderlinge verhoudingen, ook al is er vrij verkeer van mensen en goederen.

Voor historisch onderzoek naar de betekenis van grenzen en grensgebieden, zoals de Euregio, zijn de inzichten van de sociale wetenschappen, met name de geografie en de antropologie, mede van groot belang. Geografen onderzoeken

grensregio's als producten van grensoverschrijdende ruimtelijke interactie op allerlei gebied; antropologen zijn geïnteresseerd in de symbolische betekenis van grenzen voor de constructie van regionale of nationale identiteiten. In grensgebieden worden deze identiteiten dagelijks geconfronteerd met andere. Processen van grensoverschrijdende interactie en confrontatie worden bepaald door de mate waarin historische ontwikkelingen aan beide zijden van de grens parallel dan wel gescheiden verlopen, c.q. zijn verlopen.

Door de gescheiden historische ontwikkeling ontstaan er ongelijkheden in grensgebieden op sociaal, economisch, juridisch en cultureel gebied. Aan de grens ontmoeten twee verschillende sociale systemen en culturen elkaar; door ongelijke sociale ontwikkelingen ontstaan er verschillen, die de grensoverschrijdende contacten in hoge mate bepalen. Mensen aan beide zijden van de grens onderkennen die verschillen en gebruiken ze in hun dagelijks handelen. Zij gaan de grens over om te profiteren van verschillen in lonen, prijzen, werkgelegenheid, voorzieningen en regelgeving op allerlei gebied. Dat is de paradox van de grens: omdat de grens een barrière vormt waarachter zich gescheiden ontwikkelingen voordoen, wordt hij ook een brug voor grensoverschrijdende interactie. In het voorgaande heb ik verschillende historische en actuele voorbeelden gegeven die kunnen worden toegeschreven aan de werking van deze paradox. Voor de geschiedschrijving van de Euregio is het onderkennen van de werking van deze paradox belangrijk, omdat hij zowel de aandacht vestigt op grensoverschrijdende interactie en mobiliteit als op gescheiden ontwikkelingen. Met de paradox van de grens als invalshoek wordt integraal vergelijkend historisch onderzoek mogelijk en noodzakelijk.

Het onderkennen van dit mechanisme houdt echter tevens in dat optimisme over de perspectieven van verregaande integratie in de (nabije) toekomst moet worden getemperd. Heel veel grensoverschrijdende mobiliteit en interactie is immers gebaseerd op nationale verschillen, dus juist gebrek aan integratie. Men kan zich zelfs afvragen of het verder verkleinen van verschillen in regelgeving, lonen, arbeidsvoorwaarden, en verder alles wat het nu voordelig maakt de grens over te gaan om te werken, te kopen en te wonen, niet tot effect zal hebben dat ervaren en gevoelde culturele verschillen een grotere rol zullen gaan spelen in het internationale verkeer.

Judith Schueler en Ad Knotter*

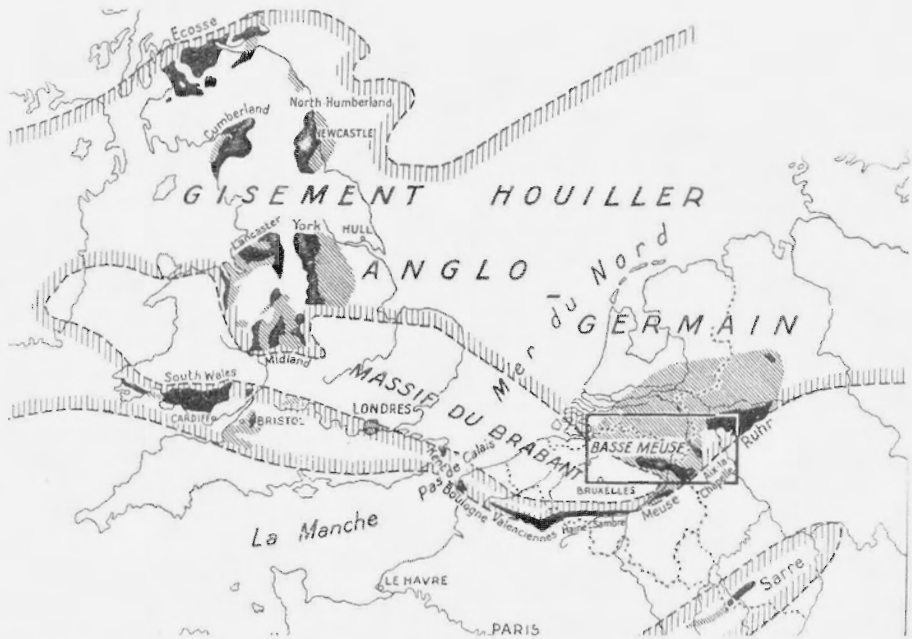
Het verleden van de steenkolenmijnbouw op het West-Europese vasteland Een overzicht van documentatiecentra en musea

Naarmate de afstand tot het mijnbouwverleden van Limburg groter wordt, groeit het besef dat de Limburgse mijnstreek onderdeel uitmaakte van een reeks mijnbouwgebieden in Noordwest-Europa. Onder historici manifesteerde dit besef zich onder andere in het project *Mines et Mineurs* waaraan onderzoekers van de universiteiten in de Euregio Maas-Rijn (Aken, Hasselt, Luik, Maastricht) deelnamen en waarin aspecten van de mijnbouwgeschiedenis in de Euregio Maas-Rijn werden onderzocht.¹ Het onderzoek in het kader van dit project heeft een aantal interessante, zij het verspreide resultaten opgeleverd,² maar is slechts een begin van het grensoverschrijdende en comparatieve onderzoek dat nodig is voor meer en diepgravender historisch inzicht in de samen-

* Technische Universiteit Eindhoven en Sociaal Historisch Centrum voor Limburg/Universiteit Maastricht

¹ Andere voorbeelden van een grensoverschrijdende aanpak zijn: *L'héritage des gueules noires. De l'histoire au patrimoine industriel* (Charleroi 1994) met teksten en foto's over mijnbouw in Nord/Pas de Calais, Wallonië, de beide Limburgen en de streek rond Aken; een officiële vertaling hiervan door Bert van Doorslaer onder de titel 'Koolputterserfgoed in Noord-Frankrijk, Wallonië, de beide Limburgen en het Akense mijnbekken' is te raadplegen op het SHCL; A.P. Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst? De opname van Polen in het Duits, Belgisch en Nederlands mijnbedrijf in de periode 1920-1930*. N.W. Posthumusreeks 3 (Hilversum 1994). Een vroege grensoverschrijdende studie is E.A. Wrigley, *Industrial growth and population change. A regional study of the coalfield areas of North-West Europe in the later nineteenth century* (Cambridge 1962). Wrigley behandelt alleen de gebieden waar steenkoolwinning leidde tot de vestiging van zware industrie (dus niet Zuid-Limburg en de Kempen, die in de twintigste eeuw als wingebieden opkwamen). Een moderne en geografisch ruimere vergelijkende studie waarin het industriële aspect als invalshoek wordt genomen is: R. Leboutte, *Vie et mort des bassins industriels en Europe 1750-2000* (Parijs/Montréal 1997). Voor dit overzicht zijn verder geraadpleegd: M. Bruwier (ed.), *Techniques, pouvoirs, main d'oeuvre et reconversion dans les mines de charbon d'Europe occidentale* (Brussel 1989); L. Minten, en B. Van Doorslaer, *Een eeuw steenkool in Limburg* (Tiel 1992); U. Burghardt, 'Der Steinkohlenbergbau in Deutschland', in: U. Wengenroth (ed.), *Technik und Wirtschaft* (Düsseldorf 1993); idem, *Die Mechanisierung des Ruhrbergbaus, 1890-1930* (München 1995); M. Helfer, *Technik im Saarbergbau. Historische Entwicklung und regionale Wirkung* (Saarbrücken 1992); G. Feldman en K. Tenfelde, *Workers, owners and politics in coal mining: an international comparison of industrial relations* (New York 1990); B. Gales e.a. (eds.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 2: Delfstoffenwinning, energie en chemie* (Zutphen 2000).

² De belangrijkste publicaties in het kader van het project zijn: Bouwe Hijma en Guy J.M. Jägers, *Mijnbouw-historische gids. Bronnenoverzicht voor de bestudering van de geschiedenis van de steenkolenmijnbouw in Nederlands Limburg*. NEHA-Series V (Amsterdam 1995); H. Muntjewerff, 'Waterinfusie in de Nederlandse steenkolenmijnen (1945-1974)'. *Erfgoed van Industrie en Techniek* 5 (1996) 56-64; idem, 'Stofbestrijding in de Nederlandse steenkolenmijnindustrie, 1920-1956', in: Jos A. Massard (ed.), *L'homme et la terre/Mens en aarde/Mensch und Erde. Actes du 13e Congrès Benelux d'Histoire des Sciences, Echternach, 1995* (Luxemburg 1996) 73-100; Wiel Kusters en Jos Perry, *Versteende wouden. Mijnen en mijnwerkers in woord en beeld* (Amsterdam 1999); M. Minten m.n.v. V. Jacobs, *Gids voor de studie van de Limburgse steenkoolmijnen*. Studia Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën 64 (Brussel 1996); M. van Haegendoren en B. Pluymers, 'Belgisch-Limburgse mijnwerkers in de jaren twintig. Willige slachtoffers van het kapitaal of een "blauwe-maandag compagnie"?' *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (1997) 83-134. Dit artikel is een samenvatting van een uitgebreider rapport door B. Pluymers, 'De Limburgse mijnwerkers (1917-1939). Ontstaan en consolidatie van de arbeidsmarkt voor mijnarbeid' (Diepenbeek: Onderzoeksgroep Sociale Wetenschappen LUC, 1996; te raadplegen op het SHCL). Akense en Luikse publicaties zijn ons niet bekend.

Het Westeuropese kolenbekken. Kaart uit: A. Delmer, 'Le bassin houiller de la Basse Meuse', *Annales der Mijnen van België/ Annales de Mines de Belgique*, (1957) nr. 1, p. 41-57.

hang en de verschillen tussen de mijnbouwgebieden tussen de Franse Noordwestkust en de Rijn.

De mijnbouw in deze streken was gevestigd op drie kolenlagen: een brede noordelijke laag die begint onder het oostelijke Ruhrgebied, dan geleidelijk daalt via het Akense gebied, Zuid-Limburg en de Kempen (waar de kolenlaag een diepte van 500 meter bereikt) en vervolgens weer opduikt in de Britse mijngebieden in de Midlands en Yorkshire; een zuidelijke, veel smallere en dunnere laag onder de Waalse en Noord-Franse kolenbekkens die in Wallonië veelal vlak aan de oppervlakte ligt, maar naar Frankrijk toe steeds verder wegzakt om eveneens in Zuid-Engeland en Wales weer boven te komen; ten derde de kolenlaag onder het Saarlands-Lotharingse bekken. De oudste mijnstreken treft men aan de uiteinden van deze kolenlagen, waar zij dicht aan de oppervlakte komen.

In de Franse departementen *Nord* en *Pas de Calais* werd steenkool gewonnen in een vrij smalle strook ten zuiden van Lille, die zich globaal uitstreckte van Béthune in het westen tot Valenciennes bij de Belgische grens in het oosten. De oudste ontginningen in dit gebied dateren uit het midden van de achttiende eeuw in het departement *Nord* door de 'Compagnie des Mines d'Anzin' (bij Valenciennes). In het departement *Pas de Calais* kwam de kolenwinning later op gang, in 1841. In de decennia daarna werden hier, in de omgeving van Lens en Béthune, in hoog tempo mijnen geopend. Dit Noord-Franse kolengebied wordt meteen over de Frans-Belgische grens tot bij de Henegouwse hoofdstad Mons (Bergen) voortgezet in de roemruchte *Borinage*. Ten oosten van Mons ligt het

Herman Heyenbrock (1871-1948), Mijnwerker op weg naar huis. Heyenbrock was bij uitstek de schilder van technische veranderingsprocessen in de maatschappij en arbeiders in die processen met oog voor hun sociale situatie. (Pastel, coll. Limburgs Museum Venlo)

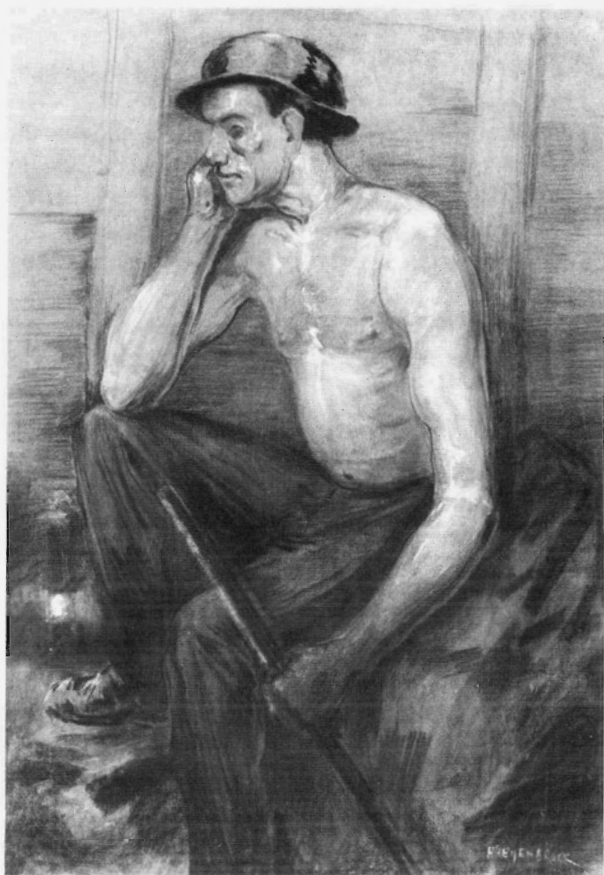
zogenaamde bekken van het Centre en vervolgens worden dan nog de bekken van Charleroi en Basse-Sambre onderscheiden (tot bij Namen). In deze streken werd al in de Middeleeuwen steenkool gedolven. In de tweede helft van de achttiende eeuw begon hier een systematischer exploitatie als gevolg van de zeer vroege industrialisatie van het Centre en Charleroi, maar de grootste groei vond plaats in de negentiende eeuw. Ook het verder naar het oosten gelegen *Luikse bekken* is een zeer oud wingebied. Aanvankelijk beperkte de kolenwinning zich

tot de hellingen in de Maasvallei, maar sinds het begin van de negentiende eeuw maakte de ontwikkeling van bemalingspompen ontginning van dieper gelegen lagen mogelijk. De ijzer- en staalindustrie was hier duidelijk de motor van het ontstaan en de groei van grootschalige mijnactiviteit. Luik werd een belangrijk centrum van technische kennis over het mijnwezen en de mijnexploitatie door de beroemde 'Ecoles de Mines de Liège', een belangrijke leverancier van mijningenieurs voor heel België en daarbuiten.

De *Akense mijnen* hebben dezelfde bakermat als de Kerkraadse: de ontginningen van de abdij Rolduc in het Wormdal. De mijnen werden vanaf 1834 grotendeels in exploitatie genomen door de Eschweiler Bergwerks Verein. Ook hier waren leveranties aan de staalindustrie een belangrijke motor, met name aan het Luxemburgse ARBED-concern. In het *Ruhrgebied* werd de kolenwinning tot in de negentiende eeuw alleen op kleine schaal bedreven. De eerste moderne mijn, de *Zollverein*, dateert van 1842. De industrialisatie van het Ruhrgebied heeft veel te danken aan de overdracht van kapitaal en technische kennis uit Luik (met Aken als 'tussenstation'). De enorme expansie van de kolenwinning in de tweede helft van de negentiende eeuw maakte het Ruhrgebied tot een van de belangrijkste industriegebieden van de wereld. De kolenbakkens van *Saarland* en *Lotharingen* strekken zich uit van de omgeving van Saarbrücken tot over de (huidige) Frans-Duitse grens in Lotharingen. De grensscheidingen hebben hier verschillende industriegebieden doen ontstaan. De kolenwinning in dit gebied stond vooral in dienst van de ijzer- en staalindustrie in de omgeving (Saarland, Luxemburg en Lotharingen).

Afgezien van de oude domaniale mijnbouw in het dal van het grensriviertje de Worm door de abdij van Rolduc, is de exploitatie van kolenlagen in *Nederlands Limburg* van veel jongere datum. In het begin van de twintigste eeuw werden nieuwe mijnen in de oostelijke mijnstreek door particuliere ondernemingen in exploitatie genomen met behulp van Frans en Belgisch kapitaal. Vanaf 1902 werden moderne en grootschalige mijnen in de oostelijke en westelijke mijnstreek alleen nog door Staatsmijnen opgericht. De productie in de mijnen in *Belgisch Limburg* kwam voornamelijk in de jaren 1920 opgang. Zij werden veelal door Franse en Waalse staal- en mijnondernemingen opgericht om in hun kolenbehoefte te voorzien. Anders dan in de oude mijncentra in Noord-Frankrijk, Wallonië en Duitsland ontstonden in Belgisch en Nederlands Limburg dus zuivere wingebieden, van waaruit de steenkool werd getransporteerd naar industriële en andere afnemers elders. In Belgisch en Nederlands Limburg ontstond geen aan de kolenwinning gebonden zware industrie.

De opkomst, de bloei en het verval van al deze gebieden als centra van mijnexploitatie vielen samen met de nu afgesloten historische periode waarin steenkool de belangrijkste bron van energie was. Steenkool stond aan de basis van de economische transformatie die gewoonlijk wordt aangeduid met de term industriële revolutie en voorzag de wereld lange tijd ook indirect, via de opwekking van elektriciteit, van energie. Twee specifieke kenmerken van deze energiebron – de vindplaats onder de grond en het grote volume – zorgden voor

Herman Heyenbrock (1871-1948), *Rustende mijnwerker*. (Pastel, coll. Limburgs Museum Venlo)

hoge kosten bij de winning en het transport. Zolang de technische mogelijkheden ontbraken om dieper gelegen kolenlagen te ontginnen – en dat was gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw het geval –, kon mijnbouw alleen plaatsvinden in gebieden met relatief makkelijk winbare kolen. In verband met de hoge transportkosten ontstonden dichtbij deze kolenmijnen industriegebieden, met name van zware industrieën met een hoog kolenverbruik zoals hoogovens en staalfabrieken. De kolenwinning stond hier veelal ten dienste van de staalindustrie. De combinatie staal-steenkool stond aan de wieg van machtige concentraties van kapitaal en arbeid, familiebedrijven met soms legendarische namen, zoals Krupp en Thyssen in het Ruhrgebied, Cockerill in het Luikse, en De Wendel in Lotharingen. De laatsten waren overigens ook in Zuid-Limburg en het aangrenzende Akense gebied actief als eigenaars van de Oranje-Nassau- en Carolus Magnus-mijnen. In deze streken, die ieder voor zich weer een eigen ontwikkelingsgeschiedenis hebben, treft men de oudste

industriegebieden op het Europese vasteland aan. Dat geldt niet voor de Kempense en Zuid-Limburgse mijnstreken: kolenwinning werd daar pas economisch rendabel en technisch mogelijk in de twintigste eeuw.

Het verschil tussen de van oorsprong negentiende-eeuwse mijnbouw- en industriegebieden in Noord-Frankrijk, Wallonië en Duitsland aan de ene, en de moderne twintigste-eeuwse kolenwinning *pur sang* in Zuid-Limburg en de Belgische Kempen aan de andere kant, neemt niet weg dat er in de ontwikkeling van dit hele Noordwest-Europese complex tal van wederzijdse verbindingen zijn aan te wijzen. Tussen de gebieden onderling vond op allerlei manieren uitwisseling plaats van arbeid, kapitaal, ondernemerschap, technische kennis en specifieke mijnwerkersgebruiken. De begrenzings van de markten voor kapitaal, arbeid en technische kennis en de configuratie van cultuurpatronen vielen per se niet samen met economisch-geografische, taal- en/of politieke grenzen. Nationale grenzen speelden soms een belangrijke rol omdat nationale belangen aanleiding konden zijn de kolenwinning ter hand te nemen om de markt in eigen land van brandstoffen te voorzien en invoerrechten en/of hoge transportkosten te vermijden. Niettemin zijn er vele voorbeelden te geven van grensoverschrijdende kapitaalsinvesteringen en eigendomsverhoudingen, arbeidsmigratie, overdracht van technische kennis en vaardigheden. De systematische kennis daarover is echter in feite nog erg beperkt. Daarvoor is vergelijkend onderzoek nodig naar de opleiding en achtergronden van mijnningenieurs in de diverse gebieden; naar kapitaalstromen en bezitsverhoudingen van mijnondernemingen; naar de rekrutering van mijnwerkers in binnen- en buitenland; naar de verbindings-, maar ook de scheidingslijnen op de interregionale arbeidsmarkten; naar het imago en het zelfbeeld van de mijnwerker als archetypische 'proletariër' en de sociale interventies die dat imago uitlokte; naar de opvallende verschillen in de dominante sociaal-politieke oriëntatie (tussen radicaal socialistisch en corporatistisch katholiek) van de mijnwerkersbevolking; naar de huisvestingspolitiek van mijnondernemingen; naar de mijnarchitectuur en -infrastructuur (en wat daarvan nog rest). Het terrein van onderzoek dat hier braak ligt nodigt bij uitstek uit tot samenwerking tussen geïnteresseerden in de mijnbouwgeschiedenis in het hele Noordwest-Europese kolenwingsgebied.

Het hier gepresenteerde overzicht inventariseert documentatiecentra, musea en onderzoeksgroepen, die in de Noordwest-Europese mijnbouwgebied op het vasteland actief zijn. Het is te beschouwen als het afsluitende werkstuk van het project *Mines et Mineurs* en wil uitnodigen tot verruiming van de horizon over de grenzen van het Limburgse mijngebied heen, wil de studie van het hele gebied bevorderen en nadere kennismaking stimuleren door bezoeken aan de musea en documentatiecentra elders.

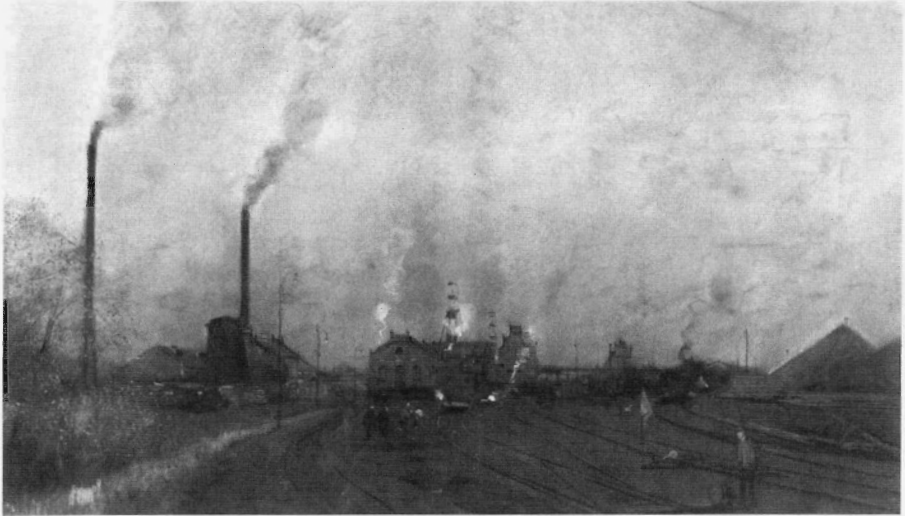
Het inventarisatieproject stond onder leiding van Wiel Kusters en Ad Knotter, hoogleraren aan de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Het werd uitgevoerd door cultuurwetenschapster Judith Schueler.

Herman Heyenbrock (1871-1948), *Krant lezende mijnwerker*. (Pastel, coll. Limburgs Museum Venlo)

De gegevens werden in eerste instantie verzameld door aan ons bekende onderzoekers om informatie te vragen. Velen van hen zijn zeer behulpzaam geweest met het verstrekken van gegevens voor dit overzicht. Ben Gales (Groningen), Serge Langeweg (Maastricht), Jacques Crul (Blegny) en Adriaan Linters (Kortrijk), Bert Van Doorslaer en Filip Delarbre (Beringen) willen wij daarvoor met name bedanken. Daarnaast is er op het Internet gezocht met de trefwoorden 'steenkolenmijnbouw' en 'geschiedenis' en werden reeds bestaande overzichten en gidsen geraadpleegd.³ Onderzoekers en musea werden ook persoonlijk bezocht. Al snel bleken er tientallen kleinere organisaties en een groot aantal onderzoekers op dit terrein actief te zijn of te zijn geweest, maar slechts weinig in geïnstitutionaliseerde onderzoekcentra op het gebied van de geschiedenis van steenkolenmijnbouw. Tevens bleek er in het onderzoek veel 'verloop' te zijn. Veel van de aangeschreven onderzoekers hadden het veld inmiddels verlaten en deden ander type onderzoek. De constante factor in het onderzoek naar de geschiedenis van de steenkolenmijnbouw zijn de musea. Rondom en in de mijnbouwmusea circuleert veel kennis en expertise; invloedrijke onderzoekers zijn er in dienst of hebben er contacten mee. Van verschillende kanten werd er op gewe-

³ Behalve het in noot 1 genoemde *L'héritage des gueules noires*, zijn in dit verband informatief: *Gids van de Industriemusea in de Euregio Maas-Rijn* (Blegny, z.d.) en H.W. Wild, *Schau- und Besucherbergwerke in Europa* (Haltern 1998).

Herman Heyenbrock (1871-1948), Exterieur van de kolenmijn Laura in Eygelshoven (Pastel, coll. Limburgs Museum Venlo)

zen dat ook vrijwilligersorganisaties en oud-mijnwerkersverbanden een belangrijke bijdrage leveren aan de kennis van het mijnbouwverleden. Uit de enorme hoeveelheid van dit type organisaties moest een selectie worden gemaakt. Criteria daarbij waren enerzijds het door ons ingeschatte belang van de instelling, anderzijds de aanwezigheid van voldoende relevante gegevens. Een zekere mate van subjectiviteit en onvolledigheid moest daarbij voor lief worden genomen. Het grootste probleem vormde Noord-Frankrijk. Hoewel daar veel musea bestaan, was het moeilijk voldoende informatie te verkrijgen. Uiteindelijk is besloten alleen de musea in Lewarde en Petite Rosselle op te nemen, omdat die een belangrijke archief- en onderzoeksfunctie hebben.

Het overzicht is als volgt opgebouwd: eerst worden de gegevens van enkele internationale organisaties vermeld die van belang zijn voor de geschiedenis van de steenkolenmijnbouw in het algemeen; daarna volgen documentatiecentra, musea en overige instellingen.

Overzicht

Algemeen

Mining History Network

<http://www.ex.ac.uk/~RBurt/MinHistNet/>

mining-history-

request@mailbase.ac.uk

R. Burt

A forum for the discussion of all aspects of the history of mining and associated activities.

European Federation of Associations of Industrial and Technical Heritage (E-FAITH)

c/o Associació del Museu de la

Ciència i de la Tècnica i d'

Arqueologia Industrial de Catalunya

Rambla d'Egara 370

E-08221 Terrassa

T +34 (0)93 7803787

F +34 (0)93 7806089

associacionmct@eic.ictnet.es

<http://www.e-faith.org>

J. Munt (chair)

Goals are to exchange information, promote collaboration between affiliated associations involved in areas of common interest and support the development of projects between affiliated associations.

TICCIH (International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage)

c/o 15, Rue des Filles Calvaire

F-75003 Paris

T +33 (0)4 18873491

F +33 (0)4 18873491

bergeron@msh-paris.fr

<http://www.museu.mnactec.com/TICCIH/>

CIH/

Prof. L. Bergeron (president)

TICCIH is the world organisation for industrial heritage, promoting preservation, conservation, investigation, documentation, research and interpretation of industrial heritage.

TICCIH Coal Mining Section

Crown Buildings, Plas Crug

SY23 2HP Aberystwyth Dyfed

T +44 (0)1970 621215

F +44 (0)1970 627701

stephen.hughes@rcahmw.org.uk

dr S. Hughes (chair)

see: TICCIH

Documentatiecentra

Centre d'Histoire des Sciences et des Techniques

Université de Liège

Avenue des Tilleuls 15

B-4000 Liège

T +32 (0)4 3669446

robert.halleux@ulg.ac.be

Prof.dr R. Halleux

Le Centre d'Histoire des Sciences et des Techniques a pour but de fournir un soutien scientifique et logistique à toute personne ou institution qui s'intéresse à l'histoire des sciences, des techniques, de l'industrie, ainsi qu'à l'archéologie industrielle.

Les Archives de Wallonie

Avenue P. Pastur 11

B-6032 Charleroi

T +32 (0)71 4358 10

F +32 (0)71 354645

museephoto@infonie.be

<http://www.musee.photo.infonie.be>

Les Archives de Wallonie sont en

quelque sorte un département du Musée de la Photographie dont l'objectif est de 'constituer aujourd'hui des archives photographiques pour demain'.

Zie: *L'heritage des Gueules noires. De l'histoire au patrimoine industriel.* (1994). Charleroi: Archives de Wallonie

Sauvegarde des Archives Industrielles du Couchant de Mons (SAICOM)

Place du Parc 20

B-7000 Mons

T +32 (0)65 373717

F +32 (0)65 373054

assunta.bianchi@umh.ac.be

mme. A. Bianchi

SAICOM a été créée pour préserver le souvenir des activités industrielles du Borinage en particulier et de la région de Mons en général. Ses objectives sont la sauvegarde des archives et l'organisation de toute activité pour contribuer à préserver le patrimoine historique et culturel.

Zie: Bianchi, A. (1997). *Guide des Fonds et Collections.* Mons: Sauvegarde des Archives Industrielles du Couchant de Mons

Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale de Seraing (IHOES)

Avenue Montesquieu 3

B-4101 Seraing

T +32 (0)4 3308428

M. Hannotte (directeur)

Archiv für soziale Bewegungen c/o Stiftung Bibliothek des Ruhrgebiets

Clemensstraße 17-19

D-44789 Bochum

T +49 (0)234 32 22555

F +49 (0)234 32 14249

Gustav.Seebold@ruhr-uni-bochum.de

<http://www.ruhr-uni-bochum.de/isb/archiv/asb.htm>

dr G. Seebold (Leiter)

Das Archiv für soziale Bewegungen verwaltet das Archivgut der Industriegewerkschaft Bergbau und Energie bis zur Fusion der Gewerkschaft mit der IG Chemie im Jahre 1997.

Bibliothek des Ruhrgebiets

Clemensstraße 17-19

D-44789 Bochum

T +49 (0)234 32 26355

F +49 (0)234 32 14007

Heinz.Albrecht@ruhr-uni-bochum.de

<http://www.ruhr-uni-bochum.de/isb/bibliothek/bdm>

H. Albrecht (Info)

Die Bibliothek des Ruhrgebiets hat die Bergbau-Bücherei Essen, die Bibliothek des Instituts für soziale Bewegungen der Ruhr-Universität Bochum sowie die Bibliothek der ehemaligen Industriegewerkschaft Bergbau und Energie aufgenommen.

Bergbau-Archiv Bochum/Zentrum der Montangeschichtsforschung

Deutsches Bergbau-Museum

Am Bergbaumuseum 28

D-44791 Bochum

T +49 (0)234 5877 154

F +49 (0)234 5877 111

e.kroker@lb.dmt.de

<http://www.bergbaumuseum.dmt.de/>

Frau Dr. E. Kroker

Zentrales historisches Archiv des Bergbaus in der Bundesrepublik Deutschland am 1. Juli 1969 gegründet. Die Trägerschaft des Bergbau-

Archivs übernahmen die Westfälische Berggewerkschaftskasse, die Wirtschaftsvereinigung Bergbau und der Gesamtverband des Deutschen Steinkohlenbergbaus.

Zie: Kroker, E. (1977). *Das Bergbau-Archiv und seine Bestände*. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum

Limburgs Film en Video Archief

p/a Limburgs Museum Keulsepoort 5
NL-5911 BX Venlo

T +31 (0)77 3522112

F +31 (0)77 3548396

<http://www.lifva.ab-c.nl>

F. Holthuizen (filmarchivaris)

Het Limburgs Film en Video Archief (LiFVA) is een aan het Limburgs Museum verbonden archiefinstelling met als taak het inventariseren, verwerven, ontsluiten, conserveren en beschikbaarstellen van historische bewegende beelden over de provincie Limburg, waaronder materiaal over mijnbouw.

Zie: Holthuizen, F. (1997). *Limburg in bewegend beeld 1911-1996. Catalogus van film-en videomateriaal over Nederlands-Limburg*. Venlo: Limburgs Film en Video Archief

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Boschstraat 73

NL-6211 AV Maastricht

T +31 (0)43 3250141

F +31(0)43 3255788

SHC.Limburg@inter.nl.net

prof.dr A. Knotter (directeur)

Het verzamelen, ordenen en bewaren van archieven en het doen van wetenschappelijk onderzoek naar onderwerpen die van belang zijn voor de sociaal-economische en sociaal-

culturele geschiedenis van Limburg. Archieven van particuliere mijnen en de Vereniging De Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg (GSL). Ook veel grijze literatuur over mijnbouw.

Zie: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*. Maastricht: SHCL. (1959-...)

Musea

Le Grand Hornu

Rue Sainte Louise 82

B-7301 Hornu

T +32 (0)65 770712

F +32 (0)65 787398

mme. Busine (directrice)

Le Grand Hornu fut l'un des plus grands charbonnages de Belgique. L'ensemble combine tous les styles de constructions liées à l'activité d'un charbonnage: puits, cheminées, ateliers, bureaux, une 'château' et une cité ouvrière.

Musée de l'Industrie

Rue de la Providence 134

B-6031 Marchienne-au-Pont

T +32 (0)71 605610

F +32 (0)71 861517

museedelindustrie@belcast.be

<http://www.muse.ucl.ac.be/MSW/MSW-MarchIndus.html>

J.-L. Delaet (conservateur)

Vastes halls industriels formant un ensemble architectural imposant construit en 1920 pour les Forges de la Providence.

Musée de la Mine

Château Bivort

B-6140 Fontaine-l'Éveque

T +32 (0)71 548184

C'est dans les souterrains du château de Fontaine l'Eveque que l'on peut découvrir une mine-école: 70 mètres de galeries reconstituées accueillent et matériel de sauvages utilisés lors des coupes de grisou.

Blegny-Mine

Rue Lambert Marlet 23

B-4670 Blegny

+32 (0)4 3874333

+32 (0)4 3875850

domaine@blegny.be

<http://www.blegny.be/mine/mine.htm>

J. Crul (directeur)

Deux galeries sont reconstruites à 30 et 60 mètres.

Zie: Defer, J. (2000). *Mon Histoire au Charbonnage de Blegny-Trembleur*.

Liège: Collection Comté de Dalhem

Vlaams Mijnmuseum

Koolmijnlaan 201

B-3582 Beringen

T +32 (0)11 453025

F +32 (0)11 453025

filip.delarbre@busmail.net

<http://www.beringen.com/beringen/vvv/msmuseum.htm>

F. Delarbre (conservator)

Het museum bewaart en ontsluit een belangrijk industrieel erfgoed en biedt educatieve mogelijkheden om de evolutie van de mijnnijverheid te illustreren. Het bevat een collectie oud mijn- en geologisch materiaal en een 'ondergrondse' imitatiewerkplaats.

Musée de la Vie Wallonne

Cour des Mineurs

B-4000 Liège

T +32 (0)4 2236094

http://www.netline.be/atlas/liege/musee/vwl/home_vwl.htm

mme. N. Maquet (directrice)

Le musée d'ethnologie de Wallonie est situé dans le cadre d'un ancien couvent de frères mineurs. Il présente des objets et documents se rapportant à la vie quotidienne et aux métiers traditionnels des Wallons. Une galerie de mine a été reconstituée.

Ecomusée Regional du Centre

Abbe Pourbaix, Rue Saint Patrice 2bis

B-7071 La Louvière

T +32 (0)64 28000

J. Liébin (animateur)

Après la cessation des activités de charbonnage de Bois-du-Luc en 1973, un comité de défense, réussit à obtenir l'achat des maisons par l'Etat, qui les restaurera et le site deviendra l'écomusée régional du centre.

Exposition permanente 'La Région du Centre, du charbon à la chimie'.

Parc d'Aventures Scientifique du Crachet (PASS)

Rue de Mons 3

B-7080 Frameries

T +32 (0)70 222252

<http://www.pass.be>

Het PASS ligt op het terrein van een oude geklasseerde steenkoolmijn te Frameries.

Museum Ons Mijnerleden

Kastanjestraat 7

B-3530 Houthalen

T +32 (0)11 52 28 02

Geschiedenis van de steenkoolmijnen en de mijnwerkers in Limburg. Het ontstaan, de ontdekking en delving van steenkool van oertijd tot heden.

Museum van de Mijnwerkerswoning

Marie-Joséstraat 3
B-3630 Eisden/Maasmechelen
T +32 (0)89 775626 / 764575
F +32 (0)89 764575
Twee woningen. De linker woning is ingericht zoals een mijnwerkerswoning in de jaren 1930. In de rechterwoning worden het Eisdense archief en documentatiecentrum o.m. over de koolmijn en de cités en enkele tentoonstellingsruimten ondergebracht.

Centre Historique Minier de Lewarde

Fosse Delloye
F-59287 Lewarde
T +33 (0)327958282
F +33 (0)327958283
lewarde@nordnet.fr
<http://www.nordnet.fr/lewarde>
mme. K. Sprimont (communication)
Le Centre présente un ensemble de structures complémentaires: un musée de la mine, un Centre de Culture Scientifique et Technique de la Mine et de l'Energie, un fonds de 2,5 km d'archives et un fonds iconographique riche.
Mission est diffusion de la culture du bassin minier du Nord-Pas-de-Calais.

Musée du Bassin Houiller

Carreau Wendel
F-57540 Petite Rosselle
T +33 (0)878 70854
F +33 (0)878 51924
conservateur.carreau.wendel@wanadoo.fr
dr. U. Burghardt (conservator)
Le Carreau Wendel est un ancien siège d'extraction et de traitement du charbon exploité de 1866 à 1986 et situé au nord-est du bassin houillier lorrain.

Deutsches Bergbaumuseum Bochum

DMT-Gesellschaft für Lehre und Bildung
Am Bergbaumuseum 28
D-4791 Bochum
T +49 (0)234 5877 0
F +49 (0)234 5877111
info@bergbaumuseum.dmt.de
<http://www.bergbaumuseum.dmt.de>
prof.dr. R. Slotta (Direktor)
Das Deutsche Bergbau-Museum vermittelt einen umfassenden Einblick in den weltweiten Bergbau auf verschiedensten Bodenschätzen von vor-geschichtlicher Zeit bis heute.
Zie: *Der Anschnitt : Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau*. Hrsg. von der *Vereinigung der Freunde von Kunst und Kultur im Bergbau* (1949-...); *Metalla*. Forschungsberichte des Deutschen Bergbau-Museums. Bochum: Deutsches Bergbau Museum

Bergbaumuseum Wurmrevier e.V.

Martinstraße 5
D-52477 Alsdorf
T +49 (0)2404 816 45
F +49 (0)2404 872 98
<http://www.alsdorf.de/bergbaumuseum>
Frau S. Hacke
Die Ziele des Vereins sind: die Erforschung und Dokumentation der regionalen Bergbaugeschichte, die Förderung und Pflege der bergmännischen Kultur, die Errichtung und Pflege einer Museumssammlung und der Aufbau und die Unterhaltung eines Bergbaumuseums.

Besuchbergwerk Rischbachstollen

Josefstalerstraße 8
D-66368 St. Ingbert
T +49 (0)6894 383295

F +49 (0)6894 383295
vfg@handshake.de
<http://www.handshake.de/user/odin/bergwerk.htm>
H.-W. Krick
Steinkohlen-Besucherbergwerk der Saar-Lor-Lux Region im Original Grubenstollen.

Saarländisches Bergbaumuseum
Niederbexbacherstraße
D-66450 Bexbach
T +49 (0)6826 529177
F +49 (0)6826 4887
<http://www.saarland-plus.de/saarland/homburg/bergbaumuseum.htm>
E. Keller
Das Saarländische Bergbaumuseum wurde im Jahre 1934 eingerichtet. Besondere Attraktion ist ein realistisch gestalteten unterirdischen Schaubergwerksanlage. Das Museum befindet sich im Hindenburgturm mit verschiedene Abteilungen: Geologie, Technik, Sicherheit und Sozialgeschichte.

Westfälisches Industrie Museum, Zeche Zollern II/IV
Grubenweg 5
D-44388 Dortmund
T +49 (0)231 6961 111
F +49 (0)231 6961114
<http://www.castrop-rauxel.de/zollern.html>
Die Zeche Zollern II/IV ist einer der acht Standorte und die Zentrale des 1979 vom Landschaftsverband Westfalen-Lippe gegründeten Westfälischen Industriemuseums. Das Museum hat den Auftrag, die Kultur des Industriezeitalters und ihre Entwicklung beispielhaft zu erforschen und auszustellen.

Industrion, Museum voor Industrie en Samenleving

Museumplein2
NL-6461 MA Kerkrade
T +31 (0)45 5670809
F +31 (0)45 5463848
info@industrion.nl
<http://www.Industrion.nl>
J. Finger (PR)
Het museum geeft een beeld van de industrieën die een belangrijke rol spelen of gespeeld hebben in de ontwikkeling van Nederland en Limburg, van keramische industrie tot steenkolenmijnbouw.

Steenkolenmijn Valkenburg

Daalhemerweg 31
NL-6301 BJ Valkenburg
T +31 (0)43 6012491
F +31 (0)43 6016550
ecaselli@xs4all.nl
<http://www.maximedia.nl/steenkolenmijn>
L. Caselli
De wereld van de mijnbouw in een ondergrondse omgeving. Ondergrondse filmzaal met promotiefilm van de Staatsmijnen.

Geologisch en Mijnbouw Historisch Museum i.o.

p/a Kasteel Hoensbroek, Postbus 36
NL-6430 AA Hoensbroek/Heerlen
T +31 (0)45 5227272
j.weijers@geonheerlen.nl
J. Weijers (conservator)

Overige

Projectgroep Mijnwerkers-geschiedenis

Notenlarenstraat 74
B-3500 Hasselt

T +32 (0)11 27448
F. van Hinsberg
Sociaal-historisch onderzoek naar
mijnwerkers in Belgisch Limburg

Unité Meuse-Moselle

Facultés Universitaires de Notre-Dame
de la Paix

Rempart de la Vierge 8

B-5000 Namur

T +32 (0)81 724900

F +32 (0)81 724900

jean-marie.collignon@fundp.ac.be

<http://www.fund.ac.be/eco/meuse-moselle>

J.-M. Collignon

L'Unité Meuse-Moselle a pour objectifs l'étude et la cartographie, à toutes les époques et sous tous les aspects. L'originalité du travail tient au fait que de multiples aspects (vie politique, juridique, militaire, religieuse, culturelle, économique, sociale, etc...) sont examinés sur la même aire géographique.

Zie: Hermann W.-H. & P. Wynants (Hg.) *Acht Jahrhunderte Steinkohlebergbau-Huit Siècles de Charbonnage*. Colloque Meuse-Moselle 2. Namur: Facultés Universitaires Notre-Dame de la Paix

Stichting Erfgoed Eisden

P. Nicoulaan 24

B-3630 Eisden/Maasmechelen

T +32 (0)89 764575

F +32 (0)89 764575

<http://www.conservare.be/vvia/Seeisden.htm>

J. Kohlbacher

De vereniging zet zich in voor het beschermen en conserveren van alle roerend en onroerend erfgoed, en het beschrijven en vastleggen van de

geschiedenis van Eisden. In 1985 is daaruit ook de Werkgroep Limburgse Mijnegebouwen ontstaan.

Zie: *Eisden*. Eisden: Stichting Erfgoed Eisden (1995 -)

Rheinisches Industriemuseum Oberhausen

Landschaftsverband Rheinland

Hansastraße 20

D-46049 Oberhausen

T +49 (0) 208 8579-0

F +49 (0)208 85 79-1 01

<http://www.lvr.de/dez9/Amt91/rim/rimoberh.htm>

prof.dr. R. Wirtz

Das Rheinische Industriemuseum ist zugleich die Zentrale mit Sitz der Museumsleitung, Verwaltung, Bibliothek, des Fotoarchivs und der Werkstätten. Die facettenreiche Geschichte der Eisen- und Stahlindustrie an Rhein und Ruhr entfaltet sich in der ehemaligen Zinkfabrik Altenberg in Oberhausen.

Grubenarchäologischen Gesellschaft n.e.V.

Echternstraße 25

D-31552 Rodenberg/Deister

T +49 (0)5723 6488

F +49 (0)5723 6488

gag@untertage.com

<http://www.untertage.com/indexe.htm>

Th. Krassmann

Die Grubenarchäologische Gesellschaft ist eine Vereinigung von Freunden des Altbergbaus und der Erkundung und Dokumentation unterirdischer Hohlräume. Erforschung und Beschreibung unterirdischer Räume.

Over de auteurs

A. (Adri) Albert de la Bruhèze (1955) studeerde politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. In 1992 promoveerde hij aan de Universiteit Twente op de geschiedenis van de radioactieve afvaltechnologie in de Verenigde Staten. Na zijn promotie kwam hij in dienst bij de Stichting Historie der Techniek (SHT), waar hij zich onder andere bezig hield met de studie naar het fietsgebruik in de twintigste eeuw. Thans is hij als postdoc verbonden aan de Universiteit Twente voor het door NWO/GW gefinancierde onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse consumptiemaatschappij ('Nieuwe producten en nieuwe consumenten. Een geschiedenis van een wisselwerking, 1890-1970'). Tevens is hij sinds 1992 redactiesecretaris en onderzoeker van het nationale onderzoeksproject Techniek in Nederland in de Twintigste eeuw (TIN-20).

Correspondentieadres: Universiteit Twente, WMW-FWT, Postbus 217, 7500 AE Enschede, e-mail: a.a.delabruheze@wmw.utwente.nl

P.A.A.B. (Paul) Arnold (1959) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Sinds 1996 is hij als assistent-onderzoeker verbonden aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Hij publiceerde in de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (1996) een artikel over het K.A.B.-herstellingsoord "Dr Poels", is coauteur van een boek over de geschiedenis van mannenkoren in Limburg (1837-1999) en is één van de samenstellers van het *Historisch Vademecum. Limburg 1900-2000*.

Correspondentieadres: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht, e-mail: shc.limburg@inter.nl.net

J.C.A.M. (Annemarie) Cottaar (1955) promoveerde in 1996 op een proefschrift over de geschiedenis woonwagenbewoners in Nederland. Sinds 1998 is zij verbonden aan de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam, waar zij binnen het kader van het pionier-project 'Immigranten in Nederland' werkt aan een onderzoek naar de geschiedenis van West-Indische migranten in Nederland (1860-1960).

Correspondentieadres:, e-mail cottaar.willems@wxs.nl

G.-J. (Gertjan) de Groot (1958) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij was van 1989-1993 aan genoemde universiteit verbonden als assistent in opleiding. Onlangs is hij gepromoveerd op het proefschrift *Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)*. Tegenwoordig werkt hij als adviseur, trainer en procesbegeleider op het gebied van kwaliteitsmanagement bij de ICT-dienstverlener Ordina.

Correspondentieadres: g.j.de.groot@zonnet.nl

A. (Ad) Knotter (1952) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij is directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en bijzonder hoogleraar aan de Universiteit Maastricht in de economische en sociale geschiedenis van Limburg en aangrenzende regio's. Daarvoor was hij in dienst van het Gemeentearchief Amsterdam. Zijn onderzoek heeft vooral betrekking op arbeid, arbeidsverhoudingen en arbeidsmarkten in een regionale context. In 1991 publiceerde hij zijn proefschrift *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Correspondentieadres: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht, e-mail: ad.knotter@history.unimaas.nl

L.A.C.J. (Leo) Lucassen (1959) promoveerde in 1990 op een proefschrift over de geschiedenis van zigeuners in Nederland (1750-1944). Hij werkt sinds 1998 als NWO-pionier bij de afdeling geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam aan een historisch onderzoek naar het vestigingsproces van immigranten in Nederland (1860-1960). Daarnaast is hij als programmaleider verbonden aan het Instituut voor Migratie en Etnische Studies van de UvA en aan het Centrum voor de Geschiedenis van Migranten.

Correspondentieadres: UvA, Geschiedenis, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam, e-mail l.lucassen@hum.uva.nl

J.A. (Judith) Schueler (1975) studeerde Cultuur-en Wetenschapsstudies en European Studies for Science and Technology aan de Universiteit Maastricht. Momenteel is zij werkzaam als assistent in opleiding aan de Technische Universiteit Eindhoven en doet onderzoek naar de geschiedenis van de Gotthardtunnel in relatie tot nationale identiteit en internationalisme.

Correspondentieadres: Technische Universiteit Eindhoven, Postbus 513, 5600 MB Eindhoven, e-mail: j.a.schueler@tm.tue.nl

F.C.A. (Frank) Veraart (1970) studeerde Techniek en Maatschappij aan de Universiteit Eindhoven, waar hij in 1995 afstudeerde op de geschiedenis van de fiets in Nederland. Na zijn studie kwam hij in dienst bij de Stichting Historie der Techniek (SHT) waar hij zich bezighield met een studie naar het fietsgebruik in de twintigste eeuw. Als onderzoeker was hij daarna nog betrokken bij historische bedrijfsstudies van Cebeco-Handelsraad, Nutsbedrijven Heerlen en DSM-Research. Sinds 2000 is hij werkzaam in het nationale onderzoeksproject Techniek in Nederland in de Twintigste eeuw (TIN-20), waar hij voor de clusters Bouw en Industriële Productie deelonderzoeken verricht.

Correspondentieadres: Stichting Historie der Techniek, p/a Technische Universiteit Eindhoven, Tema-Z.8, Postbus 513, 5600 MB Eindhoven, e-mail: f.c.a.veraart@tm.tue.nl

Vlaggen en vaandels in foto's

Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg heeft een groot aantal vlaggen en vaandels van vakverenigingen en standsorganisaties in zijn bezit. Het leeuwendeel van de collectie is van katholieke signatuur, niet verbazingwekkend in de tot circa 1965 nagenoeg homogeen katholieke provincie Limburg. De pauselijke encycliek *Rerum Novarum* (1891) stond het katholieke arbeiders toe zich te organiseren in vakbonden. Die zochten hun eigen symbolen in vaandel of vlag. Elke zichzelf respecterende katholieke vakvereniging koos voor een eigen patroon die een prominente plaats kreeg op het vaandel of de vlag. De iconografie van de vlaggen en vaandels weerspiegelde tot ver in de twintigste eeuw een voorkeur voor de neo-gotische vormtaal.

Naast de op materiële verbetering gerichte vakbonden werden standsorganisaties opgericht ter bevordering van de religieuze, culturele en maatschappelijke verheffing van diverse groepen uit de samenleving. Niet alleen arbeiders, maar ook boeren, middenstanders, werkgevers enz. hadden hun eigen standsorganisaties. Ook zij kozen als 'logo' een vlag of vaandel omwille van de symboolfunctie en ook zij kozen meestal heiligen als stichtelijke patronen.

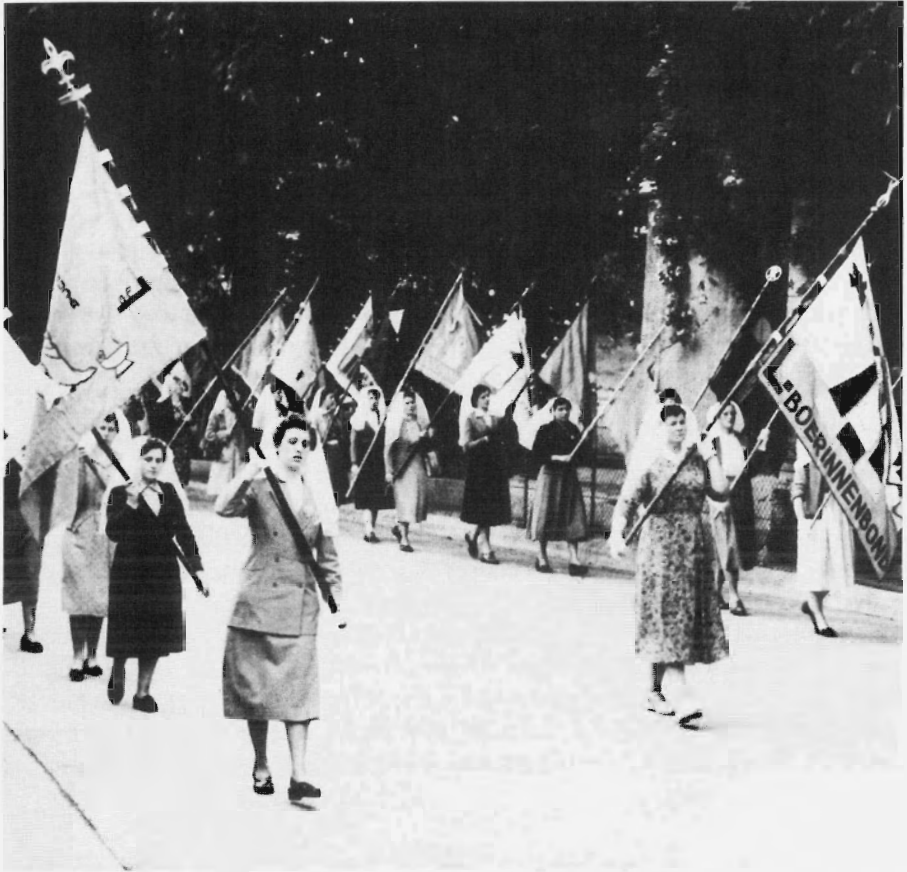
De vlaggen en vaandels werden gebruikt bij gelegenheden als begrafenissen, processies, vakbondsvergaderingen en andere evenementen waarbij de organisaties betrokken waren. Als bijzondere getuigen van het 'rijke roomsche leven' markeren ze de bloeiperiode van de katholieke verzuiling in de provincie Limburg. Overigens beschikten ook de niet-katholieke organisaties over eigen vlaggen en vaandels.

Tijdens het proces van deconfessionalisering dat in Limburg medio de jaren 1960 begon, raakten de vlaggen en vaandels in onbruik. Thans, circa veertig jaar later, beschouwt het SHCL het als zijn taak deze op zolders en in achterkamer-tjes in vergetelheid geraakte symbolen van (Roomse) verbondenheid te registreren, te conserveren en te restaureren. Het SHCL is in januari 2001 begonnen met een succesvolle campagne om zoveel mogelijk vlaggen en vaandels van vak- en standsorganisaties op het spoor te komen en voor verval te behoeden. De collectie is vervolgens aanzienlijk gegroeid, mede omdat er veel aandacht voor deze campagne in de pers en op de radio en televisie is geweest. Het SHCL is van plan een publicatie het licht te doen zien over deze Limburgse vlaggen- en vaandelcollectie.

Dit fotokatern bevat foto's die een impressie geven van het gebruik van vlag en vaandel tussen ca 1890 en 1965. Daarnaast zijn foto's van enkele kenmerkende vlaggen en vaandels uit de collectie van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg opgenomen.

Jac van den Boogard

processie

De Limburgse Boerinnenbond tijdens een processie. Foto ca 1955. (Foto coll. SHCL)

Vaandeldragers

Vaandeldragers van vak- en standsorganisaties op weg naar de inwijding van het monument voor Dr H. Poels, Heerlen 1960. (Foto coll. SHCL)

Vaandel van de RK Bond van Spoor- en Tramwegpersoneel. St. Christoffel Roermond, vaandelinv.no 36. (Foto coll. SHCL)

Het (gefotografeerde) ontwerp van dit vaandel is bewaard gebleven (Archief SHCL EAN 1156). Het is gemaakt door Leon Capiou in Roermond, vermoedelijk rond 1930. Centraal in een rond medaillon is St. Christoffel voorgesteld, patroon van de reizigers en van Roermond, in traditionele iconografie wadend door het water met het christuskind op de schouders tussen twee hoog oprijzende rotswanden. Het vaandel is gerestaureerd in 1998.

Roermond

Vaandel van de RK Werkliedenvereniging St. Mauritius, vaandelinv.no 30.(Foto coll.SHCL)

Deze afdeling van de katholieke vakvereniging is opgericht in Schin op Geul in 1917. Centraal in het ruitvormig vaandel is in een mandorla de vroeg-christelijke Romeinse soldatenheilige en martelaar St.-Mauritius geplaatst (overleden ca 280). Hij is gekleed in Romeins soldatentenu met toga. Links is de christelijke zegebanier met het kruisteken, rechts een schild met triomfkruis weergegeven. De heilige staat in een klein landschapje waarin zijn bepluimde helm is afgebeeld. Hij is gekroond met een lauwerkrans en nimbus. In het medaillon boven de hoge tekstbanderol is St.-Jozef weergegeven met bloeiende leliestaf en winkelhaak; in het medaillon onder de lage tekstbanderol is het schild van de voormalige volksbond weergegeven. Het vaandel werd gemaakt in het Atelier H.J.Lindeman in Den Haag.

Schin op Geul

Vaandel van de RK Werkliedenvereniging Puth, vaandelinv.no 35. (Foto coll. SHCL)

De teksten 'Rerum Novarum' en 'Quadragesimo Anno' verwijzen naar de twee pauselijke encyclieken uit respectievelijk 1891 en 1931, die de sociale actie van rooms katholieke arbeiders initieerden en bevorderden.

Een afbeelding van een fiere St.-Jozef als timmerman is in het middendeel weergegeven. De eerste mei was de feestdag van St.-Jozef werkman, katholiek pendant van de socialistische Een-Mei viering. Hij maakt een zegend gebaar met de rechterhand, in de linkerhand hanteert hij als attribuut een zaag en hij is afgebeeld staand voor een werkbank. Onder invloed van de rk vakvereniging veranderde de traditionele iconografie van Jozef van suffe, slaperige oude voedstervader van het kindje Jezus tot stoere arbeider. In de punt van het middenvlak is het symbool van de Katholieke Arbeidersbeweging weergegeven: rad, hamer en kruis. De hamer staat voor de arbeid, het kruis voor het geloof en het rad staat voor kracht en solidariteit. Het vaandel is vermoedelijk vervaardigd door J.L. Strater in Hilversum.

Puth

Vaandel van de RK Werkliedenvereniging Sint Jozef Ubachsberg, vaandelinv. no 46a/46b. (Foto coll. SHCI)
Voorbeeld van een dubbelzijdige banier met toebehoren. De draagstok wordt bekroond door het in messing vormgegeven symbool van de Katholieke Arbeiders Beweging, dat overigens is afgeleid van het persoonlijk logo van de katholieke politicus Dr Schaepman. St.-Jozef is centraal geplaatst op een gestileerd wolkje. Hij heeft als attributen de bloeiende leliestaf, de winkelhaak en een goudkleurige nimbus. Zijn beeltenis is gevat tussen twee takken met rode bessen en in de hoeken een eikenbladmotief op een donkerrood fond. De keerzijde toont Sint Bernardus op een gestileerde wolk weergegeven op donkerblauw fond. De heilige monnik is afgebeeld met tonsuur en als attributen drie van de arma christi: kruis, lans en spons. Hij maakt het antieke presentatiegebaar met de rechterhand. Beide figuren zijn in de gebruikelijke neogotische vormtaal weergegeven.

Ubachsberg

Vlag van de RK Werkliedenvereniging St Joseph Kessel, vaandelinv. no 27. (Foto coll. SHCL)

Deze beschilderde vlag toont een werkmansarm die rechtsonder in aanbidding de armen omhoog heft naar het crucifix met een hamer als symbool voor de arbeid. Het kruis draagt een Chiroteken geflankeerd door Alpha en Omega. De Griekse letters 'chi' en 'ro' zijn de initialen van de naam 'Christos'; dat betekent 'de gezalfde'. Linksboven in de hoek verschijnt de portretkop van de patroonheilige Jozef herkenbaar aan het fragment van zijn attribuut, de winkelhaak. De blikrichting van beide figuren brengt een diagonale beweging in de compositie. Ze zijn afgebeeld tegen een rivier in de achtergrond op het tweede plan voorstellende de rivier, de Maas met daarop een bootje dat de naam 'Hoop' draagt. Op het derde plan van de compositie zijn bosschages afgebeeld, het kasteel 'De Keverberg' en de kerk van Kessel. De tekst 'Kessel' rust op een tweede schild waarin het dorpswapen is weergegeven met de Madonna die het kind op de arm draagt. De ontwerper is niet bekend.

Vlag van de Protestantsch Christelijke Mijnwerkersbond, vaandelin.v.no 17.(Foto coll. SHCL)

In een stralenkrans - goud op een groen fond - is een opengeslagen bijbel afgebeeld met de tekst psalm 119.105. In de cirkelvormige tekstrand rond de bijbel is deze tekst weergegeven: Uw woord is een lamp voor mijnen voet en een licht op mijn pad. Links en rechts van het middenvlak zijn de initialen PCM in neo-gothische driepas-vorm opgenomen. Daarboven is twee keer een mijnschacht in silhouet weergegeven. In de rand boven zijn symbolen van de mijnarbeid weergegeven: twee keer de gekruiste hamers, een mijnzetel in silhouet, middenboven een mijnwerkerslamp en rechts daarvan een houweel. Dit is een bijzondere vlag omdat ze temidden van de overwegend rooms katholieke vakverenigingsvlaggen en -vaandels een protestants christelijke signatuur draagt. De vlag werd ontworpen door L.H. Kurpershoek.

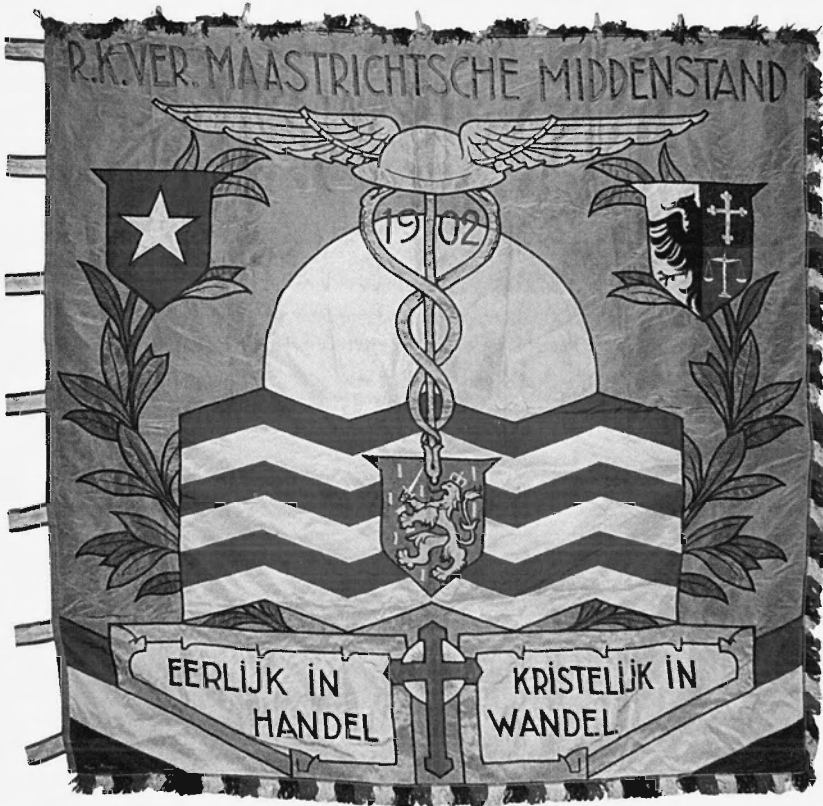

Vlag van de RK Vereniging van de Maastrichtse middenstand, vaandelinv.no 76. (Foto coll. SHCL)

De voorstelling op deze vlag is beladen met symboliek. De gevleugelde hoed en de met een slangenmotief omwonden staf zijn de antieke symbolen voor Mercurius, in de oudheid de beschermgod van de handel en van het 'dievengilde'. De lauriertak links draagt het stadswapen van Maastricht met een witte ster op een rood schild; rechts draagt ze het wapen van de NRKM, de Nederlandse Rooms Katholieke Middenstandsbond. Het linkerveld van het wapen laat de Duitse adelaar zien. De voorloper van de NRKM was naar een middeleeuwse Duitse handelsbond genoemd, de Hanzebond, en voerde daarom de gestileerde Duitse adelaar als symbool in haar wapen. Dat symbool nam de NRKM over. In het rechterveld van dit wapenschild is in het bovenste kwartier een gestileerd ankerkruis te zien, symbool van het geloof in Christus en van de hoop; in het tweede kwartier ziet men een weegschaal als symbool van de eerlijkheid in de handel. Beide kwartieren vormen een visuele verbeelding van het devies van de NRKM.

De Maastrichtse afdeling van de NRKM werd opgericht in 1902. Dat jaartal is geplaatst tegen een cirkelvorm in de pauselijke kleuren geel en wit. Het centraal geplaatste Mercuriussymbool ontspruit aan een wapenschild met de naar links gekeerde heraldische Nederlandse leeuw. Aan de basis van de middellijn in de compositie is nogmaals een gestileerd ankerkruis te zien tussen het devies 'Eerlijk in handel, kristelijk in wandel'. De vlag werd ontworpen door Van Noorden. Deze was wellicht dezelfde als de toenmalige voorzitter van de RK Maastrichtse Middenstanders met dezelfde naam. De vlag werd ter gelegenheid van het zilveren jubileum van de Maastrichtse afdeling van de NRKM gemaakt in 1927.

Maastrichtse middenstand

raadsvergadering

Centrale raadsvergadering van de Katholieke Arbeiders Beweging Limburg; achter de 'groene' tafel onder het symbool van de Katholieke Arbeiders Beweging: rad, hamer en crucifix. Niet gedateerd, ca 1955. (Foto coll. SHCL)

Vaandelhulde, Heerlen 1960. (Foto coll. SHCL) Met de vaandels in top op weg naar het Dr Poelsmonument.

Vaandel van de RK Volksbond Sint Martinus, Tegelen, vaandelinv. no 104. (Foto coll. SHCL)

Voorbeeld van een banier. De voorstelling is diagonaal geplaatst. In een landschapje is de H. Martinus van Tours voorgesteld, hoog te paard.

De bedelaar die een stuk van zijn mantel ontvangt, is voorts afgebeeld.

Deze afdeling van de Volksbond in Tegelen werd opgericht op 13 maart 1904.

Het vaandel werd vervaardigd door de Firma Janssen en Co te Tilburg tussen 1904 en 1911.

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Jaarverslag 2000

Inhoud

Algemeen	215
Organisatie	217
Wetenschappelijke en educatieve activiteiten	220
Beheer en ontsluiting van de collecties	223
Externe dienstverlening	227
Bijlage 1. Samenstelling van het Dagelijks en het Algemeen Bestuur	228
Bijlage 2. Organisationschema en samenstelling van het personeel	229
Bijlage 3. Lidmaatschappen	230
Bijlage 4. Publicaties	231
Bijlage 5. Lezingen	233
Bijlage 6. Presentaties voor radio en televisie	235
Bijlage 7. Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën	236
Bijlage 8. Schenkers van bibliotheekmateriaal	238
Bijlage 9. Verworven archieven	239
Bijlage 10. Begunstigers en contribuanten	240

Algemeen

Publiciteit en publicaties

Voortbouwend op de activiteiten ter gelegenheid van het vijftigjarig jubileum in 1999 is in het jaar 2000 hard gewerkt aan de verbetering van de presentatie en de vergroting van de naamsbekendheid van het SHCL. De vormgeving van het logo, het briefpapier en andere presentatiemiddelen werd gemoderniseerd. Met behulp van een nieuwe folder in een oplage van ca. 10.000 exemplaren werd een publiciteitscampagne gestart onder de duizenden historisch geïnteresseerde Limburgers in lokale en regionale historische verenigingen en instellingen. In de loop van het jaar werden op deze wijze ca. 200 nieuwe donateurs geworven. Zij werden daartoe mede verleid door de vernieuwde vormgeving en inhoud van het *Jaarboek* van het SHCL, met daarin de lezingen die werden uitgesproken op het jubileumsymposium op 8 oktober 1999, en het eveneens nieuw vormgegeven premieboek in de reeks Maastrandse Monografieën, het *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* van de hand van dr P.J.H. Ubachs. Jaarboek en premieboek worden aan donateurs van het SHCL gratis toegezonden.

Overdracht Sphinxarchief

Een belangrijk moment in het bestaan van het SHCL als archiefinstelling was de overdracht van een omvangrijke aanvulling op de archieven van de Maastrichtse glas- en aardewerkfabriek De Sphinx tot 1975. Daaronder bevonden zich enkele tientallen meters personeelskaarten van mannelijke en vrouwelijke personeelsleden, een ouder gedeelte uit de zogenaamde kluis met stukken vanaf 1830 en een interessante collectie foto's en boekwerken, waaronder nogal wat zeldzame boeken over de geschiedenis van keramiek, glas en aardewerk. Door zijn ouderdom en compleetheid behoort het bedrijfsarchief van de Sphinx tot de belangrijkste van ons land. De officiële overdracht vond plaats op 5 oktober 2000. Het belang van deze aanwinst werd op deze bijeenkomst onderstreept in toespraken van de nieuwe president-directeur van de Sphinx, B. Persson, en de archivaris van het SHCL, W. Mes, die zich in de afgelopen jaren zeer heeft ingespannen om deze overdracht te realiseren.

Euregionale samenwerking

In oktober 2000 werd door het SHCL een Euregionaal programma ingediend bij het rectoresoverleg van de ALMA-universiteiten ten behoeve van ondersteuning door het INTERREG III-programma van de Europese Gemeenschap. De titel van het programma luidt: *Living and working in a border region: economy, society, and culture in the history of the Euregio Meuse-Rhine. Analyses and representations.*

Indieners zijn prof. dr Ad Knotter namens het SHCL en prof. dr Paul Thomes van de RWTH Aachen. Het programma heeft betrekking op: a) historisch onderzoek, b) historische publiekspresentaties, c) het langs digitale weg toegankelijk maken van historische gegevensverzamelingen. Tevens werden voorbereidingen getroffen om tot institutionalisering van de Euregionale samenwerking te komen in de vorm van een Euregionaal Historisch Centrum. Daartoe werd de samenwerking uitgebreid met prof. dr Suzy Pasleau, hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit van Luik.

Ontwikkelingen rondom het 'Limburghuis' en de samenwerking met het Rijksarchief in Limburg

De voorbereidingscommissie Limburghuis, die in 1998 was ingesteld door Gedeputeerde Staten van de Provincie Limburg en het College van Bestuur van de Universiteit Maastricht, vergaderde in 2000 slechts eenmaal, namelijk op 24 januari. Tijdens deze vergadering stelden de vertegenwoordigers van LGOG voor het Rijksarchief in Limburg (RAL) bij de besprekingen te betrekken om aldus de vorming van het Limburghuis te bezien in samenhang met het voornemen van deze instelling om over te gaan tot de oprichting van een Regionaal Historisch Centrum. Zulke regionale historische centra op basis van archiefsamenwerking worden in vrijwel alle provinciehoofdsteden gerealiseerd. De voorbereidingscommissie nam dit voorstel over en stelde tevens voor een organisatieadviesbureau in de arm te nemen om de mogelijkheden van samenwerking tussen de beoogde partners in het 'Limburghuis' (SHCL, LGOG en Veldeke) en het Rijksarchief nader te onderzoeken. In de maanden daarna werd door het organisatieadviesbureau Krol & Van Duuren in opdracht van GS intensief overlegd over de doelstellingen en vormgeving van het Limburghuis met de voorzitters van SHCL, LGOG en Veldeke onder leiding van de voorzitter van de voorbereidingscommissie, de heer Malherbe. In het eindrapport, dat in juni verscheen onder de titel *'Het Limburghuis': doelstellingen, meerwaarde en contouren van de organisatie*, werd opnieuw vastgesteld dat het voor het SHCL noodzakelijk is, 'dat het overleg met de Rijksarchiefdienst over de inhuizing van het SHCL en de beoogde intensieve samenwerking op het gebied van het archiefbeheer tot resultaat heeft geleid, voordat door het SHCL definitief kan worden besloten tot toetreding tot het Limburghuis' (p.10). Als belangrijke randvoorwaarde werd daarbij vermeld 'dat alle functies van het SHCL (dus ook de bibliotheek, het onderzoek, de publicaties en de uitgeverij en het daarbij betrokken personeel), samen met de archieven in het gebouwencomplex van het RAL worden ondergebracht'. In zijn vergadering op 19 juni naar aanleiding van dit rapport werd ook door het Algemeen Bestuur van het SHCL 'een sterke voorkeur [uitgesproken] om [...] eerst de samenwerking met het RAL tot stand te brengen'. Verder werd een voorbehoud gemaakt ten aanzien van de te ingewikkelde bestuurs- en directiestructuur van het beoogde 'Limburghuis', alsmede het ontbreken van een meerjarenbegroting en bijbehorend formatieplan. In het vervolg van deze

rapportage werd door Provincie, Universiteit en Rijksarchiefdienst in het najaar van 2000 informeel overleg geopend over de wijze waarop de integratie van het beoogde Limburghuis en het beoogde Regionaal Historisch Centrum tot stand zou kunnen komen.

Organisatie

Bestuur

Algemeen bestuur

In verband met zijn benoeming tot wethouder van de gemeente Heerlen trad penningmeester Frans Hol af als lid van het Dagelijks en Algemeen Bestuur. Als vertegenwoordiger van Vakbond De Unie werd zijn plaats in het Algemeen Bestuur ingenomen door de heer F. (Frank) de Vries. Tot zijn opvolger als penningmeester en lid van het Dagelijks en Algemeen Bestuur werd benoemd drs F.H. (Frank) van Buren MFE. Frank van Buren is historicus en directeur van F. van Lanschot Bankiers vestiging Maastricht. Wegens het verstrijken van de zittingstermijn traden de bestuursleden P.A. Booij, ir J. Koolen en mr E.J. Rongen af. Prof. dr W.J. van der Dussen en dr L.J.A. Heijenrath werden herbenoemd. Tot nieuwe leden werden benoemd: prof. dr P.M.J.E. (Paul) Tummers, decaan van de Faculteit der Cultuurwetenschappen UM, mr F.L.M. (Frank) Bouts, hoofd juridische zaken van de LLTB, ir D.J. (Dick) van Waes, oud-president-directeur van de Sphinx en oud-voorzitter van de Stichting Maaslandse Monografieën. Voor een overzicht zie bijlage 1.

Het Algemeen Bestuur vergaderde op 19 juni en op 19 december. Onderwerp van bespreking waren vooral de ontwikkelingen rondom de voorbereiding van het 'Limburghuis', in het bijzonder de zogenaamde 'nota Krol' en de gewenste samenwerking met het RAL. Daarnaast ging de aandacht uit naar de penibele financiële situatie als gevolg van het telkenjare verder achterlopen van de provinciale subsidie (zie hieronder) en de mogelijkheden om te voorzien in dit tekort door het verwerven van externe opdrachten.

Dagelijks bestuur

In de vacature-Hol werd als penningmeester benoemd drs F.H. van Buren (zie boven). Het Dagelijks Bestuur vergaderde op 21 februari, 1 mei, 19 juni, 21 augustus, 23 oktober en 19 december. Onderwerp van bespreking waren bovengenoemde onderwerpen in de AB-vergaderingen en verder de voortgang van de werkzaamheden ten behoeve van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten, de overdracht van de collecties realia, films en video's aan het Limburgs Museum, de verhouding met de Universiteitsbibliotheek, de noodzakelijke renovatie van het gebouw Boschstraat 73 (interieur en exterieur) en de daarvoor benodigde financiële middelen.

Donateurs

Dankzij de gevoerde publiciteitscampagne nam het aantal persoonlijke contribuanten met 154 toe. Helaas zijn wij er minder goed in geslaagd gemeenten, bedrijven en instellingen van de waarde van een donatie te overtuigen. Hun aantal nam met 24 af.

Aantal donateurs	1997	1998	1999	2000
gemeenten	17	6	4	3
bedrijven	46	37	39	33
organisaties en instellingen	81	74	80	73
personen	539	527	551	729
totaal	683	654	684	838

Personeel

Samenstelling

Uit dienst traden: Daphne Frissen (depotbeheer) en dr H.J.G. Cromptvoets (WLD). Bij de afdeling archief traden in dienst C. de Beyer (vrijwilliger) en S.M.P.J. Souren. De samenstelling van het personeel en de verdeling over de afdelingen van het SHCL treft u aan in bijlage 2.

Ziekteverzuim

Het ziekteverzuim steeg van 5,6% in 1999 tot 6,5% in 2000.

Personeelsbeleid

Conform het voorgeschrevene in de Wet op de Ondernemingsraden werd tweemaal een voltallige personeelsvergadering gehouden. Secretaris van de personeelsvergadering was Wim Mes. In juni werden door de directeur en de afdelingshoofden met alle personeelsleden functioneringsgesprekken gehouden.

Externe contacten

Evenals vorig jaar werden hartelijke betrekkingen onderhouden met andere in Limburg werkzame instellingen op het gebied van de regionale geschiedbeoefening. Dit betrof in het bijzonder de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht, het Rijksarchief in Limburg, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, het Limburgs Museum te Venlo en het Industrien, Museum voor Industrie en Samenleving te Kerkrade. De lidmaatschappen en externe contacten van individuele medewerkers zijn vermeld in bijlage 3.

Gebouwen en inventaris

In verband met de toestand van het perceel Boschstraat 73 werden enkele noodzakelijke werkzaamheden ten behoeve van het groot onderhoud uitgevoerd (schilderen, reparaties aan daken, goten en afvoeren). Door overname van door de Provincie Limburg gebruikt meubilair kon de complete inventaris worden vernieuwd.

Automatisering

De millenniumwisseling verliep zonder problemen. De computers en de randapparatuur van het secretariaat werden via een intern netwerk op elkaar aangesloten. Het machinepark werd uitgebreid met enkele deskjet printers en twee gebruikte personal computers. Verouderde en defecte computers werden afgestaan aan een ideële organisatie voor hergebruik in ontwikkelingslanden. Het aantal inbelvoorzieningen via de server van de Universiteit Maastricht werd uitgebreid tot vier. De mogelijkheden worden onderzocht om een website onder eigen domeinnaam te realiseren. In afwachting daarvan is via het internet algemene informatie over het SHCL te vinden op de website van de rijksarchiefdienst (www.archief.nl/rad/thema).

De dienst ICA van de UM heeft advies uitgebracht over de modernisering van de PICA-verbinding tussen de bibliotheek van het SHCL en de universiteitsbibliotheek Maastricht. Nieuwe bekabeling werd aangebracht. De datacommunicatie met PICA gaat straks via het Campusnetwerk. Hopelijk is de nieuwe dataverbinding in 2001 operationeel.

Het SHCL neemt deel aan het project Virtual Reference Room, een initiatief van het McLuhaninstituut (MMI) te Maastricht. Het is de bedoeling dat de digitale collecties en toegangen van zoveel mogelijk Limburgse archief- en bibliotheekinstellingen in een virtuele kamer bijeen worden gebracht.

Financiën

De jaarrekening 2000 vertoonde een gering overschot van ca. f 15.000. De inkomsten bedroegen f 1.719.536, waarvan ca. f 440.000 uit bijzondere projecten, met name het project Woordenboek van de Limburgse Dialecten en opdrachten voor archiefverzorging, onderzoek en presentaties. Structureel wordt het Centrum ondersteund door de Provincie Limburg en de Universiteit Maastricht met bijdragen van respectievelijk f 585.737 en f 693.140. In de loop der jaren zijn de structurele bijdragen van Provincie en Universiteit (Rijk) steeds verder uiteen gaan lopen. Dat vindt zijn grond in de verschillende mate waarin kosten- en prijsstijgingen door Rijk en Provincie werden gecompenseerd. Gemiddeld compenseerde het Rijk in de periode 1990-2000 3,1 procent, de Provincie 2,8 procent. Vanaf 1982, toen beide subsidiënten nog ieder vijftig procent van de exploitatiekosten voor hun rekening namen, bedragen de jaarlijkse stijgingspercentages

gemiddeld respectievelijk 3,7 (Rijk) en 2,3 procent (Provincie). Dit grote verschil vindt mede zijn oorzaak in de stagnatie ('nullijn') van de Provinciale bijdragen in de jaren 1986-1988. In zijn vergadering van 19 december sprak het Algemeen Bestuur zijn verontrusting uit over het achterblijven van de provinciale subsidie.

Wetenschappelijke en educatieve activiteiten

Bijzonder hoogleraarschap

De Commissie van Toezicht voor de bijzondere leerstoel van het SHCL bestond uit prof. dr P.M.J.E. Tummers (decaan FdcW) en prof. dr A. Labrie (voorzitter) namens de Faculteit der Cultuurwetenschappen, en mr H.J.J.M. van der Bruggen (voorzitter SHCL) en prof. dr A.M. van der Woude (Wageningen) namens de Stichting SHCL.

Onderwijs

In samenwerking met het hoofd onderzoek van het SHCL, dr Willibrord Rutten, werd een cursus aangeboden aan het HOVO UM (Hoger Onderwijs Voor Ouderen) met als thema 'Limburg een geval apart? Thema's uit de geschiedenis van een grensregio'. Aan deze cursus werd door 28 personen in twee onderwijsgroepen deelgenomen. Aan de hand van geselecteerde literatuur werden de volgende thema's behandeld: 'Mijnbouw en modernisering'; 'Komen en gaan: migratie in Limburg'; 'Geschiedenis van landschap en milieu'; 'Maastricht als arbeidersstad'. Voor studenten van de Faculteit der Cultuurwetenschappen werd een *tutorial* verzorgd onder de titel 'Onderklasse, armoede, armoedecultuur: actueel en historisch'. In de verslagperiode werden scripties en literatuurpakketten begeleid van drie studenten.

Onderzoek

Onder leiding van de bijzonder hoogleraar en prof. dr Wiel Kusters maakte drs Judith Schueler een inventarisatie van instellingen en onderzoeksgroepen op het gebied van de mijnbouwgeschiedenis in Noordwest-Europa. Het onderzoek resulteerde in een overzicht betreffende de mijnbouwgebieden in Nord/Pas de Calais, Wallonië, de Limburgen, Aken e.o., het Ruhrgebied en Saarland. Uitgesproken doel van bovengenoemd project was ook het leggen van contacten met personen en instellingen in de Euregio Maas-Rijn, die geïnteresseerd zijn in grensoverschrijdende samenwerking en interregionaal historisch onderzoek. De vele grensoverschrijdende ontmoetingen resulteerden in het najaar in een gezamenlijk met de hoogleraren economische en sociale geschiedenis te Aken (prof. dr Paul Thomes) en Luik (prof. dr Suzy Pasleau) uitgewerkt voorstel voor een Euregionaal historisch programma onder de titel *Living and working in a border region: economy, society, and culture in the Euregio Meuse-Rhine. Analyses*

and representations, waarvoor onder andere fondsen bij het Europese Interreg III zijn aangevraagd. Met behulp van middelen van de RWTH-Aken, de Universiteit Maastricht en het SHCL kon bij deze activiteiten ook drs Eric van Royen als organisator worden betrokken. Drs Van Royen is oud-directeur van de Stichting Historie der Techniek en heeft grote ervaring in de fondsenwerving voor en de organisatie van complexe programma's. In het kader van deze samenwerking werden voorbereidingen getroffen voor een Euregionaal historisch congres in 2001, waarop het grensoverschrijdende programma inhoudelijk verder onderbouwd zal worden.

Begeleiding promovendi

De bijzonder hoogleraar was als promotor of co-promotor betrokken bij het promotie-onderzoek van drs Erika Kuijpers (Universiteit Utrecht) naar *Immigratie en vestiging in zeventiende-eeuws Amsterdam* (samen met prof. dr Maarten Prak (JU) en prof. dr Jan Lucassen (IISG)) en drs Serge Langeweg (Industrion) naar *Arbeidsmarkt en arbeidsmarktgedrag in een grensprovincie, Limburg 1870-1914*. Het onderzoek van drs Langeweg spitst zich toe op de grensoverschrijdende arbeidsmobiliteit en de gevolgen daarvan voor gezin en samenleving. De hoogleraar was verder als lid van beoordelingscommissies betrokken bij promoties in Wageningen, Groningen en Amsterdam (UvA).

Onderzoek en publicaties

Dr Willibrord Rutten bewerkte zijn bijdrage aan het symposium 'Maakbaar Limburg' voor publicatie. Hij verzorgde ook de eindredactie van de overige bijdragen. Verder begeleidde hij de publicatie van de delen 62 en 63 in de reeks Maaslandse Monografieën. Hij deed onderzoek naar het migratieverkeer tussen Maastricht en Luik vice versa tussen ca. 1850 en 1910. De eerste resultaten van het onderzoek presenteerde hij op 8 november tijdens een symposium van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap over aspecten van de historische betrekkingen tussen Maastricht en Luik. Op verzoek van de redactie van het Belgisch-Nederlandse tijdschrift *Geschiedenis der Geneeskunde* leverde hij een bijdrage aan een themanummer over vaccinatie (18e-20e eeuw). Samen met prof. dr Klaus Dietz (Institut für Medizinische Biometrie, Universität Tübingen) werd onderzocht in hoeverre de data uit het proefschrift van dr Rutten benut kunnen worden voor geavanceerde biometrische analyses.

Drs Paul Arnold voltooide een onderzoek naar de geschiedenis van de Kerkraadse Stichting Steun Onderontwikkelde Streken, later S.O.S. Wereldhandel. Het onderzoeksverslag 'Niet kletsen, maar doen' werd aangeboden aan de opdrachtgever 'Fair Trade'. Het rapport telt - inclusief de bijlagen - 117 bladzijden. Paul Arnold is gevraagd zijn rapport te bewerken voor publicatie in het Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Verder schreef hij op verzoek van ABP een mini-rapport over de bewoningsgeschiedenis van een pand in Honthem.

Met de gemeente Venray zijn afspraken gemaakt over de begeleiding van een werkgroep van vrijwilligers die de geschiedenis van de psychiatrische instellingen in Venray gaat bestuderen. Namens SHCL zal drs Arnold deze taak op zich nemen. Het is de bedoeling dat de verslagen van de werkgroep de grondslag vormen voor een publicatie over de geschiedenis van de psychiatrische ziekenhuizen in Venray. Realisatie is mede afhankelijk van de vraag of de leden van de werkgroep inzage kunnen krijgen in de archieven van Sint-Servatius en Sint-Anna en hun opvolgers.

Drs Jac van den Boogard verzorgde de beeldredactie en het fotokatern in het jaarboek 2000 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Op verzoek van de redactie van *Euriartes* schreef hij een artikel over Limburg als grensstreek. Verder doet hij onderzoek voor een catalogus van vakbondsvaandels en -vlaggen in Limburg en is hij betrokken bij een oral history project in de Euregio, dat is opgezet door de afdeling geschiedenis van de RWTH te Aken (prof. dr Armin Heinen).

Drs J. van Hees zet zijn werkzaamheden voort in het kader van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking, een project van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam in samenwerking met het SHCL en het Rijksarchief in Limburg.

Van medewerkers van het SHCL verschenen in 2000 14 publicaties. Een overzicht daarvan treft men aan in bijlage 4.

Uitgaven

In oktober verscheen de vijfenveertigste jaargang van *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*. In deze uitgave (189 blz.) zijn de verhandelingen gepubliceerd van het congres 'Maakbaar Limburg. Constructie van een samenleving in een eeuw van uitersten', dat 8 oktober 1999 werd gehouden ter gelegenheid van 50 jaar SHCL. De gelegenheid werd aangegrepen om het jaarboek opnieuw vorm te geven. De samenstelling van de redactie van het jaarboek bleef ongewijzigd.

In de reeks Maaslandse Monografieën werden twee delen uitgegeven. In het voorjaar verscheen als deel 62, *Loons, Diets en Luiks. Hasselt en de volksvertegenwoordiging in het Land van Loon en het prinsbisdom Luik (1477-1538)* door Arnout Mertens. In het najaar verscheen als deel 63 het *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, geschreven door dr P.J.H. Ubachs. Tijdens een symposium, gehouden op 8 november in de Statenzaal van het Gouvernement te Maastricht, werd het boek van dr Ubachs door de voorzitter van de Stichting Maaslandse Monografieën aangeboden aan de gouverneurs van Nederlands en Belgisch Limburg. Vanaf deel 63 wordt de reeks Maaslandse Monografieën uitgegeven door Uitgeverij Verloren te Hilversum. Het SHCL is sinds vele jaren de motor van de reeks. De afdeling onderzoek, met name dr Willibrord Rutten, en medewerkers van de algemene dienst zorgen voor het drukklaar maken en de distributie van de uitgaven. Het jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën is als bijlage 7 aan dit verslag toegevoegd.

In samenwerking met de Stichting Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht verscheen in de serie WIAM-deelrapporten een boek over het Sphinxterrein, met een tekstbijdrage van het hoofd van de afdeling archief, Wim Mes. Hij was ook verantwoordelijk voor de begeleiding en de illustrering van deze publicatie.

Educatie

De reizende jubileumtentoonstelling over 'Maakbaar Limburg', samengesteld door drs Jac van den Boogard met een team van medewerkers van het SHCL, was in 2000 nog te zien in Weert, Venlo, Thorn en in kasteel Groot Buggenum te Grathem.

Het SHCL verleende medewerking aan het verzoek van de Stichting Syntens om drs Jac van den Boogard een tentoonstelling te laten samenstellen onder de noemer 'Vernieuwend Limburg'. De expositie, waarin 25 Limburgse bedrijven hun innovatieve producten en procédés presenteerden, werd op 28 september 2000 geopend door gouverneur Van Voorst tot Voorst en duurde tot 14 november.

Drs Van den Boogard is verder namens het SHCL betrokken bij de opzet van een cultuurhistorisch informatiecentrum te Beesel.

Naast de tentoonstellingen ontplooiden medewerkers van het SHCL educatieve activiteiten in de vorm van lezingen voor diverse gezelschappen en presentaties voor radio en televisie. Zie ook bijlagen 5 en 6.

Beheer en ontsluiting van de collecties

Archieven

Project modernisering archiefbeheer

De projectleider modernisering archiefbeheer, drs H. van Hall, voltooide zijn werkzaamheden voor het samenstellen van het bewerkingsplan van de door het SHCL beheerde archieven bijna een jaar eerder dan oorspronkelijk gepland. Alle gegevens van de 634 archieven en collecties werden ingevoerd in een centrale database. In januari 2001 kwam ook de rapportage gereed, waarin de geaggregeerde gegevens ten behoeve van het bewerkingsplan worden gepresenteerd. De voornaamste conclusie is, dat er door het gebrek aan middelen grote achterstanden zijn ontstaan op het gebied van schoning, toegankelijk maken en materiële verzorging van de archieven van het SHCL. De modernisering van het archief- en collectiebeheer bij het SHCL zal een zeer grote inspanning vergen, maar is noodzakelijk voor het op peil brengen van de dienstverlening en het behoud van de collectie op langere termijn. Er tekenen zich vier prioriteiten af.

De eerste prioriteit ligt bij het dusdanig bewerken van het totale bestand dat de bestaande orde niet verder verstoord wordt. Dat betekent het voorlopig ver-

pakken en het aanbrengen van kenmerken op 221 archieffondsen en collecties met een totale omvang van 3740 m.

De tweede prioriteit ligt bij de mesoselectie. Door de archieven op doos- en dossierniveau te schonen op niet relevant materiaal, kan een belangrijke besparing worden bereikt op verdere beheerskosten en ontstaat beter zicht op de werkelijke collectie en ruimtebehoefte. 3600 m is op deze wijze aan te pakken en dat levert een reductie op met minimaal 1100 m.

De derde prioriteit ligt bij het toegankelijk maken. In totaal zijn 509 archieven niet behoorlijk ontsloten; daarvan zijn er 389 met een totale omvang van 3250 m in het geheel niet toegankelijk.

De vierde prioriteit ligt bij materiële verzorging. Archieven die geschoond en op minimaal niveau toegankelijk zijn gemaakt, kunnen definitief materieel verzorgd worden.

In totaal kost het volgens het rapport 37 mensjaren om de bestaande achterstanden weg te werken. Deze getallen zijn in absolute zin niet gering, maar nog wel te overzien omdat gekozen is voor een globale toegankelijkheid van het overgrote deel van het bestand. Uiteindelijk zal een ca. 4000 m groot, geschoond, materieel goed verzorgd en minimaal toegankelijk bestand overblijven.

Evenals in 1999 werd in 2000 onder leiding van de projectleider modernisering archiefbeheer reeds gewerkt aan de uitvoering van de in het bewerkingsplan voorziene werkzaamheden. Deze werden gecoördineerd door mw A. Peeters; bij de uitvoering waren verder betrokken: C. de Beyer, G. Boshouwers, H. van Hall, Th. Heerings, F. Heijnen, mw M. Janssen, F. Kerkhoffs, C. Lit, mw S. Souren, W. Mes en H. Wijenberg. Het depotbeheer werd verder verbeterd: veel archiefmateriaal werd uit werkkamers en andere ruimten teruggeplaatst in de depots. De acquisitiedossiers omtrent de beheerde archieven en collecties werden verder op orde gebracht en deels gereconstrueerd. De gehele fotocollectie werd op één plek geconcentreerd. Een aantal ongeordende en los geplaatste archieven werd voorlopig verpakt in registraturodozen en van voorlopige etiketten voorzien (450 m). De selectie en vernietiging in een aantal in het verleden overgenomen archieven werd voortgezet. Dit leverde een reductie van het totale bestand op met 135 m. In totaal werden vanaf het begin van het project 425 m archief vernietigd. Ca. 50 meter geïnventariseerd archief werd volgens de geldende standaard materieel verzorgd. Door personeel van het SHCL werd hulp geboden aan het RAL om daar het langjarige project materiële verzorging van het totale bestand in het kader van het Deltaplan Cultuurbehoud af te ronden. Als tegenprestatie profiteert het SHCL vanaf 2001 van de hulp van het RAL bij de voorlopige verpakking en definitieve materiële verzorging.

De archivariissen Van Hall, Peeters en Wijnen volgden mede met het oog op de modernisering van het archiefbeheer in het najaar de kernmodule aan de Archiefschool in Amsterdam.

Inventarisatie en ordening

Het numerieke en systematische overzicht van archieven en collecties onder beheer van het SHCL werd systematisch bijgewerkt door mw A. Peeters. Het overzicht is tevens als databestand opvraagbaar in de studiezaal. De bestaande toegangen werden in hoog tempo door mw M. Janssen gedigitaliseerd.

W. Mes en M. Wijnen werkten verder aan de inventarisatie van de archieven van de Sphinx en de Société Céramique. De voorlopige beschrijving van de stukken van de Société Céramique werd voltooid. M. Wijnen beschreef de complete boekhouding van de Sphinx, het overgrote deel van de bescheiden betreffende onroerendgoedbezit en de verzameling catalogi, prospectussen en reclame-materiaal. De inventarisatie van de archieven van Limagas en de Stroomverkoopmij/PLEM kantoor Roermond door Th. Heerings kwam gereed. Hij begon met de beschrijving van het archief van de stroomverkoopmij/PLEM kantoor Maastricht.

C. Lit integreerde een eerder geinventariseerd deel van het archief van Tegula BV in zijn reeds in 2000 voltooide inventaris. De inventarisatie van de persoonsarchieven van Loe Maas en Mya Maas-Brennenraedts door A. Peeters en C. de Beyer kwam in de slotfase na omvangrijke aanvullingen in het jaar van overlijden van Mya Maas. De omvangrijke bibliotheek werd door W. Mes en C. de Beyer geselecteerd en beschreven en grotendeels aan de bibliotheek van het SHCL overgedragen. In 2001 zal dit archief met steun van de Stichting Metamorfoze worden gemicrofilmd. C. de Beyer werkte verder aan het toegankelijk maken van het archief van de Gezamenlijke Steenkoolmijnen Limburg en van een aantal kleine archieven.

Met verschillende bruikleengevers werd overlegd over de mogelijkheid inventarisatie en materiële verzorging van hun archief financieel te ondersteunen. Dankzij een financiële bijdrage van de Stichting Laurafonds zal de inventarisatie van de archieven van de belangrijke particuliere mijnzetels Laura en Julia Laura in 2001 gereedkomen. Tegen het einde van het verslagjaar werd offerte uitgebracht aan FNV-Bondgenoten om de archieven van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB) en de Algemene Nederlandse Bedrijfsbond in de Mijnindustrie (ANBM) toegankelijk te maken. In het begin van 2001 werd daarover overeenstemming bereikt.

Voltooid inventarissen

- Tegula BV, voorheen NV Tegula, en voorgangers te Tegelen 1880-1986 (EAN 853) door P. Arnold, X. Cerfontein, C. Lit en W. Mes. Omvang 16m;
- Volkshogescholen De Kluis, 1965-1973 (1975), De Klinkenberg 1973-1985 (1986-1987), Geerlingshof 1946-1987 en Het Europahuis 1963-1983 (EAN 706, waarin opgenomen EAN 979) door T.G. Heerings. Omvang 22m;
- Limagas 1934-1979 (EAN 1140) door T.G. Heerings. Omvang 54,5m;
- Provinciale Limburgse Electriciteits Maatschappij kantoor Roermond, voorheen Stroomverkoopmaatschappij 1914-1940 (EAN 1119) door T.G. Heerings. Omvang 32,5m.

Bibliotheek

Jaargangen van abonnementen buiten beschouwing gelaten, zijn in 2000 55 publicaties aangeschaft. De rest van de aanwinsten is verworven via schenking (zie bijlage 8). Een deel van de nieuwe aanwinsten wordt voortaan gedurende een maand in de studiezaal tentoongesteld. De registratie van de herkomst van schenkingen en de achtergronden van de schenkers werd verbeterd.

In 2000 zijn 1.687 titels van brochures, jaarverslagen, monografieën, periodieken en statistieken ingevoerd in Pica. In 1999 was dit aantal 1.525. Onder de dit jaar beschreven titels bevonden zich onder andere de publicaties uit de collectie van Loe en Mya Maas-Brennenraedts. Naast de in Pica ingevoerde titels zijn voorlopige beschrijvingen gemaakt van nog eens ruim 5.000 brochures, die met een *free descriptor* (vrijgekozen trefwoord) zijn ingevoerd in een MS-Access bestand, dat ook in de studiezaal raadpleegbaar is. Een belangrijk deel van de achterstand bij de beschrijving van de zogenaamde 'grijze' literatuur is daarmee ingelopen. Van de brochures uit de voorraad die op Limburg betrekking hebben is bijna negentig procent verwerkt. De afdeling bibliotheek kreeg hierbij assistentie van Hans Janssen en Cees de Beyer. Met tijdelijke inzet van personeel van de algemene dienst (mw M. Hanssen) werd de achterstand op het gebied van magazijnbeheer (etikettering) weggewerkt.

Het College van Bestuur van de UM stelde middelen ter beschikking voor een onderzoek naar de mogelijkheden om de faciliteiten van de bibliotheek van het SHCL in het kader van de samenwerking met de Universiteitsbibliotheek uit te breiden. De adviseurs, Guy Jägers en Peter Niesten, brengen in 2001 verslag uit.

Overige collecties

Vakbondsvaandels en -vlaggen

Textielconservator en -restaurator mevrouw D. Lucassen zette de conserverende werkzaamheden van de collectie vakbondsvlaggen en -vaandels van het SHCL voort. In het verslagjaar konden vijf vakbondsvlaggen in eigendom worden verworven. Samen met J. van den Boogard stelde zij een plan op voor de vervaardiging van een catalogus van alle nog in Limburg aanwezige vakbondsvlaggen en -vaandels. In dat kader werden in het Limburgs Museum te Venlo beschrijvingen vervaardigd van een deel van de daar berustende vlaggen en vaandels. Van mei tot december 2000 werkte mevrouw Lucassen aan een conserveringsopdracht voor het Limburgs Museum. Na de opening van het nieuwe museum-complex werd daar gedurende zes dagen uitleg aan het publiek gegeven over beheer, behoud en conservering van de vaandel- en vlaggencollectie. De in 1999 ingediende subsidieaanvraag bij de Mondriaan Stichting bleef nog in behandeling.

Fotocollectie

De over verschillende locaties verspreide fotocollectie werd geconcentreerd in de apsis van het archiefdepot aan de Boschstraat. Fotograaf H. Wijenberg maakte een begin met de ordening en beschrijving van de collectie. De omvangrijke fotoverzameling van de PLEM werd door hem geselecteerd, geordend en in rubrieken onderverdeeld.

Externe dienstverlening

In 2000 is veel aandacht besteed aan de verbetering van de beschikbaarheid van de toegangen en het overzicht van de door het SHCL beheerde archieven en documentatie. De presentatie van het toegangenbestand en de inventarissen in de studiezaal werd sterk verbeterd. De regelgeving ten aanzien van de raadpleging werd zoveel mogelijk geüniformeerd met die in andere archiefinstellingen, onder handhaving van de bij het SHCL gebruikelijke hoge niveau van klantvriendelijkheid.

Het aantal bezoeken aan de studiezaal bedroeg 674 (1999: 750). Deze terugloop heeft onder andere te maken met de herziening van het uitleenreglement. Anders dan de Universiteitsbibliotheek leende het SHCL tot 2000 ook jaargangen van tijdschriften en jaarverslagen uit. Sinds de herziening is deze faciliteit komen te vervallen. Het totaal aantal uitleningen bedroeg 751 (was 798). Van de uitleen in 2000 geschieden er 165 in het kader van het interbibliothecair leenverkeer (IBL). Dit was vorig jaar nog 193. Via het IBL werd 56 maal een aanvraag beantwoord voor kopieën van periodieken. Dit aantal is ten opzichte van 1999 met 8 toegenomen.

Veel tijd ging zitten in het beantwoorden van telefonische en schriftelijke verzoeken om inlichtingen. Enkele bezoekers kwamen regelmatig onderzoekingen verrichten en hun onderwerpen waren:

- fabriekarbeidsters op foto's en films 1890-1919 (proefschrift);
- architect A. Boosten;
- het complex Landbouwbelang te Weert;
- mgr Boymans;
- kolenmijnbouw in de Euregio;
- het gebruik van het Frans in Maastricht 1795-1848 (proefschrift);
- Euregio Maas-Rijn in historisch perspectief: migratie en smokkel (proefschrift);
- onderzoek grensoverschrijdende arbeidsmarkt 1870-1914;
- fabrieksgebouwen uit het Interbellum (proefschrift);
- geschiedenis chemische industrie;
- architect A. Boosten;
- geschiedenis van Geleen;
- project 'techniek in Nederland in de twintigste eeuw';
- Frans Dohmen;
- de Universiteit van Duisburg.

Bijlage 1

Samenstelling van het Dagelijks en het Algemeen Bestuur

Ere-voorzitter: Dr G.C.P. Linssen (Roermond), 1973

Samenstelling van het Dagelijks Bestuur per 31-12-2000

Mr H.J.J.M. van der Bruggen (Roermond), voorzitter (1987)

Prof. A. Beek RA (Meerssen), vice-voorzitter (1992)

Drs F.L.J.F. Jadoul (Maastricht), secretaris (1993)

Drs F.H. van Buren MFE (Maastricht), penningmeester (2000)

Dr N.J.P.M. Bos (Brunssum), lid (1999)

Ing. G.H. Minkman (Meerssen), lid (1997)

Mevrouw drs M.J.I. Quint-Maagdenberg (Vaals), lid (1998)

Samenstelling van het Algemeen Bestuur per 31-12-2000

De leden van het Dagelijks Bestuur, alsmede

Prof. dr A.M.J.A. Berkvens (Maastricht), 1999

P.A. Booijs (Stein), 1990

Mr F.L.M. Bouts (Roermond), 2000

Drs Th.J.F.M. Bovens (Maastricht), 1998

Ing. L.L.J. Daems (Heerlen), 1997

Prof. dr W.J. van der Dussen (Heerlen), 1995

Drs J.J.M. Helgers (Ravenstein), 1999

L.J.A. Heijenrath (Kerkrade), 1990

J.S. Huijs (Grubbenvorst), 1992

J.J.G. Tonnaer (Sittard), 1992

Prof. dr P.M.J.E. Tummers (Maastricht), 2000

Drs G.C.J. van der Velde (Maastricht), 1992

F. de Vries (Sittard), 2000

Ir D.J. van Waes (Maastricht), 2000

Prof. dr A.M. van der Woude (Ede), 1979

Bijlage 2

Organisatieschema en samenstelling van het personeel

Organisatieschema per 31-12-1999

Adres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht
tel. 043-3250141
fax 043-3255788
e-mail: shc.limburg@inter.nl.net

Personeelssamenstelling per 31-12-2000

Directie: prof. dr A. Knotter (8/10 directeur), dr W.J.M.J. Rutten (2/10 adjunct-directeur);

Algemene dienst (interne organisatie: secretariaat, receptie, boekhouding, personeelsadministratie, gebouwbeheer; uitgeverij: persklaar maken van manuscripten, boekenverkoop; voorlichting en publiciteit): mevrouw M.C. Mommers-Bakker (9/10 hoofd), mevrouw I.J.L. Frints (6/10), mevrouw M. Hanssen (6/10), H.M. Jansen (10/10), mevrouw E.M. Muyres-Schilder (6/10);

Afdeling onderzoek en publicaties (organisatie van symposia en inrichting van tentoonstellingen; verrichten van onderzoek; voorbereiding van publicaties): dr W.J.M.J. Rutten (8/10 hoofd), prof. dr A. Knotter (2/10 bijz.hoogl.), drs P.A.A.B. Arnold (5/10), drs I.J.F. van den Boogard (8/10), drs J.E.A. van Hees (10/10 gedetacheerd bij RAL), dr J.F.R. Philips (vrijw.), drs H.H.A. van de Wijngaard (10/10 WLD gedetacheerd bij KUN);

Afdeling archief (acquisitie, beheer en ontsluiting van particuliere archieven; dienstverlening aan bezoekers op de studiezaal): W.A.A. Mes (6/10 hoofd), C. de Beyer (vrijw.), (E.J.G. Boshouwers (8/10), drs J. van Hall (8/10 gedetacheerd door RAL), T.G. Heerings (10/10), F.H. Heijnen (8/10), mevrouw A.M.L.G. Janssen (5/10), F.H.C. Kerkhoffs (10/10), ing. C. Lit (8/10), mevrouw D.C.C. Lucassen (10/10), mevrouw A.M.Th. Peeters (6/10), S.M.P.J. Souren (6/10), H. Wijenberg (10/10), M.I.M.A. Wijnen (10/10);

Afdeling bibliotheek (acquisitie, beheer en ontsluiting van gedrukt documentatiemateriaal; studiezaaldiensten): vacature (8/10 hoofd, waargenomen door dr W.J.M.J. Rutten), mevrouw T.A.G. Brockbernd-Wijts (5/10), mevrouw drs J.M.R.H. Konings (5/10), L.C.C.M. Royackers (10/10), mevrouw M.H.H.E. Volkers-Geuskens (5/10).

Bijlage 3

Lidmaatschappen

Drs J.J.F. van den Boogard

- adviseur van het bestuur van het Limburgs Film- en Video Archief (LiFVA);
- lid van de commissie voorbereiding expositie wapenfabricage te Maastricht (16e-19e eeuw).

Prof. dr A. Knotter

- secretaris van het bestuur van de Stichting Maaslandse Monografieën;
- lid van de jury van de Eisma-prijs voor regionale en lokale geschiedenis;
- voorzitter van de commissie broncommentaren van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Den Haag;
- lid van de redactie van het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis.

W.A.A. Mes

- voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht;
- voorzitter van de Stichting Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht.

Dr W.J.M.J. Rutten

- redactiesecretaris van de reeks Maaslandse Monografieën;
- secretaris van de Commissie lokale geschiedenis van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap;
- lid van de contactgroep Maas-Rijn van het Limburgs Museum te Venlo;
- lid van de begeleidingscommissie onderzoeken Limburgs Museum.

Drs H.H.A. van de Wijngaard

- secretaris van de Stichting Nederlandse Dialecten;
- bestuurlid van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde;
- lid commissie dialectologie en taalkunde van de vereniging Veldeke.

Bijlage 4

Publicaties

Boogard, Jac van de, 'Limburg-Grensstreek', *Euriartes* 2 (2000) nr. 3, 43-44.

Idem, 'Maakbaar Limburg in foto's', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 45 (2000) 136-146.

Idem, 'Twintig eeuwen Maastricht', in: *Jaarboek Maastricht 2000*, 26-33, 56-62, 86-91.

Knotter, Ad 'Ten geleide: het Sociaal Historisch Centrum en de maakbaarheid van Limburg', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 45 (2000) 3-7.

Idem, 'Problems of the family economy: peasant economy, domestic production, and labour markets in pre-industrial Europe', in: Maarten Prak (ed), *Early Modern Capitalism. Economic and Social Change in Europe, 1400-1700* (London: Routledge, 2000) 135-160.

Idem, 'De oude onderkant van Maastricht: arbeid, armoede en achterbuurten', *Continuum* 4 (2000).

Idem, 'Archieven als regionale historische centra: Nieuwe perspectieven voor geschiedwetenschappelijk onderzoek?', *Archievenblad* 104 (2000) 16-21.

Mes, Wim [et al.], *Het Sphinxterrein. Onderdeel van de noordwestentree van Maastricht*. WIAM-deelrapport; 5 (Maastricht : Stichting Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht, 2000) 95 pp.

Idem, 'Regout, een familiebedrijf, 1827-1899', in: W.A.A. Mes en A.A.H. Jenniskens, *De Sphinx en haar harmonie. 100 jaar Harmonie Kunst door Oefening*. Maastrichts Silhouet; 57 (Maastricht 2000) 9-26.

Rutten, Willibrord, 'Vijftig jaar Sociaal Historisch Centrum. Hoofdpijnen en keerpunten', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 45 (2000) 9-26.

Idem, 'Met de stok achter de deur. De pokkenvaccinatie in Nederland sinds 1800', *Geschiedenis der Geneeskunde* 6 (2000) nr. 6, 354-364.

Wijngaard, H.H.A. van de [met Veronique De Tier], 'Van karebengels, dode honden en communiejasjes. Versterkend taalgebruik in de Nederlandse dialecten', *Traditie* 6 (2000) nr. 2, 28-31.

Idem [met Siemon Reker], 'De Stichting Nederlandse Dialecten: dichterbij en verderaf', *Alledaagse Dingen*, nr. 3, juli 2000, 18-19.

Idem, 'Kroos en gergel in de Zuid-Nederlandse dialecten', in: Veronique De Tier, Magda Devos en Jacques van Keymeulen (red.), *Nochtans was scherp van zin. Huldealbum Hugo Ryckeboer* (Gent 2000) 83-86.

Bijlage 5

Lezingen

Boogard, Jac van den, 'Maastricht, historische stad in perspectief'. Lezing voor studenten van de Christelijke Hogeschool Windesheim te Zwolle, Maastricht, 10 april 2000, City Hotel Dousberg te Maastricht.

Idem, 'A survey of Maastricht history and its industrial development'. Referaat met dia's voor gaststudenten van de internationale afdeling van het Eijkhagencollege, september 2000 in het SHCL te Maastricht.

Idem, 'Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg'. Introductie en workshop voor eerstejaarsstudenten geschiedenis van de Fontys Hogeschool te Sittard, september 2000 in het SHCL te Maastricht.

Knotter, Ad, 'Archieven als regionale historische centra: Nieuwe perspectieven voor geschiedwetenschappelijk onderzoek?'. Lezing voor KNAW-symposium over de vorming van regionale historische centra en historisch onderzoek, 17 mei 2000.

Idem, 'Rondom de Stokstraat: "onmaatschappelijkheid" en "onderklasse" in de jaren vijftig'. Lezing voor LGOG-kring Maastricht, 2 oktober 2000.

Idem, 'Rondom de Stokstraat: "onmaatschappelijkheid" en "onderklasse" in de jaren vijftig'. Lezing voor Rotary Maastricht, 13 november 2000.

Mes, Wim, 'De geschiedenis van de Sphinx'. Voordracht gehouden in het Rijksarchief te Maastricht.

Rutten, Willibrord, 'De dodo van de infectieziekten'. Voordracht met dia's voor LGOG-Kring Sittard, 27 januari 2000.

Idem, 'De dodo van de infectieziekten'. Voordracht met dia's voor Rotary Maastricht, 28 augustus 2000.

Idem, 'De migratie Maastricht-Luik en vice versa, circa 1850-1910'. Lezing voor een LGOG-symposium ter ere van dr P.J.H. Ubachs, Maastricht 8 november 2000.

Idem, 'Hoe een grens werd verlegd : de pokkenbestrijding'. Gastcollege in het kader van de HOVO-cursus Antropologie III : Grenzen aan gezondheid, Maastricht 15 december 2000.

Wijngaard, Ton van de, 'Het maken van een dialectwoordenboek'. Lezing voor de Historische Vereniging Tweestromenland, 23 maart 2000 in het Gemeentekantoor te Wychen.

Idem, 'Het spellen van dialect'. Lezing voor de Historische Vereniging Tweestromenland, 25 mei 2000 in het Gemeentekantoor te Wychen.

Bijlage 6

Presentaties voor radio en televisie

'De dodo van de infectieziekten', uitgezonden op 27 januari op L1-radio in het programma *Station Zuid*, een interview van Frank Ruber met Willibrord Rutten.

'De industrialisatie van Maastricht', uitgezonden op 20 april 2000 op L1 in het televisieprogramma *Tijd voor Toen*, met Jac van den Boogard als commentator.

'De decorboeken van de Sphinx', gepresenteerd door Wim Mes en uitgezonden in oktober op L1-televisie.

'De scheiding van Nederland en België', uitgezonden in augustus 2000 op L1-televisie in de serie *Over grenzen gesproken*. Herhaling van de uitzending van 19-20 oktober 1999 met commentaar van Willibrord Rutten.

Bijlage 7

Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën

De financiële situatie van de Stichting Maaslandse Monografieën was in 2000 bevredigend. Dankzij de wervingscampagne van het SHCI nam het aantal vaste afnemers toe. Het bestuur van de Stichting werd per 31 december 2000 gevormd door mr W.F.E.R.M. van Oppen (1998), voorzitter, prof. dr A. Knotter (1998), secretaris, A.F. Henrar (1991), penningmeester, prof. dr A.M.J.A. Berkvens (1994), mr H.J.J.M. van der Bruggen (1986), drs F.L. Jadoul (1997) en dr J.G.C. Venner (1997). Het bestuur vergaderde in 2000 op 19 april, 8 juni en 25 september. Onderwerpen van beraadslaging waren onder meer de financiële situatie, nieuwe uitgaven, het afscheid van Eisma bv en het aantreden van de nieuwe uitgeverij Verloren.

De Raad van Advies bestond uit Gouverneur mevrouw H. Houben-Bertrand, Commissaris der Koningin mr B.J.M. baron Van Voorst tot Voorst, prof. dr C. Bruneel, prof. dr H.F.J.M. van den Eerenbeemt, prof. dr W Janssen, prof. dr A. Labrie, prof. dr H. de Schepper, prof. dr M.G. Spiertz en prof. dr H. baron Van der Wee. De Raad van Advies kwam dit jaar niet bijeen.

De redactie bestond uit prof. dr A.M. van der Woude (1983), voorzitter, dr W.J.M.J. Rutten (1997), secretaris, mevrouw dr J.C. Dekker (1997), prof. dr H. Cardon (1999), prof. dr A.Fl. Gehlen (1985), dr J.J. de Jong (1997), dr P.J.H. Ubachs (1980), prof. dr R. van Uytven (1987) en dr M. Vandereycken (1985). De redactie vergaderde op 3 april. Onderwerpen van bespreking waren de beoordeling van ingekomen manuscripten, de voortgang van lopende projecten, de werving van nieuwe titels, ingekomen recensies en de nieuwe lay-out van de serie.

In het voorjaar verscheen van de hand van Arnout Mertens *Loons, Diets en Luiks. Hasselt en de volksvertegenwoordiging in het Land van Loon en het prinsbisdom Luik (1477-1538)*. Maaslandse Monografieën 62 (Maastricht: Stichting Maaslandse Monografieën, 2000), XXIV en 216 bladzijden. Deze uitgave, tevens premieboek 1999, was spoedig uitverkocht. In het najaar verscheen van de hand van dr P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*. Maaslandse Monografieën 63 (Hilversum: Verloren, 2000), 544 bladzijden, incl. 37 tabellen, 12 kaarten, 22 afbeeldingen in kleur en 33 in zwart/wit. Dit deel, tevens premieboek voor de jaren 2000 en 2001, was de eerste uitgave bij uitgeverij Verloren. Het boek werd door de voorzitter van de Stichting Maaslandse Monografieën aangeboden aan de gouverneurs van Belgisch en Nederlands Limburg op een druk bezocht symposium, gehouden op 8 november 2000 ter ere van de schrijver. De LGOG-Kring Maastricht, die de bijeenkomst organiseerde, was zo vriendelijk de presentatie van het boek van Ubachs in het programma van het symposium op te nemen.

De uitgave werd gefinancierd uit de inleg van de premies van de vaste afnemers. Aanvullende subsidies waren deze keer niet nodig, aangezien de uitgever bereid was een deel van het risico te dragen.

De Stichting Maaslandse Monografieën kreeg weer uitgebreide assistentie van de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL bij het drukklaar maken en overige begeleiding van de uitgaven, de promotie van de reeks, verzending en verpakking van de boeken, beheer van de voorraad, het werven van nieuwe abonnees/donateurs, het voorbereiden en notuleren van vergaderingen van bestuur en redactie, het aanvragen van projectsubsidies enzovoorts.

Bijlage 8

Schenkers van bibliotheekmateriaal

M = monografie, P = periodiek

Personen

S. Bouwens	Utrecht	M
M. Crolla-Baggen	Noorbeek	M
L.J.M.F. Dehue	Nijmegen	P
M. van der Heijden-Latour	Roermond	M
J.C.G.M. Jansen	Maastricht	M+P
F.C. Kok	Heerlen	M
G.C.P. Linssen	Roermond	M+P
J. Linssen	Maasbracht	M
N. Maas	Heerlen	M
J.J. van Poucke	Maastricht	M
E.J.G. van Royen	Eijsden	M
M.E. Schroeten-Geelen	Haler	M+P
E. Schurgers	Maastricht	M+P
C.H. Spronck-Janssen	Maastricht	M
M.J.L.A. Stassen	Munstergeleen	M
G.G. van Wijk	Bennekom	M

Instellingen

Academie Beeldende Kunsten	Maastricht	P
Akcros Chemicals	Roermond	M
ETIL	Maastricht	M+P
Gemeente Heerlen		P
Gemeente Helden		M
Gemeente Schinnen		M
Gemeente Sittard		P
Heemkundevereniging Hunsel	Neeritter	M
Henkel	Düsseldorf	M
KNZV Gewest Limburg	Horst	M
Katholieke Universiteit Nijmegen		P
NV Koninklijke Sphinx Gustavsberg	Maastricht	M+P
Provincie Limburg	Maastricht	M
SMV	Maastricht	M
Stichting Edmond Hustinx	Maastricht	M
Stichting Milieufederatie Limburg	Roermond	M+P
Stichting Silicose Oud-Mijnwerkers	Maastricht	M
Streekarchivariaat Peelland	Deurne	M+P
Theologische Faculteit Tilburg		M

Bijlage 9

Verworven archieven

- Ean
1145 J. (Jan) Hollewijn, lid van De Kemediespeulers, speelgroep van de Centrale voor Volkskunst, Pesthuys te Maastricht. 1921-1963. 0,75 m.
1146 Stichting Doctor Poels Fonds te Heerlen. 1931-1982. 0,25 m.
1147 Vereniging Voortgezet Onderwijs Limburg (VVOL). 1914-1990. 4 m.
1148 Stichting Mijnschool te Heerlen. 1919-1970. 5,25 m.
1149 LLTB, afdeling Hunsel. 1945-1988. 18 dozen.
1150 Truus Kok, lid van het CDA van de Provinciale Staten van Limburg te Sevenum. 1964-1999. 32 dozen
1151 LLTB, afdeling Venray. 1948-1998. 0,37 m.
1152 Pastoor F. Peters. 1893-1894. 0,12 m.
1153 Stichting Milieu Federatie Limburg te Roermond. 1972-1999. 8 m.

Aanvullingen

Archieven

- 65 Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB), voorheen Algemene Bond Christelijke Mijnwerkers te Heerlen. 0,25 m.
449 Stichting Lambert van Middelhoven, voorheen XII Apostelenhuis te Maastricht.
1 omslag en 1 deel.
695 Prof. dr J.C.G.M. Jansen. 1999. 2 dozen.
750 W.J. Dewez, hoogleraar te Wageningen: Onderzoekmateriaal proefschrift Landbouw Limburg. 1943-1960. 0,12 m.
1012 N.V. Koninklijke Sphinx Gustavsberg te Maastricht. 1818-1975. 50 m.
1061 Maas-Brennenraedts te Maastricht. 1935-2000. 20 m.

Verzamelingen

- Doc.nr 44 Vaandel van de VELOCLUB CABERG VOORUIT te Caberg-Maastricht. 1907; vlaggen van de R.K. Bond van overheidspersoneel Sint-Paulus te Heerlen, de Katholieke Bond van Overheidspersoneel KABO, afd. Heerlen; idem Brunssum; ABVA KABO (algemeen). z.d.
Doc.nr 57 Wagemans Maastricht BV; Nederland Artifort Maastricht. glasnegatieven en dia's. 1971-1999.

Bijlage 10

Begunstigers en contribuanten

Gemeenten

Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul (1961)	Valkenburg a/d Geul

Bedrijven

Akzo Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Architectenbureau P.T.N. Haane. (1999)	Maastricht
Ars Drukkerij B.V. (1993)	Roermond
Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)	Roermond
Brouwerij 'De Ridder' B.V. (1957)	Maastricht
Buro 5 Maastricht (1995)	Maastricht
Buro Kragten B.V. (1988)	Roermond
Centraal Archief D.S.M. (1994)	Heerlen
Dakdekkersbedrijf Verkoelen Weert B.V. (2000)	Weert
Deloitte & Touche (1974)	Maastricht
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)	Brunssum
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Hostellerie 'De Hamert' B.V. (1979)	Wellerlooi
J.G.I. Holding B.V. (1979)	Weert
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wijlré
Laura-fonds, Stichting (1978)	Eijgelsheven
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Maaslands Antiquariaat, Veldeke B.V. (1961)	Maastricht
Maison Louis (1958)	Maastricht
Oranje-Nassau Groep B.V. (2000)	Amsterdam
Recycled Paper Europe Roermond Papier b.v. (1988)	Roermond
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
Satijn Architecten Ingenieurs (2000)	Maastricht
Schuffelers B.V., P (1982)	Maastricht
Solvay Chemie B.V. (1950)	Roermond
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht

Organisaties en instellingen

Aanvullende Thuiszorg, Stichting (1996)	Sittard
Adelbertabdij, Sint (1995)	Egmond-Binnen
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Atos vzw Literair Museum (1996)	Hasselt (B)
Bisdome Roermond (1949)	Roermond

Bisschoppelijk Centrum Rolduc (2000)	Kerkrade
Bisschoppelijk College Broekhin (2000)	Swalmen
Bouwvereniging Sint-Servatius (1977)	Maastricht
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
'Collegium Carolinum' der Paters Oblaten (1961)	Valkenburg a/d Geul
Coöp. Bouwvereniging Ons Belang BA (1995)	Maastricht
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's-Gravenhage
Dienst OCSW (1979)	Maastricht
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
F.N.V.-Regio Zuidoost Nederland (1961)	Weert
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Gemeente Weert, afd. Archivariaat (2000)	Weert
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Gemeentemuseum Echt (1961)	Echt
Geschied- en Heemkundige Kring (1988)	Thorn
Gewest Noord-Limburg (1970)	Venlo-Blerick
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging 'Medelo' (1984)	Meijel
Heemkundevereniging OCGI (2000)	Landgraaf
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	Sint-Odiliënberg
Historische Werkgroep 'De Borch', Stichting (1996)	Baarlo
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kreisarchiv Viersen (1959)	Kempen (D)
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Sittard
Kunsthandel Schiltaere (1999)	Klimmen
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Mediatheek Katholieke Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Meertens-Instituut (1995)	Amsterdam
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
Montfortanen, Paters (1959)	Valkenburg a/d Geul
Nederlands Openluchtmuseum (1979)	Arnhem
Nicolas Reubsat, Stichting (2000)	Sittard
Nolensfonds, Stichting Dr. (1997)	Brunssum
Oudheidkamer Horst, Stichting (1994)	Horst
R.K. Scholengemeenschap 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Panningen
Rooms-Katholiek Gymnasium 'Rolduc' (1978)	Kerkrade
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	's-Hertogenbosch
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Zeist
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (1995)	Amersfoort
Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)	Geleen

Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Stadsarchief Heerlen (1979)	Heerlen
Stadsarchief Sittard (2000)	Sittard
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stadsbibliotheek/Bibliotheek LGOG (Keulen) (1995)	Maastricht
Streekarchief regio Eindhoven-Kempenland (1974)	Eindhoven
Universitätsbibliothek (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek-140 (1973)	Amsterdam
Ursulinen van Sint-Salvator (2000)	Roermond
Vereniging Historie Schinnen (1988)	Oirsbeek
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam
VVV Zuid-Limburg (2000)	Valkenburg a/d Geul
Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie (1990)	Simpelveld
Zusters Onder de Bogen (1949)	Maastricht

Persoonlijke contribuanten

Aalbrecht, W.C.L.G. (1977)	Nieuwstadt
Aben, J.M. (1988)	Geysteren
Abrahams, A.G.J. (1979)	Maastricht
Admiraal, mr W.A.M. (1979)	Heiloo
Adriaens, drs F.H.M.C. (1960)	Horn
Ahsmann, M.J.M. (1988)	Heerlen
Appelboom, W.J.M.J. (1995)	Schin op Geul
Arends, A. (1993)	Roermond
Arkenbout, C. (2000)	Maastricht
Augustus, drs L. (1975)	Heerlen
Augustijn, A. (1996)	Drachten
Baars, P. (1995)	Pey-Echt
Baas, N. (1995)	Heerlen
Backbier, H.A.M. (1974)	Vessem
Baltus, C.J. (1975)	Sittard
Banens, J.H.M. (1987)	Maastricht
Bär, H.M. (2000)	Udenhout
Barkmeijer, B.E. (2000)	Roermond
Barse, A.J.H. de (1988)	Rotterdam
Bartelds, J.H. (1988)	Meppel
Bartels, mr J.M.A.L. (1988)	Maastricht
Bartholomeus, P.H.J.. (2000)	Roden
Basten Batenburg, mr R.G.C.M. van (1996)	Maastricht
Batenburg, D.J.C. van (1987)	Utrecht
Beckers, A.H.J.M. (2000)	Pijnacker
Beckers, G.H. (2000)	Beek
Beckers, J.J. (1974)	Landgraaf
Beckers, mr L.J.T.A. (2000)	Beek
Beek RA, prof. A. (1999)	Meerssen
Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Bemelmans, V.J.P.M. (2000)	Maastricht
Benneker, J.S.H.A. (1993)	Oirsbeek
Berden, drs J.V.C.M. (1977)	Gouda
Berge, A.A. ten (2000)	Roermond
Bergen, W. van (1995)	Geleen

Bergers, H. (1981)	Maastricht
Bergh, J.E. van de (1979)	Beek
Berk-Verbeek, mevr. M.H.M. van den (2000)	Holtum
Berkvens, prof. dr A.M.J.A. (1996)	Maastricht
Bertens, drs J.W. (1975)	Maastricht
Bertrand, C. (1979)	Wijlré
Bertrand, R.M.M. (2000)	Klimmen
Besselaar, mevr. A.G. van den (2000)	Maastricht
Betteray, mevr. J.J.H. van (1979)	Vijlen
Beugels-Brassee, mevr. F.V. (1982)	Amstenrade
Beumer, F. (1993)	Grevenbicht
Beumer, mej. W.G.M. (1988)	Amsterdam
Beurskens, H.J.H. (2000)	Heel
Beyer, C. de (2000)	Cadier en Keer
Bie, P.J.C.M. de (1995)	Eijsden
Biggelaar, J.C. van den (1977)	Wintelre
Block, Ed.J. (1982)	Kerkrade
Bloemen, H.A.C. (1966)	Markelo
Boelens, F.P. (1966)	Groningen
Boersma, drs H.J.L.M. (1976)	Banholt
Boersma, M.Th.L.W. (1982)	Valkenburg a/d Geul
Boesten, H.M.P.L.B. (1979)	Heerlen
Bogers, J. (1998)	Maastricht
Bogman, B. (1974)	Hamme-Merchtem (B)
Bohnen, drs M.M.M. (1993)	Urmond
Bokken, H.L.M. (1979)	Thorn
Bollen, F. (1998)	Hechtel-Eksel (B)
Bollen, L. (1997)	Bunde
Bollen, P. (2000)	Sittard
Bongaerts, C.G.G. (2000)	Maastricht
Bonnet, J.J. (1979)	Maastricht
Boom, Th.M.P.M. (1982)	Roermond
Boreas, W.J.G.M. (1989)	Voerendaal
Bosch, R. (2000)	Maastricht
Botman, S.G.J.M. (1974)	Valkenburg a/d Geul
Bots, dr A.C.A.M. (1976)	Nijmegen
Bouts, mr F.L.M. (2000)	Roermond
Bouvier, J.M. (2000)	Heerlen
Bouwens, J.G.T. (1967)	Maastricht
Boven, J.H.H. van (1981)	Nuth
Bovens jr, Th. (1979)	Maastricht
Braad, R. (2000)	Heerlen
Brans, dr Med. H.O. (1988)	Stolberg (D)
Brassé (1993)	Roermond
Brassee, Ch.J.P. (1973)	Landgraaf
Bremmers, W.R.H. (1997)	Maastricht
Breukers, H.A.M. (2000)	Thorn
Brockbernd-Wijts, mevr. T. (2000)	Einighausen
Broek, L.H.M. van den (2000)	Dordrecht
Broens, J.W. (1974)	Roermond
Bronckers-Reumkens, mevr. B. (2000)	Rhenen
Bronzwaer, P. (2000)	Maastricht
Brouwer, ir J.F.H. (1979)	Heythuysen
Bruekers, A.W.J. (1988)	Ospel

Bruggen, mr H.J.J.M. van der (1986)	Roermond
Bruin, mevr. C.S.A.M. de (2001)	Maastricht
Bruijn, mr A.H. de (2000)	Maastricht
Bruyn, drs L.P.J. de (1999)	Bunde
Buchem, G.J. van (1981)	Mheer
Buchem-Hermans, mevr. I. (1989)	Munstergeleen
Buren, F. van (1988)	Geleen
Busard, H.M.G. (2000)	Maastricht
Busker, W.P. (2000)	Roermond
Bijsterveld, prof. dr A.J.A. (2000)	Tilburg
Caljé, P.A.J. (2000)	Maastricht
Camp, H.J.G. op den (2000)	Amersfoort
Candel, L.V.G. (2000)	Munstergeleen
Cartigny, W. (2000)	Utrecht
Castermans, mgr A.M.H.A. (1994)	Born
Castermans, W.P. (1979)	Maastricht
Celen, A. (1985)	Borgloon (B)
Chambille, ing. H. (1974)	Maastricht
Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden
Cillekens, drs C.M.H. (1978)	Maastricht
Claessens, J.P.L. (2000)	Einighausen
Claessens, drs Th.J.A.H. (1960)	Valkenswaard
Cluitmans, drs J.H. (1958)	Swalmen
Cobben, A.P.H.M. (2000)	Beek
Cobben, H.P.M. (1988)	Beek
Coelen, P.J.C. van der (1999)	Baarlo
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Corten, Alb.J.A.M. (1960)	Heerlen
Corten, drs G.J.P.M. (1985)	Sittard
Cox, drs G.W.H. (1958)	Goirle
Cox, prof. dr H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cox-Geraedts, mevr. J.H. (2000)	Swalmen
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Creemers, J. (2000)	Stevensweert
Cremers, J.J.F. (2000)	Sittard
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Crombach, H. (1982)	Voerendaal
Crousens, dr A.M.F.B. (1960)	Roermond
Crugten, mr O.W.J.H. van (1986)	Roermond
Cruts, R. (2000)	Beek
Crutzen, F.G.H.M. (1979)	Ransdaal
Crijns, ir A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Cuijpers, J.M.M. (1989)	Rijswijk
Dackus, B. (2000)	Oirsbeek
Dackus, W.M.F. (2000)	Maastricht
Daelen, G.E.R. van (2000)	Maastricht
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, mr J.H.J. (1987)	Roermond
Darley, W. (1968)	Maastricht
Dassen, E.E.M.J. (1998)	Maastricht
Debets, drs R.M.C. (1974)	Hoofddorp
Defesche-Derks, drs P.M.C. (1974)	Bunde
Delescen, mr R.A.J. (2000)	Roermond

Deswyzen, G. (1998)
Deursen, M. van (1992)
Dicker, drs L.M.M. (2000)
Didden, J.M. (1995)
Dierick-Van Loo, mevr. M.C.G. (1977)
Dieteren, H. (1971)
Dieteren, J.J.G. (1984)
Dieteren, J.W. (1964)
Dieteren, P.E.M. (1982)
Dinjens, G. (1988)
Dittrich, dr K. (2000)
Donker, mr J.G. (1974)
Donners, W.A.B. (2000)
Doorenbosch, ing. H. (2000)
Doorn, dr J.A.A. van (1999)
Dormans, E.H.M. (1979)
Douben, prof. dr N.H. (1987)
Drenth, J.H. (1981)
Driessen, J. (2000)
Driessen, P.M.A.J. (2000)
Drummen, mevr. M.H.H. (2000)
Duyntee, mr J.E.F.F.M. (1988)
Dijck, H.L.M. van (2000)
Dijck, drs R.E.P.M. van (1993)
Dijk, M. van (1999)
Dijksman, C. (1982)
Eerenbeemt, prof. dr H.F.J.M. van den (1968)
Eggels-Erkens, mevr. J. (2000)
Einig, drs P.C.A. (1974)
Elfrink, J.H.B. (2000)
Engelen, C.F.M. (1979)
Engelen, dr Th.L.M. (1982)
Erdkamp, M.H. (2000)
Ernst-Martens, mevr. M. (2000)
Erps, J. (1979)
Eurlings, mr P.A.H. (1988)
Evers, drs I.M.H. (2000)
Evers, dr J.H.M. (1995)
Eijk, J.M.H. van (2000)
Eijndhoven, O. van (2000)
Feller, drs J.C. (1979)
Fleré, mevr. drs E.C.M. (1998)
Franssen, drs G.H. (1977)
Franssen, M. (1979)
Frederix, drs L.L.M. (1980)
Frijns, Ch.H.F. (1988)
Frijns, P. (1995)
Gales, drs B. (1975)
Geelen, Ch.H. (1974)
Geenen, drs W. (1982)
Geer, C.J. v.d. (2000)
Gemmeke, drs Ch.E.A. (1960)
Geraets, J.H. (2000)
Geraets, M.H.L. (2000)
Bocholtz
Nijmegen
Hoensbroek
Meerssen
Stein
Maastricht
Sittard
Spaubeek
Ubach over Worms
Maastricht
Maastricht
Afferden
Susteren
Maastricht
Sint-Geertruid
Valkenburg a/d Geul
Eindhoven
Kerkrade
Lanaken (B)
Zutendaal (B)
Rotterdam
Maastricht
Kessel
Grathem
Heerlen
Neer
Tilburg
Geleen
Roermond
Heerlen
Susteren
Cuijk
Linne
Posterholt
Zutphen
Voerendaal
Maastricht
Venray
Maastricht
Roermond
Venlo
Geleen
Tilburg
Vaals
Munstergeleen
Maastricht
Stein
Groningen
Heerlen
Wijlré
Schipperskerk
Maastricht
Best
Roermond

Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerards, F.M. (1998)	Voerendaal
Gerwen, J. van (2000)	Amsterdam
Gessel, J.J.M. van (2000)	Heerlen
Geurts, A.J. (1977)	Almere
Geurts, A.Th.G.M. (2000)	Schinnen
Geurts, H.M.L. (2000)	Weert
Geux, A.J. (1972)	Holden
Ghijzen, drs J.W.J.M. (1989)	Maastricht
Gielen, B. (2000)	Amsterdam
Gielen, P.M.P.J. (1978)	Simpelveld
Gierlings, R.E.J. (2000)	Roermond
Gilissen, mevr. I. (2000)	Sittard
Glaudemans, F.J.T.H. (1982)	Cadier en Keer
Goes, mevr. H.M. (1974)	Maastricht
Goor-van Pol, mevr. R. van den	Maria Hoop
Goossens, B.F.G. (2000)	Schinveld
Gootzen, P.J. (1969)	Melick
Goyen, L.M.W. (2000)	Herten
Grothues, B.A. (1998)	Hoensbroek
Gulikkers, J.H.J. (1982)	Maastricht
Gijsen, mgr dr J.M. (1969)	Reykjavik
Haanen, drs E.P.H.P.T. (1974)	Swartbroek
Haas, dr J.A.K. (1963)	Maastricht
Haegen, prof. dr H. van der (1971)	Heverlee (B)
Haesen, M.F.H. (1995)	Amsterdam
Hall, drs J.H.M.M. van (1999)	Banholt
Hamans, prof. dr P.W.F.M. (1986)	Thorn
Hameleers R.A., drs M.V.C.H. (1991)	Berg en Terblijt
Hamelers, ing. H.H.M. (1982)	Bunde
Hanckx, J.Th.F.G.M. (1981)	Maastricht
Hardy, L.V.H. (1958)	Epen
Harren, G.H. (2000)	Almelo
Hautvast, J.P.G. (1979)	Heerlen
Hayen, P.M.J.C. (2000)	's-Gravenhage
Heerma van Voss, L. (1999)	Diemen
Heggen-Schils, mevr. M.B.M. (2000)	Epen
Helsen, J. (1981)	Tongeren (B)
Henquet, K.J.M. (1991)	Oosterhout
Henrar, A.F. (1975)	Maastricht
Hermans, F. (2000)	Nijmegen
Hermans, G. (2000)	Maastricht
Hermans, J.J. (1991)	Hoensbroek
Hermans, prof. dr J.M. (1992)	Groningen
Hermans, ir W. (1997)	Heiligenberg (D)
Herp, drs P.J. van (1964)	Treebeek
Hertog, C.G. (1979)	Heerlen
Heus, G.M. de (1974)	Valkenburg a/d Geul
Heuts, W.G. (1990)	Eijsden
Heijboer, drs H.J. (1959)	Heerlen
Heijden, P.J. van der (2000)	Amsterdam
Heijden, Q. van der (1993)	Roermond
Heijden, drs R.P.W.J.M. van der (1974)	Meerlo
Heijenrath, L.J.A. (1999)	Kerkrade

Heijnders, J. (2000)	Geleen
Heythuysen-Corstjens, mevr. A. (1979)	Pey
Hillegers, dr H.P.M. (2000)	Neerharen (B)
Hodiamont, mej. E. (1979)	Maastricht
Hoebers, P.C.M. (1974)	Horst
Hoen, J.H.M. (1988)	Beek
Hol, F.A.G. (2000)	Heerlen
Homburg, dr E. (1994)	Eijsden
Hommers, mej. mr A.H.M.H. (1958)	Maastricht
Hoogerwerf, M. (2000)	Landgraaf
Horsten, ing. A.H. (2000)	Amstenrade
Horsten, drs M.M.M. (1994)	Ascot (G.B.)
Houben, drs C.J.M. (1974)	Roermond
Houben, E.G.P. (2000)	Maastricht
Houben, J. (2000)	Ijsselstein
Hout, ir L.W.M. van (1991)	Blerick
Houwen, J.Th.M. (2000)	Maastricht
Hovens, F.E.R. (1996)	Maastricht
Huisman, F. (2000)	Maastricht
Hupperts, mr A.J.M. (1982)	Maastricht
Huskens, J. (2000)	Roermond
Hustinx, mevr. E.M.L.A. (1995)	Maastricht
Hustinx, mr F.P.J. (1958)	Maastricht
Hutschemaekers, drs A.J. (1987)	Roermond
Huyben, drs J.J.C. (1975)	Weert
Huys, J.S. (1999)	Grubbenvorst
Hyen, J.P. (2000)	Mechelen
Jacobi, H. (1991)	Sittard
Jacobs, H.L.J. (2000)	Geleen
Jamar, drs J.T.J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jansen, C.J. (1988)	Mook
Jansen, prof. dr J.C.G.M. (1999)	Maastricht
Jansen-Rompen, mevr. C.T.M. (2000)	Sittard
Janssen, drs A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, B.G.Chr. (1979)	Sittard
Janssen, C.H. (1992)	Nederweert
Janssen, mr C.M.J.M. (1958)	Nijmegen
Janssen, E.M.L. (1981)	Heerlen
Janssen, drs H.J.F.H. (2000)	Valkenburg a/d Geul
Janssen, J. (1997)	Zonhoven (B)
Janssen, drs J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.H.A.G. (1988)	Weert
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Molenhoek
Janssen, mr J.W.A.M. (1974)	Nijmegen
Janssen, R. (1979)	Maaseik (B)
Janssen, W.P.M. (1980)	Eijsden
Jenniskens, drs A.H. (1975)	Maastricht
Jessen, mevr. L. (1989)	Stevensweert
Jetten, J.M.A. (1982)	Gulpen
Jochems, dr D.B. (1988)	Schin op Geul
Jongen, E. (1995)	Brussel (B)
Jongen, J.M.G. (1979)	Heerlen
Jongh, A. de (1974)	Maastricht

- Joosten, E.A. (1988)
Jöris Maassen, mevr. B. (2000)
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)
Jötten, J.A.G. (2000)
Kamp, H.J. op den (1979)
Kasdorp, J.M.A. (1988)
Kasdorp, M.M.J. (1988)
Keltjens, J.G. (1998)
Kempen, dr W. van (2000)
Kentgens, Th.I. (2000)
Kerckhoffs, drs J.H.H. (1974)
Kerkhofs, mevr. H. (2000)
Kerkhofs, M. (1979)
Kerpershoek, R.C. (1995)
Kessels, F.A.H. (1974)
Kessels, G. (2000)
Keijsers-Mesters, mevr. V. (2000)
Kicken, R.J.A. (1986)
Kikken, M.G. (2000)
Kirkels, L. (1979)
Kissels, W. (2000)
Klaassen, drs W.J.M. (1974)
Klep, prof. dr P.M.M. (1978)
Klerk, J.H.C. de (2000)
Klerken, C.J.W.A. (1995)
Kleuters, M. (2000)
Kleynen, J. (2000)
Kleutghen, A. (1979)
Klomp, J.A.H.M. (1974)
Klijn, mevr. A. (2000)
Knapen, drs J.G.J. (1975)
Knooks, H.J. (1979)
Knooks, J.A. (1972)
Knotter, J. (1999)
Kohlbacher, J. (1988)
Koken, H. (1999)
Koldewey, dr J. (1982)
Konings, mevr. M. (2000)
Koolen, H.W.M. (2000)
Koops, drs H.A.B. (1988)
Korsten, G.H.M. (1999)
Korsten, H.F.J. (1999)
Kreukels, dr L. (2000)
Kreuwels, ir W.G.J. (1984)
Kunder, J. de (1988)
Kuppens, M. (2000)
Kuster, H.J. (2000)
Kuijper, mevr. E.F.M. (2000)
Kuypers, drs H.M.M. (1974)
Laar, mevr. F. van (1994)
Laar, J. van (2000)
Labrie, prof. dr. A. (1997)
Lagas, A.F. (2000)
Lakmaker, mevr. F. (1986)
- Swalmen
Valkenswaard
Amsterdam
Maastricht
Munstergeleen
Maaseik (B)
Lanaken (B)
Arcen
Geijsteren
Montfort
Spaubeek
Riemst (B)
Schimmert
Landgraaf
Venlo
Cadier en Keer
Melick
Schimmert
Stein
Meerssen
Sittard
Alphen a/d Rijn
Nijmegen
Roermond
Blerick
Simpelveld
Bunde
Overpelt (B)
Kerkrade
Maastricht
Breda
Roermond
Grevembicht
Zetten
Maasmechelen (B)
Landgraaf
Buren
Maastricht
Heythuysen
Eijsden
Jabeek
Arnhem
Maastricht
Geldrop
Heythuysen
Posterholt
Beek
Roermond
Heerlen
Wassenaar
Klimmen
Maastricht
Maastricht
Gronsveld

Lambriex, P.H.M.J. (1988)	Maastricht
Lampe, P.P. (1998)	Banholt
Langeweg, drs S. (1994)	Maastricht
Lardinois, P.M.J.P. (1975)	Maastricht
Latten, H.F. (1991)	Kerkrade
Lebens, mr R.P.M. (2000)	Buchten
Leclercq, R.M.F.M. (1981)	Stein
Lemmens, B.M.P. (1974)	Nijmegen
Lemmens, E. (2000)	Maastricht
Lemmens, H.J.A. (1998)	Geleen
Lendfers, J.M. (1972)	Maastricht
Lensen-Taxhet, J.-P. (1995)	Visé (B)
Lenssen, J.A.M.G. (1991)	Eindhoven
Leurs, ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Lieshout, J.W.V. van (1981)	Jabeek
Linde, W. van der (1999)	Urmond
Linschoten, P. van (1989)	Geleen
Linssen, mr A.J.C. (1974)	Amstenrade
Linssen, dr C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, dr G.C.P. (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert
Loo, A.J.W. van (1982)	Kerkrade
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo
Louer, R.P.M. (1987)	Tilburg
Lucassen, prof. dr J.M.W.G. (1974)	Gouda
Lücker, B.P.L. (1974)	Landgraaf
Luthjens, dr ir L.H. (1976)	's-Gravenhage
Luyt, drs P.B.N. van (1980)	Sittard
Luyten, H. (1998)	Heel
Luijten, M.G.J. (2000)	Merkelbeek
Madsen, mevr. W.B. (2000)	Roermond
Maenen, J. (1979)	Lanaken (B)
Maes, J. (1979)	Maastricht
Magielsen, drs A.F. (2001)	Kerkrade
Mantel, J.L. (1956)	Brunssum
Marres, E.C.W.L. (1969)	Helmond
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Mast, drs E.R.J. van der (1974)	Warmond
Masthoff, P.M.H.M. (2000)	Geleen
Mathissen, mevr. M. (2000)	Heerlen
Mathijssen, mr H.J.M.E. (1977)	Venray
Meens, K.P.J. (2000)	Maastricht
Meering, F.W. (2000)	Maasbracht
Meessen, H.L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Mersch, G.H.C. (2000)	Maaseik (B)
Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, prof. dr F.J.H. (1987)	's-Gravenhage
Mertens, ir P.A.M. (1974)	Hoensbroek
Mestrom, W.H. (1974)	Pey-Echt
Meurders, H.L.M. (1995)	Nuth
Meuwissen, J. (1984)	Einighausen

Meijden, C.P.I. van der (1995)	Rotterdam
Meijer, ir J.B.M.A. (1961)	Lanaken (B)
Meijsing, mej. J.C. (1978)	Valkenburg a/d Geul
Mingels, A.P.Y.M. (1982)	Maastricht
Minis, drs S. (1981)	Maastricht
Minkman, G.H. (1999)	Meerssen
Mobers, H. (1979)	Hoogezand
Moelaert, J. (1982)	Wijchen
Mommers, L. (1973)	Maastricht
Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Moorman, W. (1998)	Horst
Mourmans, M.M.J. (1978)	Maastricht
Muisenbergh, mr C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, Th. van (2000)	Beek
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Munsters, dr W. (2000)	Maastricht
Narinx, J.M.G. (1979)	Maastricht
Naus, J.H. (1975)	Panningen
Neelen, H.J.H. (2000)	Roermond
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, dr R. (1967)	Köln (D)
Neven, J.C.J. (1987)	Gulpen
Niessen, drs L.F.P. (1974)	Klimmen
Niesten, J.J.C.M. (1973)	Roermond
Nieuwenhuis, M.M.M. (1980)	Venlo
Nieuwenhuijzen Kruseman, prof. dr A.C. (2000)	Maastricht
Nieuwhof-Reul, M. (1960)	Hoensbroek
Nissen, prof. dr P.J.A. (1980)	Nijmegen
Notten, J.G.M. (1980)	Valkenburg a/d Geul
Nuyens, dr C.M. (2000)	Roermond
Nijsten, mevr. dr M. (1988)	Maastricht
Oberndorff, Th. (1995)	Bunde
Offermans, drs J.P.L.G. (1981)	Sittard
Oldenbeuving, G.L.J. (1980)	Elsloo
Olivers-Bouvier, mevr. I. (2000)	Malden
Omloo, drs J.H.F.L. (2000)	's-Gravenhage
Oojen, P.W.A. van (1981)	Gulpen
Oppenhuis de Jong, H.W.M. (1985)	Maastricht
Overhof, S. (2000)	Cadier en Keer
Paes, ing. F.M.H.E. (2000)	Nijmegen
Palmen, ir H.M.J. (1974)	Sittard
Palmen, J.Ch. (1963)	Tervuren (B)
Panhuysen, J.F.M. (1982)	Maastricht
Parren, drs H.P.C.M. (1974)	Thorn
Patelski, A.S.M. (1982)	Klimmen
Peerboom, P.E.H.G. (1990)	Eijsden
Peeters, mevr. A. (2000)	Vaals
Peeters, drs J.G.H. (1958)	Boxmeer
Penners, W.J.A.M. (1982)	Sittard
Penning, W. (2000)	Voerendaal
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Sittard
Perry, dr J. (1976)	Maastricht
Peters, H.W.J.R. (1976)	Beek

Peters, L.P.G.F. (2000)	Thorn
Peters R.A., H.H.M. (2000)	Weert
Peters-Bijlmakers, M. (1999)	Geleen
Philippens, J.M.H. (2000)	Beek
Philips, dr J.F.R. (1999)	Maastricht
Pierey, drs L.J.M. (1974)	Heerlen
Pieters-Thomassen, mevr. M.H.M. (2000)	Roermond
Piets, J.P.M. (1983)	Eijsden
Pinckers, A. (1995)	Mook
Piters, M.Th.C. (1995)	Valkenburg a/d Geul
Pluymakers, J. (2000)	Beek
Pluijmen, L.J.H. (1979)	Valkenburg a/d Geul
Poell, drs W.A.G. (1974)	Mheer
Poels, J.L.J. (2000)	Sittard
Pommé, H.W.J. (2000)	Heerlen
Pouls-Veugen, mevr. W.P.G. (2000)	Baarlo
Purnot, J.H.M.G. (1982)	Cadier en Keer
Puts, H.P. (1979)	Rijswijk
Pijls, H. (2000)	Brunssum
Pijls, J.R. (2000)	Nijmegen
Pijpers, drs J.H.F. (1982)	Maastricht
Quaedvlieg, J.J.M. (2000)	Venlo
Quaedvlieg, drs N.T.J. (1982)	Heerlen
Raedts, ir C.J.B.M. (1984)	Overijse (B)
Ramaekers, J.M.G. (1988)	Maastricht
Ramakers, J.J.E.L. (2000)	Heerlen
Ramakers, J.L.M. (2000)	Sint-Odiliënberg
Renes, J. (1988)	Wageningen
Renkens-Gommans, mevr. A.C.M. (2000)	Maastricht
Rens, W.W.H.G. van (2000)	Sittard
Rensch, mr T.J. van (1975)	Gronsveld
Reijnders, H.M. (2000)	Voerendaal
Richter, M.M.G.M. (1999)	Linne
Ritzerfeld, J.W. (2000)	Heerlen
Roberts, P. (1979)	Nijmegen
Roebroeck, J.M.G.F. (1981)	Maastricht
Roes, mr F.W.M. (2000)	Leiden
Roll, J. (1978)	Gulpen
Roncken, B.J.G. (2000)	Roermond
Ronckers, E.M.A. (1979)	Banholt-Mheer
Roost, P.M. (1982)	Ittervoort
Rootj, J.W. van (2000)	Nuinen
Ros, Joh.I. (1979)	Reuver
Royakkers, L. (2000)	Maastricht
Royen, E.J.G. van (1979)	Eijsden
Rutten, J. (1998)	Brunssum
Rutten, mr R.H.H. (2000)	Bemelen
Rutten, W. (2000)	Melick
Rijcken, R.J.L.M. (1979)	Heeze
Rijsselt, E.F. van (2000)	Maastricht
Sandt, W.M. van de (1997)	Maastricht
Schaaf, G. (1980)	Maastricht
Schatorjé, drs J.M.W.C. (1980)	Horst
Schefman, P. (1979)	Maastricht

Schellinx, ing. J.H.W. (1979)
Schinck, drs P.J.G. (1991)
Schlösser, ir J.C. (1959)
Schmitz, H. (2000)
Schoenmakers, drs P.J.J.M. (2000)
Schouten, P. (2000)
Schreurs, mej. Maria J.J.G. (1973)
Schreurs, J.W.J. (1976)
Schroten, ir H.M. (1987)
Schrijnemakers, L. (1979)
Schrijnemakers, prof. dr M.J.H.A. (1974)
Schueler, mevr. J. (2000)
Schulpen, W.F.M. (2000)
Schunck-Brouwers, mevr. J.H.L.M. (1979)
Schupp, ing. M.H.L.W. (2000)
Schwanen, H.M.M. (1975)
Schwartz, drs G.A.H. de (1960)
Seelen, drs Th.L.A.M. (1959)
Seerden, mevr. W. (1990)
Segeren, J.G.M. (2000)
Semmeling, R.J.J. (1982)
Severens, J.J. (1979)
Sillekens, J.P.H. (1979)
Sillekens, drs J.Th. (1972)
Simonis, J.G.C. (1977)
Slangen, drs J. (2000)
Sleijpen, G. (1988)
Slicher van Bath, prof. dr B.H. (2000)
Sliepen, ing. W.L.A.G. (1960)
Slootweg, G.J. (1980)
Smeets BNA, mr ir J.I.W.M. (1982)
Smeets, V. (1979)
Smeijsters, drs E.M.A. (1974)
Smisdorn, R. (1979)
Snijders, P.J.M.A.T. (2000)
Soest, K.W.Th. van (2000)
Somers-Creemers, mevr. J. (2000)
Soomers, J. (2000)
Speth, L.J.H. (1979)
Spierts, P.J.G. (1968)
Spiertz, L.J. (1974)
Spiertz, prof. dr M.G. (1972)
Spits, L. (2001)
Spitz, E.J.C. (1958)
Spronck-Janssen, mevr. C.H. (2000)
Stals, L. (1979)
Standaert, C.M.H. (1982)
Starmans, drs J.C.J.M. (1988)
Stassen, mr R.J. (1969)
Steen, F.M.J. van der (1970)
Stegge, C. aan de (2000)
Stehmann, Chr.H. (1979)
Steveldmans, F. (1976)
Stevens, H. (1988)
's-Hertogenbosch
Baarlo
Heerlen
Venlo
Roermond
Swalmen
Eindhoven
Herten
Rotterdam
Geleen
New York (U.S.A.)
Maastricht
Susteren
Mheer
Oirsbeek
Kerkrade
Stein
Venlo
Weert
Geleen
Maastricht
Amstenrade
Heerlen
Nijmegen
Maastricht
Sint-Odiliënberg
Valkenburg a/d Geul
Wageningen
Geleen
Limbricht
Merkelbeek
Hasselt (B)
Spaubeek
Antwerpen (B)
Beegden
Heel
Maastricht
Klimmen
Maastricht
Landgraaf
Kerkrade
Nijmegen
Valkenburg a/d Geul
Maastricht
Maastricht
Weert
Thorn
Maastricht
Roermond
Helden
Bunnik
Cadier en Keer
Groningen
Maastricht

Stevens, M.F.M.N. (1981)	Landgraaf
Steijvers, J.L. (1974)	Eelde
Stigter, G. (2000)	Utrecht
Stille, mr A.L.G.A. (1979)	's-Gravenhage
Stoel, mej. J.G.M. (1979)	Lomm
Straatman, R. (1986)	Amsterdam
Stratum, drs J.C.M. van (1965)	Zaltbommel
Stroeken, mevr. M. (1996)	Lanaken (B)
Stroom, A.M.G.G. (1974)	Maastricht
Stuurman, J.A.G.M. (1967)	Hoensbroek
Stijnen, P.J.J. (1979)	Maastricht
Suylen, H.H.G. (1987)	Berg en Terblijt
Swelsen, J.J.P.M. (1979)	Amsterdam
Tagage, Pastoor S. (1982)	Maastricht
Teeuwen, dr P.J.M. (1980)	Venlo
Teunissen, A. (1996)	Margraten
Theelen, J.E. (1974)	Roermond
Theelen, Th.J.H. (2000)	Venlo
Thelen, dr A. (2000)	Gemert
Theunissen, drs J.A.M.Th. (2000)	Cadier en Keer
Theunissen, R.J. (1983)	Sint-Odiliënberg
Thewissen, drs E.J.C.G. (1982)	Wijlré
Thewissen, drs H. (1992)	Maastricht
Thewissen, R. (2000)	Gellik (B)
Thissen, H. (2000)	Gouda
Thonon, mevr. B. (2000)	Heerlen
Thijs, drs P. (1975)	Maastricht
Tilborg, R.W.M. van (2000)	Limbricht
Tillmans, L. (2000)	Heemskerk
Titulaer M.F.E., ir M.J.J. (1994)	Mheer
Tonnaer, F.J.G.J. (1981)	Thorn
Tonnaer, dr F.P.C.L. (1999)	Thorn
Tonnaer, J.J.G. (1958)	Sittard
Trijbels, J. (2000)	Landgraaf
Tulden, M. van (1977)	Roermond
Tummers, E.L. (2000)	Schinveld
Tummers, dr P.M.J.E. (1971)	Maastricht
Turlings, I. (1982)	's-Gravenhage
Tuijn, D.P. (2000)	Roermond
Ubachs, dr P.J.H. (2000)	Maastricht
Urlings, A. (1998)	Schimmert
Urlings, P.J. (2000)	Bunde
Vaessen, J.S.G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J.W. (1972)	Sittard
Valentijn, J.H.G.M. (2000)	Posterholt
Varst, J.L.A. van der (2000)	Posterholt
Veelen, M.J. (1990)	Posterholt
Veld, A.J.G. op het (1975)	Helden-Panningen
Veld, H.H. op het (2000)	Ohé en Laak
Velde, drs G.C.J. van der (2000)	Maastricht
Velden, P. van der (2000)	Heerlen
Ven, C.P.H.W. van de (2000)	Schin op Geul
Venne, P.M.A. v.d. (2000)	Vlodrop
Venner, dr J.G.C. (1982)	Grathem

Verbeet, dr G.J.B. (1960)	Maastricht
Vercauteren, ir J.B.M. (2000)	Maastricht
Verdeuzeldonk, J.C. (2000)	Meijel
Verhagen, drs Th.J.P. (1977)	Lanaken (B)
Verheggen, A. (1982)	Roermond
Verheggen, H.A.J.A. (1974)	's-Gravenhage
Verheggen-Crousen, mevr. E.W.M. (1982)	Sittard
Verheijden, R. (2000)	Heerlen
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhoeven, L.M.H. (1974)	Venlo
Verhofstadt, J.H. (1987)	Kerkdriel
Verstegen, J. (2000)	Sittard
Verstraelen, drs J.H.H. (1989)	Weert
Verzijlbergh-Woittiez, dhr en mevr. (1998)	Maastricht
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Visschers, J.Ch.F. (2000)	Beek
Vissers, drs F.A. (1975)	Aerdenhout
Vleeshouwers, J.M.E. (1979)	Munstergeleen
Vlerken, drs J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vliegen, P.H. (2000)	Kerkrade
Vossen, mevr. H. (2000)	Amsterdam
Vranken, D.C.A.M. (1999)	Maastricht
Vrencken, ir drs J.H.A.M. (1979)	Sittard
Vries, dr H. de (2000)	Geleen
Vries, prof. dr Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vugt, Th. van (1986)	Klein-Doenrade
Wachelder, J. (2001)	Schin op Geul
Wadsworth, S. (1994)	Eijsden
Waes, ir D.J. van (1988)	Maastricht
Walle, J. van de (2000)	Maastricht
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, mr J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, mr R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de (1989)	Sint-Martens-Voeren (B)
Wassink, H.J. (1999)	Schoten (B)
Wassink, I.F.A. (2000)	Weert
Weber, J.W. (2000)	Geulhem
Welten, R.G. (1985)	Zwolle
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht
Werf, G.H.F. van de (1981)	Neerbeek
Werf, J.J.M. van der (1995)	Simpelveld
Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht
Weusten, H.A.M. (1980)	Gouda
Weijer, mr L.W.S. van de (2001)	Lanaken (B)
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Susteren
Wieërs, J.L.L.J. (1979)	Hasselt (B)
Wieland, drs J.H.M. (1984)	Lelystad
Willems, H.A.E. (1986)	Meijel
Willems, drs L.J.J. (1995)	Sittard
Willemsen, Th.G.M. (2000)	Roermond

Wind, mr G.A.T. (1998)
Winten, M.A.L.M. (2000)
Wintgens, D. (1981)
Wintgens, mej. E.M.A. (1979)
Witlox, drs Aristides P. (2000)
Witte R.A., H.A.J. de (2000)
Wolters, drs F.L.A.J. (1999)
Wolters, J. (2000)
Woude, prof. dr A.M. van der (1987)
Wijers, drs J.J.M. (1959)
Wijler, P.J.L. (2000)
Wijnands, dr P.H. (2000)
Wijnen, prof. dr W. (1981)
Wijshoff, H.M.A. (2000)
Xhonneux, ir G.S.J.A. (1982)
Zanders, dr H.L.G. (1969)
Zeekaf, ing. J.G.M.E.H. (1962)
Zeguers, mevr. D.P.M.H. (1975)
Zeijen, M.P.J. (1982)
Zimmermann, D.R. (2000)
Zimmermann, H. (2000)
Zuidam, J. (1991)
Zuijdgeest, L.P.W.A. (2000)
Zijlstra, N. (1982)

Roermond
Beek
Heerlen
Maastricht
Maastricht
Roermond
Venlo-Blerick
Roggel
Ede
Brunssum
Opijnen
Maastricht
Bunde
Grevenbicht
Gulpen
Lage Mierde
Well
Maastricht
Swalmen
Sittard
Elsloo
Schimmert
Weert
Hoensbroek

